

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

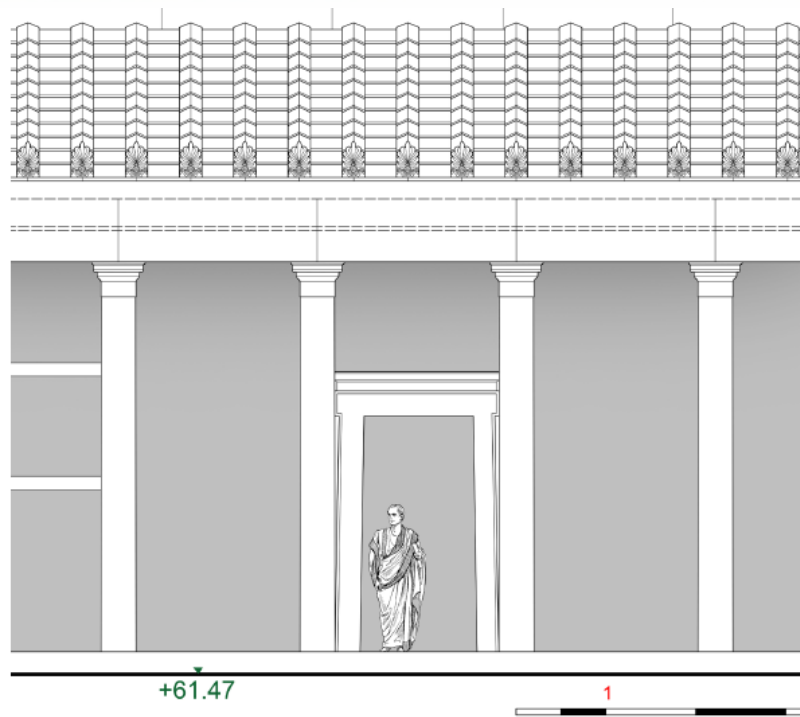
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

ΟΙ ΠΕΣΣΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΝΕΑ
ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

ΤΣΑΤΣΑΡΩΝΗ ΛΑΜΠΡΙΝΗ

ΑΜ: 201553

ΕΠΟΠΤΗΣ: ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2018

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω πρώτα απ' όλους τον επόπτη μου, κ. Χρύσανθο Κανελλόπουλο, για την επιστημονική του καθοδήγηση, τις ωφέλιμες παροτρύνσεις και το αμέριστο ενδιαφέρον του καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας, κυρίως όμως για τη συνδρομή του σε μεθοδολογικά και σχεδιαστικά ζητήματα, εξαιρετικά χρήσιμη για τη διεκπεραίωση της μελέτης του αδημοσίευτου υλικού. Για την παραχώρηση αυτού του υλικού προς μελέτη οφείλω να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών και υπεύθυνο στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού κ. Δημήτριο Σούρλα, όπως και για όλη την βοήθεια που παρείχε κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας στον χώρο. Θερμές ευχαριστίες για τις ανάλογες διευκολύνσεις θα ήθελα να απευθύνω στις αρχαιολόγους κ. Μαρία Λιάσκα και κ. Κλειώ Τσόγκα, υπεύθυνες για τον αρχαιολογικό χώρο της Αρχαίας Αγοράς της Αθήνας. Αισθάνομαι επίσης την υποχρέωση να ευχαριστήσω τους ερευνητές Jean-Charles Moretti και Παυλο Καρβώνη για την εποικοδομητική τους καθοδήγηση στον αρχαιολογικό χώρο της Δήλου. Κλείνοντας, θα ήθελα εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στις συμφοιτήτριες και φίλες Άννα Δαλγκίτση, Νίκη Γεωργακοπούλου και Δήμητρα Κοβάνη τόσο για την πολύτιμη βοήθειά τους στις έρευνες πεδίου, όσο και για την διαρκή ηθική τους συμπαράσταση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΠΕΣΣΟΥΣ	5
1.1. Ο ΟΡΟΣ ΠΕΣΣΟΣ	7
1.2. ΟΙ ΑΤΤΙΚΑΕ COLUMNAE ΤΟΥ ΠΛΙΝΙΟΥ	10
1.3. ΌΡΟΙ ΓΙΑ ΤΑ ΔΟΜΙΚΑ ΜΕΡΗ ΕΝΟΣ ΠΕΣΣΟΥ	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΙ ΠΕΣΣΟΙ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	15
2.1. Η ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΠΤΕΡΥΓΑ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΙΚΗΣ	15
2.2. Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΣΤΗ ΔΗΛΟ	20
2.3. ΤΟ ΧΟΡΗΓΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΘΡΑΣΥΛΛΟΥ	22
2.4. Η ΣΚΕΥΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΦΙΛΩΝΟΣ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ	23
2.5. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΙ ΠΕΣΣΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΔΗΛΟΥ	28
3.1. ΑΡΧΑΪΚΗ – ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	28
3.2. ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	30
3.2.1. ΤΟ ΝΕΩΡΙΟ	30
3.2.2. ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ	33
3.2.3. ΠΕΣΣΟΙ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ	34
3.2.4. ΥΠΟΣΤΥΛΗ ΑΙΘΟΥΣΑ	35
3.2.5. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΗΡΙΟ	37
3.2.6. ΠΕΣΣΟΣΤΟΙΧΙΕΣ ΣΕ ΟΡΟΦΟΥΣ	38
3.2.7. ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ	40
3.3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	42
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΟΙ ΠΕΣΣΟΙ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	46
4.1. ΟΛΥΝΘΟΣ	46
4.2. ΠΕΛΛΑ	48

4.3. ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ	51
4.4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	53
ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ	55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΜΕΛΕΤΗ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ	57
5.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	57
5.2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ	58
5.3. Η ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ	61
5.4. Η ΑΡΧΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ	62
5.5. ΕΡΜΗΝΕΙΑ	63
5.6. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΕΣΣΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΣΤΟ ΩΔΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓΡΙΠΠΑ	66
5.7. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟ ΤΟΥ ΩΔΕΙΟΥ	69
5.8. ΣΥΝΟΨΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	71
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	73
ΕΙΚΟΝΕΣ	81

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένας επαρκής ορισμός για την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική δεν θα μπορούσε να παραλείψει τη στοιχειοθέτηση του δομικού της συστήματος από φέροντα και φερόμενα μέλη, που συναποτελούν ένα οργανικό και αυτόνομο σύνολο. Από τις απαρχές ήδη της μνημειακής αρχιτεκτονικής το πιο χαρακτηριστικό φέρον στοιχείο ήταν ο κυκλικής διατομής στύλος, ο κίονας, τόσο στο δωρικό, όσο και στο ιωνικό ρυθμικό σύστημα. Μετά την παγίωση ωστόσο των μορφών τους, κάνει την εμφάνισή του σε πολύ περιορισμένο συγκριτικά εύρος ο τετράπλευρος στύλος, για τον οποίο σήμερα χρησιμοποιείται ο όρος πεσσός.

Η χρήση των πεσσών στην ελληνική αρχιτεκτονική ανιχνεύεται ως επί το πλείστον σε σύνολα, που περιορίζονται γεωγραφικά σε ποικίλα οικοδομήματα της Αθήνας, της Δήλου και της Μακεδονίας. Τόσο στην παλαιότερη, όσο και στη σύγχρονη βιβλιογραφία έχει επικρατήσει, ο όρος «Αττικοί πεσσοί» για τους πεσσούς της Αθήνας, χάρη σε μία και μοναδική αναφορά από τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο. Οι ερμηνευτικές δυσχέρειες, που παρουσιάζει η συγκεκριμένη ταύτιση, αποτελούν το έναυσμα για τη διερεύνηση της ορολογίας, σύγχρονης και αρχαίας, σχετικά με τους πεσσούς στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Η διευκρίνιση της σύγχρονης ορολογίας και η κατά το δυνατόν αποσαφήνιση των αρχαίων όρων, που παραδίδονται από τις πηγές, δεν μένει παρά να δώσουν τη σκυτάλη στην αναλυτική παρουσίαση των πραγματικών μνημείων. Η ανάλυση ομαδοποιείται με γεωγραφικό κριτήριο, στοχεύοντας κάθε φορά στην καταγραφή των σωζόμενων πεσσών που αποδίδονται σε συγκεκριμένα κτήρια, στον τρόπο με τον οποίο εντάσσονταν σε αυτά, καθώς και στα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία που διέπουν την κατασκευή τους.

Με βάση όλα τα παραπάνω, στο τελευταίο μέρος επιχειρείται η μελέτη τριών όμοιων αδημοσίευτων πεσσών από την Αθήνα, οι οποίοι προστίθενται στον περιορισμένο αριθμό πεσσών, που είναι γνωστοί στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική. Σκοπός της μελέτης είναι η χρονολόγηση και ανασύνθεση του συνόλου, συνοδευόμενη από την σχεδιαστική του αναπαράσταση, την ερμηνεία του και κατ' επέκταση, την ενδεχόμενη ένταξή του σε συγκεκριμένο αθηναϊκό οικοδόμημα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : Η ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΠΕΣΣΟΥΣ

Τόσο η παλαιότερη, όσο και η σύγχρονη βιβλιογραφία που πραγματεύεται την αρχιτεκτονική κτηρίων που περιλαμβάνουν τετράπλευρα ελεύθερα στηρίγματα χρησιμοποιεί γι' αυτά ένα εύρος όρων, οι οποίοι πολλές φορές συγχέονται. Πριν την αναλυτική τους καταγραφή και εξέταση, λοιπόν, κρίνεται απαραίτητη η διευκρίνιση της ορολογίας σε όλες τις βασικές γλώσσες της Αρχαιολογίας, ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στη διερεύνηση και τον προσδιορισμό των αρχαίων όρων με βάση τις πηγές.

Ως αφετηρία της διερεύνησης τίθεται ο Πίνακας 1 που ακολουθεί με όρους που συχνά συγχέονται, εξαιτίας της ομοιότητας που παρουσιάζουν μεταξύ τους, παρόλο που δηλώνουν διαφορετικά αρχιτεκτονικά στοιχεία.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	ΛΑΤΙΝΙΚΑ	ΑΓΓΛΙΚΑ	ΓΑΛΛΙΚΑ	ΓΕΡΜΑΝΙΚΑ	ΙΤΑΛΙΚΑ
κίων στῦλος ¹	κίονας κολόνα	columna	column	colonne	Säule	colonna
κίων στῦλος	πεσσός	parastatica	pillar pier	pilier	Pfeiler	pilastro
παραστάς παράσταμα ² στυλοπαραστάς ³	παραστάδα	columna Attica - parastas	rectangular pillar	parastade piedroit	Parastade	parasta
παραστάς	παραστάδα	anta	anta	ante	Anta	anta
παράσταμα τοιχίον	πυλάστρο	parastatica	pilaster	pilastre	Wandpfeiler Halbpfeiler Pilaster	pilastro lesena

Πίνακας 1

¹ Πρόκειται για μία λέξη με ευρύτερη σημασία, που αρχιτεκτονικά χρησιμοποιείται περισσότερο σε σύνθετες λέξεις, παρά για να δηλώσει τον κυκλικής διατομής κίονα (Ginounès 1992, 63, σημ. 32).

² Ο Ginounès 1992, 64 θεωρεί ότι πρόκειται για την παραστάδα (=πεσσό) στη δωρική διάλεκτο, ενώ η Hellmann 1992, 323 αναφέρει την ερμηνεία του Choisy για τη χρήση της λέξης ως παραστάδες των θυρών και παραστάδες του τοίχου στην επιγραφή του ναού του Διός Βασιλέως στη Λιβαδειά [SEG 22:440(a)]. Για τη σημασία της λέξης βλ. και Ορλάνδος και Τραυλός 1986, 200, λ. «παράστημα» με περαιτέρω παραπομπές.

³ Η λέξη συναντάται στη Μίλητο (Miletos 64) και στην Ιασό (Iasos 85), όμως η Hellmann 1992, 323–4, σημ. 5–6 θεωρεί πως έχει τη σημασία της παραστάδας τοίχου (anta), αφού στην επιγραφή της Μιλήτου, που αποτελεί ρωμαϊκό διάταγμα, δίνονται οδηγίες για την ανάρτησή του σε «στυλοπαραστάδα»: *ἐν τε τῶι ἐπ[ι]φανεστάτῳ τόπῳ ἐν στυλοπαραστάδι ἐπὶ λίθου λευκοῦ ἐνχαραχθῆναι φροντίσῃτε τ[αῦ]τα τὰ γράμματα, ἵνα κοινῶς πάσῃ τῇ ἐπαρχείᾳ[ι τὸ] δίκαιον ἐσταμένον ἦι εἰς τὸν αἰεὶ χρόνον* (στ. 47–51). Επρόκειτο για μία διαδεδομένη πρακτική στη Μικρά Ασία, αφού, όπως φαίνεται και στην επιγραφή, οι παραστάδες (antae), τοποθετημένες σε εισόδους/εξόδους κτηρίων, ήταν ένα σημείο ορατό σε όλους.

Ο πίνακας στοιχειοθετήθηκε με βάση το πολύγλωσσο αρχιτεκτονικό λεξικό του Ginouès⁴ για τέσσερα διαφορετικά τέτοια στοιχεία. Στην πρώτη σειρά παρατίθενται οι όροι που χρησιμοποιούνται για το ελεύθερο στήριγμα κυκλικής ή πολυγωνικής διατομής, δηλαδή τον κίονα. Στη συνέχεια, τα ελεύθερα τετράπλευρα στηρίγματα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες (σειρές με γκρι χρώμα) με κριτήριο το αν ο πεσσός διαθέτει αρχιτεκτονικές αναλογίες, αντίστοιχες των κίωνων, ή όχι. Συγκεκριμένα, ο γαλλικός όρος *pilier* αναφέρεται σε στηρίγματα ορθογώνιας, τετράγωνης ή σύνθετης διατομής (σχήματος L, T, +). Οι αντίστοιχοι αγγλικοί όροι *pillar* και *pier* διακρίνονται ως προς το ότι ο πρώτος είναι κανονικός ορθογώνιος ή τετράγωνος πεσσός και ο δεύτερος ογκώδης και ακανόνιστος. Εντούτοις, οι σημασίες αυτών των όρων φαίνεται να αντιστρέφονται στην αγγλική βιβλιογραφία⁵. Σε περίπτωση που αυτό που στα γαλλικά ονομάζεται *pilier* διαθέτει αναλογίες που συγκρίνονται με έναν κίονα, ορθογώνια διατομή και διακοσμημένο επίκρανο, τότε αποτελεί *parastade* ή *piedroit*, όταν πρόκειται για πεσσούς παραθύρων⁶. Ο αντίστοιχος όμως όρος στην αγγλική γλώσσα είναι *Attic pier*, κατ' επίδραση του λατινικού όρου *columna Attica*, παρά *rectangular pillar*.

Στα νέα ελληνικά χρησιμοποιείται μόνο ο όρος πεσσός (και όχι ο όρος παραστάδα) για τα ελεύθερα τετράπλευρα στηρίγματα, χωρίς καμία διάκριση. Ο όρος παραστάδες χρησιμοποιείται τόσο για τα αντίστοιχα επισυνημμένα μέλη, όσο και για τις αρχιτεκτονικά διαμορφωμένες απολήξεις τοίχων, που εσωκλείουν ή αποτελούν τα πέρατα μίας κιονοστοιχίας, φέροντας το ίδιο επιστύλιο με αυτήν⁷. Άλλωστε, τα ελεύθερα στηρίγματα πρέπει να διακρίνονται ως προς την ορολογία από τα επισυνημμένα, καθώς τα πρώτα επιτελούν στατικό-δομικό ρόλο στο οικοδόμημα, ενώ τα τελευταία διακοσμητικό-διαρθρωτικό ρόλο στις επιφάνειές του (εσωτερικά ή εξωτερικά). Ο όρος *πιλάστρο*, που αναφέρεται στο λεξικό, δεν χρησιμοποιείται συχνά. Ο αντίστοιχος αρχαίος όρος *τοιχίον*

⁴ Ginouès 1992, 62–5. Η ανάλυση στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται κάθε φορά με αφετηρία τους γαλλικούς όρους.

⁵ Ο Ginouès 1992, 63, σημ. 37 παρουσιάζει τη χρήση του όρου *pier* από τον Dinsmoor 1950, 394, για τους πεσσούς της Αθηνάς Νίκης. Ωστόσο, ίδια χρήση παρατηρείται γενικότερα στη σύγχρονη βιβλιογραφία.

⁶ Ginouès 1992, 63. Η εξειδίκευση των όρων που παρατηρείται στη γαλλική γλώσσα μπορεί να εξηγηθεί από τις αρχιτεκτονικές μελέτες της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο νησί της Δήλου, όπου συναντάται πληθώρα και ποικιλία πεσσών. Ήδη από το 1944 ο Vallois ασχολήθηκε εκτεταμένα με τη συγκεκριμένη μορφή υποστυλμάτων στο *L'architecture hellénique et hellénistique à Délos, jusqu'à l'éviction des Déliens (166 av. J.-C.)*, χρησιμοποιώντας τους παραπάνω όρους.

⁷ Πρόκειται για αρχαίο όρο που μαρτυρείται από τον Βιτρούβιο (3.2,1: *in antis, quod Graece ναός εν παραστάσιν dicitur*), βλ. Ορλάνδος και Τραυλός 1986, 199–200, λ. «παραστάς», όπου συνδέεται με τη λέξη «παστάς» (<παρστάς <παραστάς), που έχει τη σημασία του προστώου, του προδόμου οικίας ή της στοάς (Ορλάνδος και Τραυλός 1986, 201–2).

παράσταμα μαρτυρείται στην επιγραφή του ναού του Διός Βασιλέως στη Λιβαδειά⁸ [SEG 22:440(a), 68].

Όλα τα παραπάνω επιτρέπουν την ακόλουθη αναθεώρηση του πίνακα 1, ώστε οι αντιστοιχίες των όρων να ανταποκρίνονται περισσότερο στα πραγματικά δεδομένα.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ	ΛΑΤΙΝΙΚΑ	ΑΓΓΛΙΚΑ	ΓΑΛΛΙΚΑ
κίων /στῦλος	κίονας	columna	column	colonne
κίων παραστάς	πεσσός	parastatica	pillar	pilier
		columna Attica	pier	parastade / piedroit
παραστάς παράσταμα στυλοπαραστάς	παραστάδα	anta	anta	ante
τοιχίον παράσταμα		parastatica	pilaster	pilastre

Πίνακας 2

1.1 Ο ΟΡΟΣ ΠΕΣΣΟΣ

Στην αρχαιότητα ο όρος *πεσσός* (ή *πεττός*) δεν χρησιμοποιούνταν με την ίδια αρχιτεκτονική σημασία⁹. Η παλαιότερη γραπτή πηγή, που χρησιμοποιεί τον όρο αυτόν σε αρχιτεκτονικό πλαίσιο, είναι ο Στράβωνας στα *Γεωγραφικά* 16.1,5 (C 378): *διόπερ τῶν ἐπτὰ θεαμάτων λέγεται καὶ τοῦτο καὶ ὁ κρεμαστός κήπος ἔχων ἐν τετραγώνῳ σχήματι ἐκάστην πλευρὰν τετάρων πλέρων· συνέχεται δὲ ψαλιδώμασι καμαρωτοῖς ἐπὶ πεττῶν ἰδρυμένοις κυβοειδῶν ἄλλοις ἐπ' ἄλλοις· οἱ δὲ πεττοὶ κοῖλοι πλήρεις γῆς ὥστε δέξασθαι φυτὰ δένδρων τῶν μεγίστων, ἐξ ὀπτῆς πλίνθου καὶ ἀσφάλτου κατεσκευασμένοι καὶ αὐτοὶ καὶ αἱ ψαλίδες καὶ τὰ καμαρώματα*. Στο απόσπασμα αυτό ο Στράβωνας, περιγράφοντας τους κρεμαστούς κήπους της Βαβυλώνας, αναφέρεται σε αλληπάλληλους κυβοειδεῖς πεσσούς, οι οποίοι χτισμένοι με οπτόπλινθους και γεμάτοι στο εσωτερικό με χώμα, ώστε να εξυπηρετούν τη φύτευση μεγάλων δένδρων, συνδέονταν μεταξύ τους με τόξα και καμάρες¹⁰. Σημαντική για

⁸ Μετά τη διόρθωση του Roux 1960, 181 στη μετάφραση του Choisy 1896, 333, ο οποίος απέδιδε τον όρο *τοιχίον παράσταμα* ως τις απολήξεις των τοίχων του σηκού.

⁹ Για τις μη αρχιτεκτονικές σημασίες της λέξης πεσσός βλ. Liddell και Scott 1925, 572, λ. «πεσσός».

¹⁰ Ορλάνδος 1959-60, 347-8, σημ. 3.

τη χρήση της λέξης είναι η εποχή που έζησε ο Στράβων (1ος αιώνας π.Χ – 1ος μ.Χ), αλλά και η καταγωγή του από την Αμάσεια του Πόντου.

Ο όρος απαντάται με αρχιτεκτονική χρήση και σε μία επιγραφή από τη Σίδη της Παμφυλίας, που χρονολογείται τον 5ο-6ο αι. μ.Χ (Side Kitabeleri 87). Σύμφωνα με αυτήν, η πόλη επισκεύασε *τούς ὑποκάτω τοῦ τίτλου πεσσούς και ἀψίδας*. Η φράση φαίνεται να αναφέρεται σε ένα οικοδόμημα, ενώ δεν πρέπει να είναι τυχαίος ο συνδυασμός πεσσών με αψίδες, αφού πιθανότατα πρόκειται για τις βάσεις γένεσης των τόξων.

Την ίδια εποχή ο Προκόπιος στο *Περί κτισμάτων* 1.1.37 γράφει: *κατὰ δὲ τὰ τοῦ νεῶ μέσα λόφοι χειροποίητοι ἐπανεστήκασι τέσσαρες, οὓς καλοῦσι πεσσούς, δύο μὲν πρὸς βορρᾶν, δύο δὲ πρὸς ἄνεμον νότον, ἀντίοι τε καὶ ἴσοι ἀλλήλοις, κίονας ἐν μέσῳ ἑκάτεροι κατὰ τέσσαρας μάλιστα ἔχοντες. [...] ἐπὶ τούτοις δὲ ἀψίδες τέσσαρες ἐν τετραπλεύρῳ ἀνέχουσι*. Στο χωρίο αυτό ο Προκόπιος περιγράφει το εσωτερικό της Αγίας Σοφίας και μάλιστα το κεντρικό σημείο του ναού, όπου τέσσερις ογκωδέστατοι «πεσσοί» σε τετραγωνική διάταξη φέρουν αντίστοιχα τέσσερις αψίδες. Ο ίδιος κάνει χρήση της λέξης «λόφοι» γι' αυτές τις κατασκευές, πράγμα που θυμίζει κατά κάποιο τρόπο την περιγραφή των «πεσσών» στους κήπους της Βαβυλώνας.

Στο ίδιο πλαίσιο ερμηνείας πρέπει να εγγράφεται και η χρήση του ίδιου όρου σε πάπυρο της Οξυρρύγχου (P.Oxy 10. 1272, 5-13), που χρονολογείται το 144 π.Χ. Πρόκειται για την έγγραφη καταγγελία μίας γυναίκας για κλοπή πολύτιμων αντικειμένων από το σπίτι της. Η καταγγέλλουσα περιγράφοντας το περιστατικό, αναφέρει: *ἀπέκλε[ισα τὴν θύ]ρ[αν τῆς . . . [.] οἰκίας μου καὶ τὴν τοῦ πεσσοῦ θύ[ραν, καὶ ἐ]πανελθοῦσα εὔρον [...] καὶ τὴν τοῦ πεσσοῦ θύραν ἐπηρ[μ]ένην*. Οι εκδότες του κειμένου μεταφράζουν τη λέξη ως υπερυψωμένη αυλή (terrace)¹¹.

Με βάση τα παραπάνω λοιπόν, προκύπτει ότι η χρήση της λέξης πεσσός σε αρχιτεκτονικά ή έστω οικοδομικά συμφραζόμενα, μαρτυρείται με βεβαιότητα στους πρώτους αιώνες μ.Χ. Στην ευρύτερη περιοχή της Μικράς Ασίας ο όρος φαίνεται να δηλώνει τα τετράπλευρα στηρίγματα ή βάσεις των αψίδων. Αυτή η έννοια της λέξης κληροδοτήθηκε και στην αρχιτεκτονική των βυζαντινών ναών, όπου γίνονταν ευρεία χρήση τόξων και

¹¹ Grenfell και Hunt 1914, 205–6, σημ. 6, με παραπομπές σε παπύρους του 6ου αιώνα μ.Χ, όπου ο πεσσός φαίνεται ότι αποτελεί έναν από τους κοινόχρηστους χώρους μίας οικίας.

καμαρών, δηλώνοντας τα τετράγωνα ή ορθογώνια στηρίγματα, χτιστά ή μονολιθικά, που στέκονται ελεύθερα στο χώρο¹².

Στην αρχαιότητα ωστόσο και μάλιστα στον ελλαδικό χώρο παρατηρείται κάποια ασάφεια γύρω από την ονομασία των εν λόγω στηριγμάτων. Η χρήση τους άλλωστε στην αρχιτεκτονική ήταν περιορισμένη συγκριτικά με τους κυκλικής διατομής κίονες και οι γραπτές αναφορές σε αυτούς ελάχιστες. Είναι πιθανόν η περιορισμένη αυτή χρήση να μην οδήγησε στην επινόηση διαφορετικού όρου γι' αυτούς. Πράγματι, οι διαθέσιμες μαρτυρίες υποδεικνύουν τη χρήση είτε του όρου «κίων», είτε του όρου «παραστάς».

Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την πρώτη περίπτωση αποτελεί η οικοδομική επιγραφή της Σκευοθήκης του Φίλωνος στον Πειραιά (IG II² 1668), που χρονολογείται στο 347/6 π.Χ. Ο Choisy, που μελέτησε την επιγραφή, θεώρησε ότι η λέξη *κίων*, που επαναλαμβάνεται σε όλο το κείμενο, αναφέρεται σε πεσσούς τετράγωνης διατομής και όχι σε κυκλικής διατομής κίονες, για τους οποίους χρησιμοποιούνταν η λέξη *στύλος*¹³. Ο Jeppesen αργότερα θέτει υπό αμφισβήτηση αυτή την υπόθεση, αν και παραδέχεται ότι οι πεσσοί ταιριάζουν περισσότερο στην αρχιτεκτονική του κτηρίου σε σχέση με τους κίονες¹⁴.

Η δεύτερη περίπτωση εντοπίζεται σε επιγραφή απολογισμών της Δήλου (ID 366, A, 1.19), μεγάλο μέρος της οποίας καταλαμβάνουν απογραφές για οικοδομικές εργασίες στη λεγόμενη στοά προς το Ποσειδίο, δηλαδή στην Υπόστυλη Αίθουσα. Δεδομένου ότι η μορφή του κτηρίου είναι γνωστή και ότι ο στίχος 19 αναφέρεται στον φωταγωγό (*ύπολαμπάδος*), που υπήρχε πάνω από το κεντρικό τμήμα της αίθουσας (*Κτησιφῶντι έργολαβήσαντι έργάσασθαι παραστάδας τῆς ὑπολαμπάδος τῆι στοᾷ τῆι πρὸς τῶι Ποσιδείω*), η λέξη «παραστάδας» δεν μπορεί παρά να σημαίνει τους πεσσούς του φωταγωγού, που έχουν μάλιστα βρεθεί. Ο ίδιος όρος συναντάται και σε επιγραφή που αναφέρεται στο Εκκλησιαστήριο του νησιού (ID 372 A, 1. 140, 168), όπου επίσης έχουν βρεθεί πεσσοί, που αποκαθίστανται εν είδει φωταγωγού στο κτήριο¹⁵. Η παρόμοια χρήση των συγκεκριμένων πεσσών, αλλά και η χρονολόγηση των επιγραφών στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ περιορίζουν όμως αρκετά τη χρήση του όρου *παραστάδες*.

¹² Γκιολές 1998, 60.

¹³ Choisy 1884, 18. Ακόμα κι αν στη Σκευοθήκη είχαν πράγματι κατασκευαστεί πεσσοί, η διάκριση του Choisy μεταξύ κίονα και στύλου δεν υφίσταται, βλ. Ορλάνδος και Τραυλός 1986, 153–4, λ. «κίων».

¹⁴ Jeppesen 1958, 81.

¹⁵ Hellmann 1992, 322 και 324, σημ. 9.

1.2 ΟΙ ΑΤΤΙΚΑΕ COLUMNNAE ΤΟΥ ΠΛΙΝΙΟΥ

Η σημαντικότερη όμως μαρτυρία για την αρχαία ονομασία ενός πεσσού προέρχεται από τον Πλίνιο τον Πρεσβύτερο στο έργο του *Naturalis Historia* (36, 56) : *Columnae eaedem densius positae crassiores videntur. genera earum quattuor: quae sextam partem altitudinis in crassitudine ima habent, Doricae vocantur; quae nonam, Ionicae; quae septimam, Tuscanicae; Corinthiis eadem ratio quae Ionicis, sed differentia, quoniam capitulis Corinthiarum eadem est altitudo, quae colligitur crassitudine ima, ideoque graciliores videntur; Ionicis enim capituli altitudo tertia pars est crassitudinis. [...] praeter haec sunt quae vocantur Atticae columnae quaternis angulis, pari laterum intervallo.* Στο κεφάλαιο αυτό έχοντας περιγράψει τα είδη των κίωνων με μοναδικό κριτήριο τις αναλογίες τους, παραθέτει στο τέλος και αυτούς που αποκαλούνται Αττικοί κίονες (*Atticae columnae*) με το χαρακτηριστικό ότι διαθέτουν τέσσερις ίσες πλευρές, είναι δηλαδή τετράγωνης διατομής. Επιπλέον, παρατηρείται ότι ο Πλίνιος χρησιμοποιεί το ουσιαστικό *columnae* τόσο για τους κυκλικής διατομής κίονες (Δωρικός, Ιωνικός, Τοσκανικός), όσο και για τους λεγόμενους Αττικούς πεσσούς, διαπιστώνεται δηλαδή ότι και στη λατινική γλώσσα δεν φαίνεται να υπήρχε διαφορετικός όρος γι' αυτό που σήμερα ονομάζεται πεσσός.

Ο Πλίνιος αποτελεί τη μοναδική πηγή που παραδίδει συγκεκριμένη ονομασία για τους πεσσούς, και μάλιστα με γεωγραφικό προσδιορισμό, αναλογικά προς τα υπόλοιπα είδη. Η ονομασία «Αττικοί» επομένως θα μπορούσε να παραπέμπει στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική, στην οποία ωστόσο δεν τεκμηριώνεται η ύπαρξη κανενός τετράγωνου πεσσού¹⁶, όπως αυτοί που περιγράφει ο Πλίνιος. Αντιθέτως, οι ελάχιστοι πεσσοί που χρησιμοποίησαν οι Αθηναίοι αρχιτέκτονες της κλασικής εποχής (εντός και εκτός Αθήνας¹⁷) ήταν στο σύνολό τους ορθογωνικής διατομής και τοποθετούνταν πάντοτε με την στενή πλευρά στην όψη. Ένα γενικό *terminus post quem* για τη χρήση αυτού του όρου αποτελεί η εποχή που συγγράφει ο Πλίνιος, δηλαδή το β' μισό του 1ου αιώνα μ.Χ. Άλλωστε, ο Βιτρούβιος στα τέλη του προηγούμενου αιώνα φαίνεται να αγνοεί το ξεχωριστό αυτό είδος στύλου, τη στιγμή που γνωρίζει το λεγόμενο *αττικουργές* θύρωμα και το παραθέτει μαζί με το δωρικό και το ιωνικό (4.6.6).

¹⁶ Βλ. Πίνακα 3, κεφάλαιο 2, με εξαίρεση τους στύλους στη Σκευοθήκη του Φίλωνος, οι οποίοι δεν είναι τεκμηριωμένα πεσσοί (βλ. αναλυτικά σελ. 23).

¹⁷ Πρόκειται για δύο πεσσούς εν παραστάσι στον ναό της Αθηνάς Νίκης, έναν μεμονωμένο στη νοτιοδυτική πτέρυγα των Προπυλαίων κι ακόμα έναν στο χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου (βλ. αναλυτικά σελ. 15–9 και 22–3).

Η αντίφαση που φαίνεται να υπάρχει μεταξύ ονόματος και δεδομένων ευρημάτων δεν συναντάται για πρώτη φορά. Παρόμοια αντίφαση παρουσιάζει η περίπτωση του κορινθιακού κιονοκράνου, αφού κανένα παράδειγμα δεν σώζεται στην αρχιτεκτονική της Κορίνθου κατά την εποχή πριν αυτή μετατραπεί σε ρωμαϊκή αποικία¹⁸. Ο προσδιορισμός «κορινθιακός» για το εν λόγω κιονόκρανο εμφανίζεται για πρώτη φορά επίσης σε κείμενα της αυτοκρατορικής εποχής, οπότε γίνεται συνώνυμο του μεταλλικού κιονοκράνου, εξαιτίας της φήμης της Κορίνθου για την ποιότητα του χαλκού της¹⁹, ενώ η ονομασία του κατά την εποχή της δημιουργίας του (4ος αιώνας π.Χ) παραμένει άγνωστη²⁰.

Θα μπορούσε λοιπόν ο όρος *Αττικοί πεσσοί* να άρχισε να χρησιμοποιείται κατά την αυτοκρατορική εποχή, πράγμα που θα εξηγούσε τη συμπληρωματική και σύντομη παράθεση του τύπου στο τέλος του κεφαλαίου με αναφορά στη μορφή και όχι σε συγκεκριμένες αναλογίες²¹. Αυτό σημαίνει ότι οι *Αττικοί πεσσοί* που αναφέρει ο Πλίνιος δεν είναι κατ' ανάγκη οι πεσσοί που χρησιμοποιήθηκαν στην κλασική αθηναϊκή αρχιτεκτονική, αφού τόσο η χρονική απόσταση από τη δημιουργία τους, όσο και τα λίγα, μεμονωμένα και κυρίως διαφορετικής μορφής παραδείγματα αποδυναμώνουν αυτή την ταύτιση. Ενδεχομένως λοιπόν οι σύγχρονοι του Πλίνιου χρησιμοποιούσαν τον προσδιορισμό *Αττικοί* απλώς για πεσσοί που χρησιμοποιούνταν στη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική.

Παρόμοιο συλλογισμό ακολούθησε και ο W. Hosking σε επιστολή του προς τον H. Ellis το 1830 σχετικά με την ετυμολογία της λέξης *attic*²², η οποία όμως έχει διαφορετική σημασία. Το λεγόμενο *αττικό* συνιστά έναν χαμηλό όροφο διαμορφωμένο με πεσσοί ή

¹⁸ Αν το επίθετο κορινθιακός σήμαινε την εκτεταμένη χρήση του κιονοκράνου στην πόλη της Κορίνθου, θα ήταν αναμενόμενο να υπάρχουν έστω και ελάχιστα δείγματα ανάμεσα στα ευρήματα της αρχαίας πόλης, παρόλο που η τελευταία καταστράφηκε από τους Ρωμαίους το 146 π.Χ. Ένα μεμονωμένο αλλά και αμφίβολο παράδειγμα είναι ένα καλαθόσχημο κιονόκρανο του 4ου αιώνα, που βρέθηκε στο ιερό του Απόλλωνα στην Κόρινθο και το οποίο αποκαθίσταται από τον Scahill 2009, 45–6, εικ. 4.9, 4.10 με μεταλλικά επιθέματα, έχοντας ως πρότυπο το κορινθιακό κιονόκρανο των Βασσών. Ωστόσο, η περίπτωση μεταλλικών επιθεμάτων, που διαμορφώνουν εξ ολοκλήρου ή κατά μεγάλο μέρος ένα κιονόκρανο, δεν μαρτυρείται στην κλασική αρχιτεκτονική.

¹⁹ Το πρόπυλο του Γνάιου Οκτάβιου στη Ρώμη χαρακτηρίζεται από τον Πλίνιο (*Naturalis Historia* 34, 13) ως κορινθιακό, επειδή τα κιονόκρανα ήταν επενδυμένα με φύλλα χαλκού από την Κόρινθο (Roux 1961, 360, σημ. 3).

²⁰ Roux 1961, 361–2, σημ. 7, όπου αναφέρονται όλες οι γραμματειακές πηγές και ο ίδιος υποθέτει ότι ο όρος εισήχθη από τους αλεξανδρινούς αρχιτέκτονες.

²¹ Η διάκριση των τριών ή τεσσάρων πρώτων ειδών με κριτήριο μόνο την αναλογία κάτω διάμετρος : ύψος φανερώνει ότι ο Πλίνιος θεωρεί δεδομένο ότι οι αναγνώστες του είναι εξοικειωμένοι με τις αντίστοιχες μορφές τους. Αντιθέτως, για τους Αττικούς πεσσοί δίνει μόνο ένα χαρακτηριστικό της μορφής τους, την τετράγωνη διατομή τους, χωρίς καμία αναφορά σε αναλογίες.

²² Η επιστολή είναι δημοσιευμένη στο παράρτημα της περιοδικής έκδοσης *Archaeologia, or, Miscellaneous tracts relating to antiquity* (τόμος 23, 1831, 412–5).

παραστάδες στο ανώτερο μέρος ενός κτηρίου ή μίας πρόσοψης, αλλά και το στηθαίο στο επάνω τμήμα των ρωμαϊκών αψίδων. Επρόκειτο για ένα στοιχείο με συχνή χρήση στη ρωμαϊκή αρχιτεκτονική. Η επίσης προφανής όμως ερμηνεία του όρου με βάση τη χρήση του στοιχείου στην αττική αρχιτεκτονική αμφισβητείται από τον Hosking, εξαιτίας της παντελούς απουσίας του αρχιτεκτονικού αυτού στοιχείου από τα αττικά οικοδομήματα. Ο ίδιος λοιπόν προτείνει ως προέλευση της λέξης τον ελληνικό όρο *άτειχον* (εννοώντας *άτοιχον*), που αποτελούσε την ονομασία της εσωτερικής κιονοστοιχίας ορόφου των υπαίθριων σηκών, αφού η τελευταία δεν αντιστοιχούσε σε κανένα τμήμα τοίχου²³.

Η λέξη *άτοιχον* (χωρίς τοίχους) απαντάται μόνο δύο φορές στα σωζόμενα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας και μάλιστα σε αρχιτεκτονικά συμφραζόμενα. Στον *Ίωνα* του Ευριπίδη, στους στίχους 1132-1140, ο πρωταγωνιστής ανιδρύει στους Δελφούς ξύλινη στεγασμένη κατασκευή με τετράγωνη κάτοψη πλευράς εκατό ποδών και με στηρίγματα περιμετρικά χωρίς τοίχους:

ὁ δὲ νεανίας

*σεμνῶς ἄτοιχους περιβολὰς σκηνωμάτων
ὀρθοστάταις ἰδρῦεθ', ἡλίου βολὰς
καλῶς φυλάξας, οὔτε πρὸς μέσας φλογὸς
ἀκτῖνας, οὔτ' αὖ πρὸς τελευτώσας βίον,
πλέθρου σταθμῆσας μῆκος εἰς εὐγωνίαν,
μέτρημ' ἔχουσαν τοῦν μέσῳ γε μυρίων
ποδῶν ἀριθμόν, ὡς λέγουσιν οἱ σοφοί,
ὡς πάντα Δελφῶν λαὸν ἐς θοίνην καλῶν.*

Η δεύτερη αναφορά της λέξης εντοπίζεται στον *Δίωνα Κάσσιο* (74. 4), όπου περιγράφεται το ηρώο που στήθηκε στην αγορά της Ρώμης για τον αυτοκράτορα Περτίνακα μετά τον θάνατό του το 193 μ.Χ: *ἐν τῇ ἀγορᾷ τῇ Ρωμαίᾳ βῆμα ξύλινον ἐν χρῶ τοῦ λιθίνου κατεσκευάσθη, καὶ ἐπ' αὐτοῦ οἴκημα ἄτοιχον, περίστυλον, ἐκ τε ἐλέφαντος καὶ χρυσοῦ πεποικιλμένον, ἐτέθη καὶ ἐν αὐτῷ κλίνη ὁμοία [...]*. Και στις δύο περιπτώσεις, οι κατασκευές που περιγράφονται είναι ξύλινες με στηρίγματα περιμετρικά, αλλά χωρίς τοίχους. Η χρονολόγηση μάλιστα της δεύτερης πηγής στον 2ο αιώνα μ.Χ δείχνει πως η λέξη χρησιμοποιούνταν ακόμα.

²³ Ο ίδιος παραθέτει στην επιστολή ως επεξηγηματικό σχέδιο την τομή ενός υπαίθριου ναού (Hosking 1831, 414, εικ. χωρίς αρίθμηση).

Παρόλο που η επιχειρηματολογία του Hosking κρίνεται σε μεγάλο βαθμό άστοχη για την ετυμολογία του όρου *attic*²⁴, αξίζει να διερευνηθεί η ιδέα σύνδεσης του υπό εξέταση επιθέτου *Atticus*, που χρησιμοποίησε ο Πλίνιος, με το επίθετο *άτοιχος*, αν και τα στοιχεία των πηγών είναι ελάχιστα. Εν πρώτοις, η παραφθορά της λέξης κατά τη μεταφορά της από τα ελληνικά στα λατινικά²⁵ θα μπορούσε να δικαιολογηθεί με βάση το ομόηχο των λέξεων φωνολογικά, πρώτον από τον ιωτακισμό της διφθόγγου οι κατά την Ελληνιστική Κοινή και δεύτερον, από την απουσία του φθόγγου χ στα λατινικά και την μετατροπή του στον αντίστοιχο φθόγγο κ (ch). Παράλληλα, το πνεύμα του Αττικισμού, που επικρατεί την ίδια εποχή στη λατινική γραμματεία και στην παιδεία²⁶, δεν αποκλείεται να διευκόλυνε ή και να επηρέασε τη συγκεκριμένη παραφθορά.

Από την άλλη, ως προς το περιεχόμενό του ο όρος *άτοιχον* θα ήταν δυνατόν να συνδεθεί με τον χαρακτηριστικό τρόπο που χρησιμοποιήθηκαν οι πεσσοί στην Αθήνα και στη Δήλο, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις αυτοί αντικαθιστούσαν ουσιαστικά τοίχους ή τμήματα τοίχων στο επάνω μέρος του κτηρίου για τη δημιουργία φωταγωγών²⁷. Μία επιπλέον ένδειξη θα μπορούσε να είναι και η λεξιλογική αντιπαράθεση του όρου *άτοιχον* με τα *τοιχία παραστάματα*, δηλαδή τους πεσσούς που είναι συνημμένοι σε τοίχο. Κάτι τέτοιο όμως, υπό την έλλειψη περαιτέρω διαφωτιστικών στοιχείων από αρχαίες πηγές, παραμένει σε επίπεδο εικασίας.

Επιστρέφοντας στα στοιχεία που προκύπτουν από τις επιγραφές, το πιθανότερο είναι να μην υπήρχε συγκεκριμένος όρος ή προσδιορισμός για τους πεσσούς στην αρχαιότητα και κατ' επέκταση, να χρησιμοποιούνταν περιστασιακά κάποιος από τους υπάρχοντες (κίονας ή παραστάδα). Γεγονός πάντως είναι ότι στην κλασική αρχιτεκτονική χρησιμοποιήθηκαν πρώτη φορά από τους Αθηναίους τόσο στην Αθήνα, όσο και στη Δήλο, όχι όμως στη μορφή που παραδίδει ο Πλίνιος. Αν αυτό ήταν γνωστό στην εποχή του, το

²⁴ Πέρα από την ατεκμηρίωτη μορφή του κειμένου, οι βασικές του ελλείψεις είναι ότι η λέξη *αττικόν* δεν μαρτυρείται με κάποια αντίστοιχη λέξη στη λατινική γλώσσα με την έννοια αυτή και επιπλέον, ο ίδιος δεν παραδίδει την πηγή από την οποία αντλεί τον αρχαίο όρο *άτειχος* (με λανθασμένη ορθογραφία) για το συγκεκριμένο τμήμα των υπαίθριων σηκών. Αντιθέτως, ο σωστός όρος είναι *άτοιχος*, η χρήση του οποίου καταγράφηκε παραπάνω, ενώ ο αγγλικός όρος *attic* πρέπει να δημιουργήθηκε σε νεώτερη εποχή.

²⁵ Λάθη κατά τη μεταφορά ελληνικών λέξεων στα λατινικά έχουν καταγραφεί και αναλυθεί σε ορισμένα σημεία του έργου, βλ. Doody 2011, 115–7.

²⁶ Σημαντική ένδειξη για το ρεύμα του Αττικισμού της εποχής αυτής είναι η αττική λεξικογραφία που έχει ξεκινήσει ήδη από την εποχή του Αδριανού και συνεχίστηκε σε όλο τον 2ο αιώνα μ.Χ, βλ. Lesky 1981, 1137–9.

²⁷ Υπόστυλη αίθουσα, Εκκλησιαστήριο και Νεώριο στη Δήλο. Η εν λόγω διαμόρφωση πρέπει να αποτέλεσε το πρότυπο για τις πεσσοστοιχίες στον όροφο τόσο των στοών (Αγορά Δηλίων, Αγορά Ιταλών), όσο και των περιστυλίων στις οικίες.

επίθετο Αττικός μπορεί να είναι σωστό. Σε αυτή την περίπτωση όμως δεν αποκλείεται η τετράγωνη μορφή να αποτελεί λάθος του Πλίνιου, ο οποίος χωρίς να έχει αρχιτεκτονικές γνώσεις, κατέγραψε απλώς τις αναλογίες των κίωνων και θεώρησε ότι ακόμα και ένας πεσσός έχει ομοιόμορφο πάχος, όπως ακριβώς και οι κίονες. Η παράθεση απλών και όχι διασταυρωμένων πληροφοριών ίσως εξηγεί και το ρήμα *vocantur*, που χρησιμοποίησε και για τις δύο περιπτώσεις.

1.3 ΌΡΟΙ ΓΙΑ ΤΑ ΔΟΜΙΚΑ ΜΕΡΗ ΕΝΟΣ ΠΕΣΣΟΥ

Οι πεσσοί ως αρχιτεκτονικά στοιχεία αποτελούνται από:

- Το πεσσόκρानο: υιοθετείται ο συγκεκριμένος όρος, ώστε να γίνεται διάκριση με το επίκρानο της παραστάδας. Σε αντίθεση με το τελευταίο, το πεσσόκρानο διαθέτει περιμετρικά κυμάτια, από τα οποία καθορίζεται και το είδος του πεσσού (δωρικός ή ιωνικός). Διακρίνεται σε άβακα, εχίνο, όπου και το κυρίως κυμάτιο, που καθορίζει τον ρυθμό, και σε υποτραχήλιο.
- Τον κορμό του πεσσού, που μπορεί να είναι μονολιθικός ή να συντίθεται από σπονδύλους. Στα αρχαία ελληνικά η λέξη *σφόνδυλος* δεν αντιστοιχεί απαραίτητα σε ένα κυλινδρικό σπόνδυλο, αλλά ίσως χρησιμοποιείται και για σπονδύλους πεσσών ή παραστάδων²⁸. Στην παρούσα εργασία υιοθετείται ο όρος πεσσοσφόνδυλος από τη διατριβή του Κ. Μπολέτη για το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου²⁹.

²⁸ Ginouès 1992, 78, σημ. 175, στηριζόμενη σε μία επιγραφή που αναφέρεται στα Προπύλαια της Δήλου, όπου ο όρος *σφόνδυλος* αναφέρεται σε πεσσό παρά σε κίονα (IG XI,2, 161). Στα γαλλικά όμως κάνει διάκριση των όρων *tambour* (κυλινδρικός σπόνδυλος) και *assise* (σπόνδυλος πεσσού).

²⁹ Μπολέτης 2012, 150–2, σημ. 526.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΙ ΠΕΣΣΟΙ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο προσδιορισμός των πεσσών ως Αττικών κατά την εποχή του Πλίνιου, υπήρξε η αφορμή για την προηγηθείσα ανάλυση σχετικά με τα ερωτήματα που προκύπτουν εξαιτίας αυτού του χαρακτηρισμού, αλλά και με τις πιθανές απαντήσεις σε αυτά. Η υπονοούμενη σύνδεση στο χωρίο του Πλίνιου των τετράγωνων πεσσών με την αττική αρχιτεκτονική δεν μένει παρά να ελεγχθεί με την παρουσίαση και ανάλυση των σωζόμενων πεσσών σε οικοδομήματα αθηναϊκής αρχιτεκτονικής.

2.1 Η ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΠΤΕΡΥΓΑ ΤΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΙΚΗΣ

Η πρωιμότερη ένταξη τετράπλευρων στηριγμάτων στην κλασική αρχιτεκτονική εντοπίζεται στην Ακρόπολη της Αθήνας, στο πλαίσιο του περικόλειου οικοδομικού προγράμματος. Η ανέγερση των μνημειακών Προπυλαίων [εικόνα 1] μετά το 437 π.Χ στη δυτική πλευρά του βράχου αποτελούσε ένα δύσκολο εγχείρημα, κυρίως εξαιτίας της μεγάλης κλίσης του εδάφους στο σημείο. Ο Μνησικλής, στον οποίο ανατέθηκε το εγχείρημα αυτό, σχεδίασε προπύλαια που κάλυπταν όλο το εύρος της δυτικής πλευράς του βράχου, τοποθετώντας στο κέντρο μία εξάστυλη σύνθεση, που εξυπηρετούσε τη δίοδο, και εκατέρωθεν αυτής, βόρεια και νότια, δύο συμμετρικές πτέρυγες. Κατά την εποχή κατασκευής των Προπυλαίων αποφασίστηκε παράλληλα η ανύψωση του επιπέδου του νοτιοδυτικού μυκηναϊκού προμαχώνα, που αποτελούσε και το αρχαϊκό ιερό της Αθηνάς Νίκης, ώστε να εξισωθεί με το επίπεδο της νοτιοδυτικής πτέρυγας και να χτιστεί επάνω σε αυτόν ένας νέος ναός [εικόνα 2]. Με δεδομένη τη νέα αυτή διαμόρφωση, η νοτιοδυτική πτέρυγα στη δυτική πλευρά σχεδιάστηκε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να λειτουργήσει εν μέρει ως πρόπυλο και εν μέρει ως στωικός χώρος αυτού του ιερού³⁰ [εικόνα 3,B].

Ωστόσο, ο περιορισμένος χώρος από την ύπαρξη του ιερού στα δυτικά της πτέρυγας και του Πελαργικού τείχους στα ανατολικά [εικόνα 1] εμπόδιζε την εφαρμογή αυτού του σχεδίου, επιβάλλοντας την περικοπή του τόσο στο νότιο, όσο και στο δυτικό τμήμα του. Η περικοπή γίνεται αισθητή στη δυτική πρόσοψη [εικόνα 3,A], η οποία

³⁰ Τανούλας 2016, 133, εικ. 1B, με περαιτέρω βιβλιογραφία.

υποχώρησε κατά ένα μετακίονιο διάστημα περίπου προς τα ανατολικά³¹, αφήνοντας τον σύνθετο πεσσό (ΒΔ πεσσός ή pier W)³², που επέχει ρόλο παραστάδας στη βόρεια κιονοστοιχία, να εξέχει. Ο νότιος τοίχος του χώρου εκτείνεται μέχρι το σημείο, όπου η νοτιανατολική του γωνία συναντάει το Πελαργικό τείχος³³. Έτσι, ο στωικός χώρος που προέκυψε αντιστοιχεί στο προστώ της Πινακοθήκης, αλλά είναι κατά 1,27 μ. βαθύτερος από αυτό. Στο μέσο του δυτικού ανοίγματος αυτού του χώρου ο αρχιτέκτονας τοποθέτησε έναν πεσσό³⁴, αφήνοντας δύο ανοίγματα με μήκος 2,30 μ. το καθένα, για την πρόσβαση στο ιερό της Αθηνάς Νίκης.

Ο πεσσός που τοποθετήθηκε στο σημείο αυτό εμφανίζει διατομή σχήματος αδρού T και έχει συνολικό μήκος 0,878 μ. [εικόνα 4]. Στο δυτικό τμήμα σχηματίζεται ένα τετράγωνο με πλευρά 0,51 μ. (κυρίως πεσσός), ίσο με το πλάτος των παραστάδων στη δυτική πλευρά του ΒΔ πεσσού³⁵ [εικόνα 5]. Ανατολικά το υπόλοιπο μήκος του πεσσού (0,366 μ.) συμπληρώνεται από ένα ορθογώνιο τμήμα, του οποίου η ανατολική πλευρά είναι λίγο μικρότερη από την πλευρά του κυρίως πεσσού. Η διαμόρφωση αυτή επαναλαμβάνεται στο πεσσόκρανο, όπου κυμάτια σχηματίζονται μόνο στις τρεις πλευρές του δυτικού τετράγωνου τμήματος εν είδει επικράνου παραστάδας, ενώ το υπόλοιπο είναι ακόσμητο με απλή επίπεδη ταινία στην κορυφή, η οποία αντιστοιχεί στον άβακα του πρώτου [εικόνα 6]. Τα κυμάτια δεν διαφέρουν από αυτά των παραστάδων των Προπυλαίων, αποτελούμενα από ράμφος, που επιστέφεται από ανάστροφο λέσβιο κυμάτιο, ενώ η βάση του

³¹ Με αυτή την αλλαγή του σχεδίου, στοιχεία που αρχικά προορίζονταν για το εσωτερικό του κτηρίου έπρεπε πλέον να αποκτήσουν χαρακτηριστικά εξωτερικών προσόψεων (Τανούλας 2016, 133).

³² Το σύνθετο αυτό αρχιτεκτονικό στοιχείο καταγράφεται στη βιβλιογραφία ως πεσσός, εφόσον πρόκειται για ένα ελεύθερο τετράπλευρο στήριγμα στη βορειοδυτική γωνία της εν λόγω πτέρυγας [εικόνα 4]. Στην πραγματικότητα πρόκειται για τον συνδυασμό δύο παραστάδων, που σύμφωνα με το αρχικό σχέδιο, θα λειτουργούσε ως πέρασ τόσο της βόρειας κιονοστοιχίας που κατασκευάστηκε, έτσι ώστε να είναι ίδια, χάριν συμμετρίας, με τη νότια κιονοστοιχία της Πινακοθήκης, όσο και μίας κιονοστοιχίας που θα κατασκευαζόταν στη δυτική πλευρά. Η δυτική του όψη μάλιστα συντίθεται στα άκρα από δύο παραστάδες με πλάτος μίας τριγλύφου σε μεταξύ τους απόσταση ίση με μία μετόπη, μορφή που επιλύει το ζήτημα της γωνιακής συναίρεσης. Η συνολική μορφή του πεσσού επομένως σχεδιάστηκε, ώστε να προσαρμοστεί στις ειδικές περιστάσεις που επέβαλε το συγκεκριμένο τμήμα του οικοδομήματος (αναλυτικά για τον πεσσό βλ. Dinsmoor και Dinsmoor 2004, 408–11). Ο αρχικός σχεδιασμός, σύμφωνα με τον Τανούλα (2016, 133, εικ.1B), προέβλεπε, με βάση τη συμμετρία που διέπει την ελληνική αρχιτεκτονική, άλλη μία παρόμοια σύνθετη παραστάδα με πανομοιότυπη τη δυτική της όψη στο νότιο πέρασ της δυτικής κιονοστοιχίας, που δεν κατασκευάστηκε ποτέ.

³³ Ο αρχιτέκτονας μάλιστα αξιοποίησε όσο το δυνατόν περισσότερο τον διαθέσιμο χώρο, τέμνοντας λοξά την εξωτερική γωνία του οικοδομήματος που εφάπτεται στο Πελαργικό τείχος (Shear 2016, 298).

³⁴ Το διαθέσιμο πλάτος που προέκυψε (6,248 μ.) δεν επαρκούσε ώστε να τοποθετηθεί ένας δωρικός κίονας με τα μετακίονια της βόρειας κιονοστοιχίας κι έτσι, προτιμήθηκε ο λεπτότερος πεσσός (Shear 2016, 298).

³⁵ Το πλάτος της πρόσοψης του πεσσού καθορίστηκε από τις παραστάδες της δυτικής πλευράς, που ακολουθούσαν το πλάτος της τριγλύφου. Επομένως, η αναλογία ύψος προς πλάτος του πεσσού ήταν προκαθορισμένη και δεν συνιστούσε επιλογή του αρχιτέκτονα.

πεσσόκρανου αποτελείται επίσης από δύο ιμάντες³⁶ [εικόνα 7]. Ο κορμός του πεσσού εμφανίζει μικρή μείωση και στις τέσσερις πλευρές, ενώ στο $\frac{1}{4}$ του ύψους του από τον στυλοβάτη διαφαίνεται, με βάση τις μετρήσεις, μία σχεδόν ανεπαίσθητη ένταση³⁷.

Ο άξονας του κυρίως πεσσού ευθυγραμμίζεται με τον άξονα της παραστάδας του νότιου τοίχου και του δυτικότερου κίονα της βόρειας πρόσοψης [εικόνα 4]. Ο κυρίως πεσσός μάλιστα φέρει εξ ολοκλήρου και το ιδιόμορφο επιστύλιο με τον συνεχή κανόνα με τις σταγόνες. Το επιστύλιο αυτό δεν είχε αντίθημα κι επομένως, η εσωτερική προέκταση του κυρίως πεσσού στήριζε μόνο το αντίθημα της υπερκείμενης ζωφόρου με την προσθήκη ενός λίθου σε μορφή ορθογωνικού πρίσματος³⁸.

Η μορφή του ιδιόρρυθμου αυτού πεσσού, όπως και του θριγκού του, προέκυψε από την ανάγκη προσαρμογής του αρχικού του σχεδίου, μετά την περικοπή της έκτασης που θα καταλάμβανε. Σύμφωνα με τον Τανούλα³⁹, μία ενδεχόμενη μελλοντική πραγμάτωση του αρχικού σχεδίου θα επέφερε την καθαίρεση τόσο του πεσσού, όσο και του υπερκείμενου θριγκού. Επομένως, οι υβριδικές αυτές μορφές, όπως τις χαρακτηρίζει, δεν ήταν μόνο το αποτέλεσμα προσαρμογών σε επιβεβλημένες μετατροπές, αλλά συνιστούσαν πιθανότατα προσωρινές μορφές, που θα μπορούσαν είτε να απορριφθούν εντελώς στο μέλλον, είτε να ενταχθούν σε διαφορετική θέση στο ολοκληρωμένο πλέον κτήριο. Επιπλέον, η μορφή του πεσσού με βάση το πεσσόκρανο και τη διατομή του, προσιδιάζει περισσότερο στη μορφή παραστάδας, ενώ η μείωση και η ένταση του κορμού αποτελούν χαρακτηριστικά που εντάσσουν αρχιτεκτονικά το πρωτόγνωρο αυτό στήριγμα στην αθηναϊκή κλασική αρχιτεκτονική.

Παράλληλα με την οικοδόμηση της νοτιοδυτικής πτέρυγας, ανυψωνόταν ο μυκηναϊκός προμαχώνας⁴⁰, πάνω στον οποίο χτίστηκε ο νέος ναός της Αθηνάς Νίκης. Ο προμαχώνας διευρύνθηκε και επενδύθηκε με μαρμάρινες λιθόπλινθους κατά το ισόδομο σύστημα και στις τρεις ελεύθερες πλευρές του, ενώ στον δυτικό του τοίχο αφέθηκε ένα διπλό ορθογώνιο άνοιγμα, που χωρίζεται από έναν πεσσό τοποθετημένο έκκεντρα [εικόνα

³⁶ Shoe 1936, 120, πιν. LVII, 14, όπου αναφέρεται ότι η μόνη διαφορά είναι η διπλή αντί της μονής εγκοπής κάτω από το ράμφος.

³⁷ Dinsmoor και Dinsmoor Jr 2004, 414, πιν. 21.3, με αναλυτικές μετρήσεις όλων των θραυσμάτων που ανασυνθέτουν τον μονολιθικό πεσσό.

³⁸ Τανούλας 2015, 36–7, εικ. 19. Οι Dinsmoor και Dinsmoor (2004, 412) θεωρούν ότι η εσωτερική ακόσμητη προέκταση λειτουργούσε ως αντέρεισμα του κυρίως πεσσού, ο οποίος χωρίς αυτό θα ήταν πολύ λεπτός.

³⁹ Τανούλας 2016, 140.

⁴⁰ Shear 2016, 342–4, η οποία διαπιστώνει μικρό προβάδισμα της κατασκευής της νοτιοδυτικής πτέρυγας, με βάση ειδικές παρατηρήσεις στην κατασκευή των θεμελίων της.

8]. Το δίοπο αυτό άνοιγμα δεν αποτελούσε παρά μίμηση της διπλής μυκηναϊκής κόγχης, που βρισκόταν στο ίδιο περίπου σημείο του Πελαργικού τείχους και καλύφθηκε από τη μαρμάρινη επένδυση⁴¹ [εικόνα 9].

Όταν ο προμαχώνας έφτασε το ύψος της ευθυντηρίας της νοτιοδυτικής πτέρυγας των Προπυλαίων, οικοδομήθηκε στο βορειοδυτικό του τμήμα ο νέος ναός της Αθηνάς Νίκης. Ο ναός αυτός, ιωνικός τετράστυλος αμφιπρόστυλος, με συντετμημένη κάτοψη, διαθέτει μόνο σηκό, του οποίου ο θυραίος τοίχος έχει αντικατασταθεί από δύο ιωνικούς πεσσούς [εικόνα 10]. Αποδίδεται στον αρχιτέκτονα Καλλικράτη⁴² και αποτελεί την παλαιότερη γνωστή περίπτωση ένταξης πεσσών σε μνημειακό ναϊκό οικοδόμημα.

Η ανατολική πλευρά του σηκού, χωρίς να διαθέτει πρόναο, είναι ανοιχτή και ορίζεται μόνο από δύο μονολιθικούς πεσσούς ανάμεσα στις παραστάδες του βόρειου και του νότιου τοίχου [εικόνα 11]. Η ανατολική όψη των παραστάδων έχει πλάτος διπλάσιο (0,49 μ.) από το πλάτος ενός πεσσού (0,25 μ.) και η ίδια αναλογία 1:2 εμφανίζεται στη διατομή του πεσσού (πλάτος προς μήκος). Το μετακίονιο διάστημα ανάμεσα στους πεσσούς είναι μεγαλύτερο από τα δύο εκατέρωθεν πλευρικά ανοίγματα, εξυπηρετώντας την πρόσβαση στο εσωτερικό του σηκού κι έτσι, οι πεσσοί επέχουν θέση θυραίου ανοίγματος⁴³. Στο άνοιγμα αυτό αποκαθίσταται κατώφλι με βάση τις εγκοπές στις βάσεις των πεσσών⁴⁴, που καταλαμβάνει όλο το ύψος τους (0,219 μ.), όπως συμβαίνει και με τα πλευρικά ανοίγματα.

Οι αναλογίες των πεσσών είναι εξαιρετικά ραδινές (ύψος: 16,24 φορές το πλάτος), πράγμα που οφείλεται στη στενότητα του καθαρού ανοίγματος και ταυτόχρονα καταδεικνύει την αδυναμία τοποθέτησης κίωνων αντί αυτών⁴⁵. Το μήκος των πεσσών είναι

⁴¹ Αναλυτικά για την κόγχη και τη σχέση της με την παλαιότερη στο Πελαργικό τείχος βλ. Μπαλάνος 1937, 789–91, εικ.19–21. Στην εικόνα 19 είναι ορατό και το υποτυπώδες επίκρανο (απλή λιθόπλινθος) του πεσσού.

⁴² Με βάση την επιγραφή IG I³ 35, βλ. Mylonas Shear 1963, 376–7.

⁴³ Το άνοιγμα των θυρών στους ναούς είναι ίσο με το μεταξόνιο της ανατολικής τους κιονοστοιχίας και οι παρειές των παραστάδων ευθυγραμμίζονται με τους άξονες των κίωνων. Στην περίπτωση του ναού της Αθηνάς Νίκης και με βάση τα δημοσιευμένα σχέδια και τις μετρήσεις της τελευταίας αναστήλωσης (Ζιρώ 1994, πιν. 194), παρατηρείται ότι το μετακίονιο άνοιγμα των πεσσών είναι κατά 5–6 εκατοστά μικρότερο από το μεταξόνιο των κίωνων και ότι μόνο ο ένας πεσσοί ευθυγραμμίζεται με τον άξονα του κίονα [εικόνα 12]. Η ασυμμετρία αυτή, που αποτυπώνεται στο σχέδιο, αποτελεί αινιγματικό χαρακτηριστικό για ένα περίκλειο οικοδόμημα και δεν εξηγείται, παρά μόνο αν το ένα πλευρικό άνοιγμα είναι λίγο μεγαλύτερο του άλλου ή η ανατολική πλευρά έχει επηρεαστεί από το παράγων σχήμα που παρουσιάζει ο σηκός στον δυτικό τοίχο (Ζιρώ 1994, 87, πιν. 116–7).

⁴⁴ Orlandos 1947–1948, 13, εικ. 9.

⁴⁵ Άλλωστε, οι πολύ ραδινοί κίονες θα έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με τις πολύ χαμηλές αναλογίες των εξωτερικών ιωνικών κίωνων (7,82 ΚΔ). Η υψηλές αναλογίες δικαιολογούνται επιπλέον από τον ιωνικό χαρακτήρα του πεσσού, ο οποίος γίνεται εμφανής από το πεσσόκρανο, τη βάση και την αποφυγή του κορμού.

ίσο με τις εσωτερικές όψεις των παραστάδων (0,49 μ.) και κατά δύο εκατοστά μεγαλύτερο από το πάχος των τοίχων του σηκού. Οι πεσσοί δεν παρουσιάζουν μείωση και η ανατολική πρόσοψη τόσο των πεσσών, όσο και των παραστάδων είναι απόλυτα κάθετη με την κρηπίδα του ναού (όπως και ο δυτικός τοίχος), σε αντίθεση με τον βόρειο και νότιο τοίχο, που έχουν κλίση προς το εσωτερικό του ναού⁴⁶.

Οι βάσεις των πεσσών είναι ίδιες με αυτές των κίωνων και συνεχονται τόσο με τις βάσεις των παραστάδων, όσο και με τον ίδιας μορφής τοιχοβάτη που περιτρέχει τον σηκό⁴⁷ [εικόνα 13] : μία σκοτία ανάμεσα σε δύο σπείρες, εκ των οποίων η ανώτερη διαμορφώνεται με οριζόντιες ραβδώσεις. Τα πεσσόκρανα [εικόνα 14] επαναλαμβάνουν τα κυμάτια⁴⁸ των επικράνων των παραστάδων [εικόνα 15], καθώς και το ύψος τους (0,307 μ.), που είναι κατά πέντε εκατοστά μικρότερο από το ύψος ενός δόμου του τοίχου. Παράλληλα, τόσο το πεσσόκρανο με τα κυμάτια, όσο και η βάση προεξέχουν από τον κορμό του πεσσού κατά οκτώ περίπου εκατοστά δημιουργώντας συμμετρία και ως προς τον οριζόντιο άξονα του πεσσού⁴⁹.

Το σύνολο λοιπόν των πρωιμότερων πεσσών που χρησιμοποιήθηκαν στην Αθήνα εντοπίζεται στον ίδιο χώρο του βράχου της Ακρόπολης. Τα κτήρια μάλιστα, στα οποία ανήκαν, ήταν τοποθετημένα το ένα απέναντι στο άλλο [εικόνα 16]. Αν και πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους, φαίνεται ότι έδωσαν και στις δύο περιπτώσεις λύσεις σε αρχιτεκτονικά προβλήματα, που έθεσε ο ίδιος ο χώρος εξαιτίας της περιορισμένης του έκτασης. Στην περίπτωση όμως της Αθηνάς Νίκης η επιλογή ήταν πιο συνειδητή ως πρωτοποριακό αρχιτεκτονικό στοιχείο, που επαναλήφθηκε σε ακόμη έναν ναό εκτός Αθηνών.

⁴⁶ Ζιρώ 1994, 86.

⁴⁷ Ο τοιχοβάτης συνεχίζεται με την ίδια μορφή και στην ανοιχτή ανατολική πλευρά του σηκού, κλείνοντας και τα τρία μετακίονια ανοίγματα εν είδει κατώφλιού (βλ. αναλυτικά Orlandos 1947-1948, 11-5). Στην πραγματικότητα, κατώφλι ήταν μόνο το μεσαίο, ενώ στα πλευρικά ήταν στερεωμένα μεταλλικά κιγκλιδώματα. Οι βάσεις των πεσσών είναι ενσωματωμένες σε αυτό και μάλιστα είναι κατασκευασμένες στο ίδιο κομμάτι λίθου με τα πλευρικά "κατώφλια". Η διαμόρφωση αυτή επιτείνει την αίσθηση του ανοιχτού τοίχου θυμίζοντας το *άτοιχον*, που αναλύθηκε στο πρώτο κεφάλαιο (πρβ. Gruben 2000, 208, ο οποίος χρησιμοποιεί την έκφραση «χαλαρός τοίχος» για μία πεσσοστοιχία που λανθασμένα θεωρεί ως αρχικό σχέδιο της νοτιοδυτικής πτέρυγας των Προπυλαίων).

⁴⁸ Πρόκειται για έναν ασυνήθιστο συνδυασμό κυματίων (αιγυπτιάζον – ανάστροφο λέσβιο – ιωνικό), που αντικαθιστά το τριπλό ιωνικό κυμάτιο των επικράνων της Μ.Ασίας, με μοναδικά παράλληλα στην ίδια ακριβώς μορφή στον ναό του Ιλισσού και στο Ερέχθειο (Mylonas Shear 1963, 383-4).

⁴⁹ Τα σχεδόν ίδια ύψη των δύο τμημάτων (προεξέχοντα κυμάτια πεσσόκρανου 19 εκατοστά και βάση 21 εκατοστά) προσδίδουν ακόμα μεγαλύτερη συμμετρία στον ιωνικό πεσσο.

2.2 Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΣΤΗ ΔΗΛΟ

Στον Καλλικράτη αποδίδεται με μεγάλη πιθανότητα και ο δεύτερος ναός, στον οποίο μαρτυρείται η χρήση πεσσών⁵⁰. Πρόκειται για το ναό των Αθηναίων στη Δήλο, που χρονολογείται μεταξύ 425 και 417 π.Χ. Το ασυνήθιστο για την εποχή σχέδιο του δωρικού εξάστουλου αμφιπρόστυλου ναού επιβλήθηκε από τη στενότητα του χώρου και την ταυτόχρονη ανάγκη για ευρύ σηκό [εικόνα 17]. Πράγματι, ο σηκός με μεγαλύτερο πλάτος απ' ό,τι μήκος, σε συνδυασμό με τον βαθύ πρόναο πρέπει να ήταν από τις κύριες στοχεύσεις του αρχιτέκτονα⁵¹ [εικόνα 18]. Στον πρόναο αυτόν είναι τοποθετημένοι ανάμεσα στις παραστάδες τέσσερις πεσσοί, οι οποίοι μάλιστα επαναλαμβάνονται με την ίδια διάταξη ως παραστάδες στον ανατολικό οπίσθιο τοίχο του σηκού. Είναι η πρώτη φορά μάλιστα στη Δήλο που γίνεται χρήση πεσσών⁵², οι οποίοι θα γνωρίσουν μεγάλη διάδοση στην αρχιτεκτονική του νησιού τους επόμενους αιώνες.

Η διάταξη των πεσσών ανάμεσα στις παραστάδες δεν έχει σχεδιαστεί με βάση ίσα μετακίονια διαστήματα. Κατά περίεργο τρόπο, παρατηρείται ότι τα ακριανά διαστήματα είναι πολύ μικρότερα από τα τρία μεσαία, τα οποία είναι ίσα μεταξύ τους. Αυτό σημαίνει ότι κατά τον σχεδιασμό δόθηκε προτεραιότητα στην τοποθέτηση των ακριανών πεσσών στα συγκεκριμένα σημεία και κατόπιν, το υπόλοιπο διάστημα διαιρέθηκε σε τρία ίσα μεταξόνια. Η παρατήρηση αυτή συμπληρώνεται από το γεγονός ότι οι πεσσοί δεν έχουν κάποια ενιαία και σαφή αντιστοιχία με τους κίονες της πρόστασης. Η τοποθέτηση των ακριανών πεσσών τόσο κοντά στις παραστάδες θα μπορούσε να εξηγηθεί, αν στόχος του αρχιτέκτονα ήταν να αφήσει ελεύθερες οπτικές διόδους [εικόνα 18 με κίτρινη επισήμανση], ώστε να είναι πλήρως ορατά από το εξωτερικό μέρος του ναού τα παράθυρα, που κατασκεύασε εκατέρωθεν της θύρας του σηκού⁵³. Από ένα σημείο μάλιστα πάνω στον νοητό διαμήκη άξονα του ναού και μπροστά σε αυτόν θα ήταν δυνατό να φαίνονται και τα τρία ανοίγματα

⁵⁰ Για τα στοιχεία που υποδεικνύουν τον Καλλικράτη ως αρχιτέκτονα βλ. αναλυτικά Mylonas Shear 1963, 399–408. Αξιοσημείωτη είναι η αντιγραφή σε μικρότερη κλίμακα των δωρικών κιονοκράνων από τον πρόναο του Παρθενώνα, που διαθέτει επίσης εξάστουλη πρόστυλη μορφή.

⁵¹ Οι ίδιες αναλογίες χαρακτηρίζουν και τον σηκό του ναού στον Ιλισσό, που κατασκεύασε ο ίδιος, με το βάθος του προνάου (4,26 μ.) να είναι περισσότερο από το μισό του μήκους του σηκού (7,49 μ.), και τον σηκό να είναι σχεδόν τετράγωνος βλ. Mylonas Shear 1963, 390, 399, σημ.156.

⁵² Mylonas Shear 1963, 401, σημ. 170, σύμφωνα με την οποία οι πεσσοί στο αρχαϊκό κτήριο Δ της Δήλου φαίνεται ότι κατάγονται από πρωιμότερες μορφές απλών στηριγμάτων, που διευκόλυναν την κατασκευή, παρά ότι συνιστούν συνειδητή σχεδιαστική επιλογή, όπως στον ναό των Αθηναίων.

⁵³ Η φροντίδα των Αθηναίων αρχιτεκτόνων της εποχής για την ορατότητα των παραθύρων, ενός νεοεισηγμένου στοιχείου στη μνημειακή αρχιτεκτονική, χωρίς να διαταράσσεται ο ρυθμός της πρόστασης ή της περίστασης, είναι εμφανής και στον Παρθενώνα και στην Πινακοθήκη των Προπυλαίων.

ταυτόχρονα⁵⁴. Επιπλέον, τα πέντε ανοίγματα, που δημιουργούνται από την πεσσοστοιχία, με στενότερα τα ακριανά θυμίζουν τα ανοίγματα στον θυραίο τοίχο των Προπυλαίων [εικόνα 1], τα οποία αντιστοιχούν επίσης σε εξάστυλη πρόσταση.

Η γεωμετρία των μονολιθικών πεσσών στο ναό των Αθηναίων είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Οι ορθογώνιας διατομής πεσσοί με τη στενή πλευρά τους στην πρόσοψη έχουν αναλογία πλάτος προς ύψος ίση με 4:7 (0,452 : 0,788). Η ίδια αναλογία εμφανίζεται στην πρόσοψη του προνάου [εικόνα 19] μεταξύ των πεσσών και των παραστάδων, αφού οι τελευταίες έχουν πλάτος 0,79 μ., όσο δηλαδή και το μήκος των πεσσών. Το χαρακτηριστικό αυτό παρατηρήθηκε και στο ναό της Αθηνάς Νίκης. Επιπλέον, το μήκος των πεσσών είναι ίσο με το πάχος του θυραίου τοίχου. Οι διαστάσεις του πεσσού μειώνονται καθ' ύψος: το μήκος κατά δύο εκατοστά, ενώ το πλάτος ελάχιστα (2-3 χιλιοστά). Το ύψος του πεσσού φτάνει τα 4,65 μέτρα, δηλαδή 10,28 φορές το πλάτος της βάσης του. Οι αρχιτεκτονικές εκλεπτύνσεις του πεσσού όμως δεν εξαντλούνται εδώ. Λεπτομερείς μετρήσεις στις γωνίες που διαμορφώνονται μεταξύ της βάσης του πεσσού και των κάθετων ακμών του έδειξαν ότι αυτές είναι και οξείες και αμβλείες [εικόνα 20], ενώ ο τρόπος με τον οποίο διευθετούνται φανερώνει κλίση του πεσσού προς τα βορειοανατολικά, δηλαδή προς το κέντρο του ναού ακολουθώντας την καμπυλότητα του στυλοβάτη κι επομένως, ο σωζόμενος πεσσός ανήκει στο νότιο τμήμα της πεσσοστοιχίας.

Το πεσσόκρανο [εικόνα 21] έχει ύψος λίγο μικρότερο (0,27 μ.) από το ύψος μίας στρώσης του τοίχου (0,315), ενώ δεν διαφέρει σε τίποτα από το επίκρανο της παραστάδας. Η βάση του εξέχει κατά λίγα χιλιοστά από την εφέδρα του κορμού και τα κυμάτια εξέχουν κατά 7 περίπου εκατοστά από το υποτραχήλιο. Βασικό κυμάτιο είναι το ράμφος, του οποίου το κοίλο μέρος τερματίζει σε ρηχή εγκοπή, απ' όπου ξεκινάει και το υποτραχήλιο του πεσσόκρανου. Το ράμφος επιστέφεται από ταινία με κλίση προς τα έξω και ιωνικό κυμάτιο [εικόνα 22].

Η πεσσοστοιχία έκλεινε τον βαθύ πρόναο με τη βοήθεια μεταλλικών κικλιδωμάτων, τα οποία προσαρμόζονταν ευκολότερα στις επίπεδες πλευρές τους. Ανάμεσα σε ένα πλήθος αρχιτεκτονικών στοιχείων είναι και η χρήση πεσσών, που οδηγεί στην εύλογη υπόθεση για την απόδοση του έργου στον Καλλικράτη, αρχιτέκτονα του ναού της Αθηνάς Νίκης. Σύμφωνα με άποψη που έχει διατυπωθεί, οι πεσσοί βρίσκονται σε

⁵⁴ Το ίδιο χαρακτηριστικό παρατηρείται και στην ανατολική πρόσταση του Ερεχθείου, με τα παράθυρα να είναι τοποθετημένα έτσι, ώστε να εξυπηρετείται η ίδια οπτική.

σημείο, που θα περίμενε κάποιος να υπάρχουν κίνες⁵⁵. Μία τέτοια άποψη όμως δεν λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι δεν πρόκειται για τον πρόναο περίπτερου ναού, αλλά αμφιπρόστυλου και μάλιστα εξάστουλου, ένα σχέδιο που δεν είχε εφαρμοστεί μέχρι τότε σε δωρικό σύστημα, ώστε να μπορούν να γίνουν τέτοιου είδους συγκρίσεις⁵⁶. Αυτό σημαίνει ότι ο αρχιτέκτονας δημιουργεί εξ αρχής ένα καινοτόμο σχέδιο, του οποίου ένα βασικό στοιχείο είναι και οι πεσσοί του προνάου. Η σημασία τους μάλιστα φαίνεται και από το ότι επαναλαμβάνονται ως παραστάδες στον ανατολικό τοίχο του σηκού, πίσω από την ανατολική εξάστουλη πρόσταση.

2.3 ΤΟ ΧΟΡΗΓΙΚΟ ΜΝΗΜΕΙΟ ΤΟΥ ΘΡΑΣΥΛΛΟΥ

Στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ (320/19) η δυτική πρόσοψη της νοτιοδυτικής πτέρυγας των Προπυλαίων με τον πεσσό αποτέλεσε το εικονογραφικό θέμα για την οικοδόμηση του χορηγικού μνημείου του Θρασύλλου στη Νότια κλιτύ, σε προνομιακή θέση πάνω από το θέατρο του Διονύσου. Συγκεκριμένα, στην είσοδο προϋπάρχοντος σπηλαίου, που διευρύνθηκε και διαμορφώθηκε εσωτερικά, τοποθετήθηκε μία πρόσοψη με αξονικό πεσσό ανάμεσα σε δύο παραστάδες, ενώ το διπλό άνοιγμα που δημιουργήθηκε καλύφθηκε από δύο θυρώματα [εικόνα 23].

Ο πεσσός έχει λίγο μεγαλύτερο ύψος από τον πεσσό των Προπυλαίων, όμως με σχεδόν ίδιο πλάτος βάσης οι αναλογίες που προκύπτουν είναι πιο ραδινές (11,57 ΠΒ). Ο κορμός ήταν ψηλότερος από τους κορμούς των παραστάδων, διαφορά που αποσοβείται με μικρότερου ύψους πεσσόκρανο. Η προσπάθεια αυτή να τονιστεί ο πεσσός στο σύνολο της σύνθεσης υποβοηθούνταν από το ότι ο κορμός του συνετίθετο από τρεις πεσσοσφονδύλους⁵⁷. Ο κορμός δεν παρουσιάζει ούτε μείωση, ούτε κλίση προς τα έξω, όπως οι παραστάδες. Η αναλογία της ορθογώνιας διατομής του είναι περίπου 3:2, όπως και η αναλογία του πλάτους του πεσσού προς το πλάτος των παραστάδων στην πρόσοψη.

⁵⁵ Mylonas Shear 1963, 402.

⁵⁶ Πίσω από πρόστυλες εξάστουλες συνθέσεις της ίδιας εποχής στην Ακρόπολη της Αθήνας (πρόναος και οπισθόδομος Παρθενώνα, ανατολική πρόσταση Ερεχθείου) ακολουθεί θυραίος τοίχος. Ακόμα και σε υστερότερους πρόστυλους εξάστουλους με πρόναο, όπως ο ναός της Αθηνάς Προναίας στους Δελφούς (Gruben 2000, 107, εικ. 84.3), ο ναός της Αρτέμιδος στην Επίδαυρο και ο Ναός της Δέσποινας στη Λυκόσουρα Αρκαδίας (Roux 1961, πιν. 54 και 58 αντίστοιχα), δεν υπάρχουν κίνες εν παραστάσι, αλλά ο πρόναος είναι ανοιχτός.

⁵⁷ Για την ανασύνθεση του πεσσού βλ. αναλυτικά Μπολέτης 2012, 150–2.

Το πεσσόκρανο [εικόνα 24] έχει πολύ χαμηλό ύψος (0,265) σε σχέση με το ύψος του πεσσού (5,949) και στο σημείο έδρασή του δεν εξέχει καθόλου ως προς τον πεσσό⁵⁸. Το κύριο κυμάτιο είναι το ράμφος, που τερματίζει σε διπλή εγκοπή πριν τον χαρακτηριστικό μάντα του υποτραχηλίου και επιστέφεται από άβακα με ελαφρώς επικλινές μέτωπο και μικρό αιγυπτιαζόν κυμάτιο. Η κατατομή αυτή συναντάται σε αττικά επίκρανα του 5ου αιώνα, παρά σε σύγχρονες μορφές του 4ου, σύμφωνα με συγκριτική ανάλυση του Townsend⁵⁹.

Η μίμηση της πρόσοψης των Προπυλαίων περιορίζεται σε δύο μόνο στοιχεία: στον αξονικό πεσσό και στον συνεχή κανόνα με σταγόνες του επιστυλίου. Η συνολική σύνθεση παραπέμπει πιθανότατα στα ανοίγματα των σκηνικών οικοδομημάτων, που αυτή την εποχή υφίστανται αλλαγές στον σχεδιασμό τους [εικόνα 25]. Πρόκειται για μεγάλα ανοίγματα στον όροφο των σκηνών ανάμεσα σε πεσσούς, που είναι γνωστά με τον όρο *θυρώματα*⁶⁰. Αξιοσημείωτη είναι και η ομοιότητα του Θρασύλλειου με τις παρόδους του θεάτρου στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου⁶¹ [εικόνα 26]. Η πρόσοψη επομένως του μνημείου, χρησιμοποιώντας παράλληλα στοιχεία που παραπέμπουν στη μεγάλη αρχιτεκτονική του 5ου αιώνα, δημιουργεί οπτικό αποτέλεσμα, που το εντάσσει αρμονικά όχι μόνο στο θεατρικό περιβάλλον που κατασκευάστηκε, αλλά και στη σύγχρονη αρχιτεκτονική των θεάτρων.

2.4 Η ΣΚΕΥΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΦΙΛΩΝΟΣ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ

Ένα ακόμα οικοδόμημα γνωστό για τη χρήση πεσσών αποτελεί και η Σκευοθήκη του Φίλωνος στον Πειραιά. Το κτήριο είναι γνωστό αποκλειστικά από την οικοδομική του επιγραφή (IG II² 1668), που χρονολογείται το 347/6 π.Χ⁶² και παρέχει ικανοποιητικά στοιχεία για την αναπαράστασή του. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελεί απλή παραδοχή

⁵⁸ Η εξέχουσα ταινία στη βάση του πεσσόκρανου θυμίζει περισσότερο τις ταινίες προστασίας των ακμών των λίθων, ενώ ο Townsend θεωρεί δυσερμήνευτη την ύπαρξη κυματίου στη βάση του. Με εξαίρεση αυτή την ταινία το πλάτος του πεσσόκρανου στην έδρασή του είναι ίσο με το πλάτος του πεσσού (Μπολέτης 2012, 162).

⁵⁹ Townsend 1985, 679–80, εικ. 3.

⁶⁰ Bieber 1961, 111. Ο όρος είναι γνωστός μόνο από την επιγραφή (IG VII 423) που βρέθηκε στο αρχαίο θέατρο του Αμφιαραείου στον Ωρωπό, όμως η έννοιά του δεν έχει προσδιοριστεί ακόμα με ακρίβεια και ομόφωνα μεταξύ των ερευνητών, βλ. Μικεδάκη 2015, 61–4, με παράθεση όλων των απόψεων που έχουν διατυπωθεί.

⁶¹ Μπολέτης 2012, 233–4, σημειώνοντας τη σύγχρονη με το μνημείο του Θρασύλλου μετατροπή της σκηνής του Διονυσιακού θεάτρου σε λίθινο κτήριο.

⁶² Το κτήριο δεν είχε ολοκληρωθεί παρά μόνο το 330/29 π.Χ, οπότε χρονολογείται μία επιγραφή απολογισμών (IG II² 1627b, 279–399), στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρεται απόθεμα μεταλλικών συνδέσμων, που περίσσεψαν από την οικοδόμηση των τοίχων της Σκευοθήκης (Jerresen 1958, 69–70, σημ.2).

ότι η λέξη *κίων* της επιγραφής αναφέρεται σε τετράπλευρα στηρίγματα και όχι σε κυκλικά, καθώς τα πρώτα εξυπηρετούν καλύτερα το σχέδιο του κτηρίου⁶³.

Σύμφωνα με την επιγραφή (στ. 6-14), λοιπόν, η Σκευοθήκη ήταν ένα ιδιαίτερα μακρόστενο οικοδόμημα δωρικού χαρακτήρα σε ορθογώνια κάτοψη, με δύο εισόδους στις στενές του πλευρές [εικόνα 27]. Το εσωτερικό της διαιρούνταν κατά τον άξονα του μήκους σε τρία κλίτη από δύο σειρές 35 πεσσών [εικόνα 28]. Τα πλευρικά κλίτη με τις κατάλληλες διαμορφώσεις χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση του κινητού εξοπλισμού των πλοίων του αθηναϊκού στόλου, ενώ το μεσαίο και πιο ευρύ εξυπηρετούσε την κυκλοφορία των πολιτών.

Ελλείψει οποιουδήποτε κατάλοιπου των πεσσών, η ανάλυσή τους περιορίζεται στα στοιχεία που παρατίθενται γι' αυτούς στους στίχους 39-48 της επιγραφής:

καί στ-

- 40 *ήσει τούς κίονας ὑποθεις στυλοβάτην κατά κεφαλὴν ἴσον τῆι εὐθυνηρίαι, πάχος τριῶν ἡμιποδίων, πλάτος δὲ τριῶν ποδῶν καὶ παλαστῆς, μῆκος τεττάρων ποδῶν· πάχος τῶν κίωνων κάτωθεν δυοῖν ποδοῖν καὶ τριῶν παλαστῶν, μῆκος σὺν τῶι ἐπικράνῳι τριάκοντα ποδῶν, σφονδύλων ἕκαστον ἑπτὰ μῆκος τετραπόδων, τοῦ δὲ πρώτου πεντέποδος· τὰ δὲ ἐπι-
45 *κράνα ἐπιθήσει ἐπὶ τούς κίονας λίθου Πεντεληϊκοῦ· καὶ ἐπιθήσει ἐπιστύλια ξύλινα ἐπὶ τούς κίονας κολλήσας, πλάτος πέντε ἡμιποδίων, ὕψος ἑννέα παλαστῶν ἐκ τοῦ ὑψηλοτέρου, ἀριθμὸς δεκαοκτὼ ἐφ' ἑκάτερον τὸν τόνον.**

Αναλυτικά, το συνολικό ύψος ενός πεσσού έφτανε τους 30 πόδες με τη συνδρομή επτά σφονδύλων, από τους οποίους ο κατώτερος είχε ύψος πέντε ποδών και οι υπόλοιποι έξι είχαν ύψος τεσσάρων ποδών ο καθένας [εικόνα 29]. Έτσι, προκύπτει ότι το ύψος του *επικράνου* ήταν μόλις ένας πους⁶⁴, δηλαδή το 1/30 του ύψους. Το πάχος στη βάση ήταν 2¼ πόδες, ενώ το πάχος στην κορυφή του πεσσού υπονοείται από το πλάτος του υπερκείμενου

⁶³ Jeppesen 1958, 81, ο οποίος θεωρεί ότι οι επίπεδες πλευρές ενός πεσσού προσφέρονταν περισσότερο για την προσάρτηση των ορθοστατών, που περιγράφονται στους στίχους 63-65: *καὶ διαφράξει τὸ μεταστύλιον ἕκαστον ὀρθοστάταις δυοῖν λιθίνοις ὕψος τριῶν ποδῶν, καὶ ἐν τῶι μεταξύ κινκλίδα ἐπιθήσει[ι] κλειομένην.*

⁶⁴ Το μικρό ύψος του *επικράνου* αποτελεί περιοριστικό παράγοντα για την επιλογή του είδους του σε περίπτωση που τα στηρίγματα ήταν κίονες, οπότε και αποκλείεται το ιωνικό ή το κορινθιακό κιονόκρανο. Το δωρικό κιονόκρανο αποτελεί μια πιο εύλογη επιλογή, ωστόσο πιο πειστική είναι η υπόθεση ότι τα στηρίγματα ήταν τετράπλευρα, αλλά και για το ότι δεν χρησιμοποιήθηκε κανένας από τους γνωστούς ρυθμούς για τη διακόσμησή τους (Jeppesen 1958, 81). Αρρυθμικά άλλωστε ήταν και τα στηρίγματα των νεωσοίκων, που εντοπίστηκαν στο λιμάνι της Ζέας (Σταϊνχάουερ 2010, 115, εικ. 160–1).

επιστυλίου (2½ πόδες). Επομένως, οι πεσσοί ήταν τετράγωνης διατομής με αναλογία 10,9 ΠΒ (πλάτος βάσης) και ο κορμός τους παρουσίαζε μείωση κατά ¼ του πόδα.

Δεδομένου ότι μικρά τμήματα της Σκευοθήκης έχουν εντοπιστεί στον πολεοδομικό ιστό του Πειραιά⁶⁵, μία μελλοντική αποκάλυψη των εσωτερικών της στηριγμάτων πιθανόν να επιβεβαιώνει την τετράγωνη διατομή τους. Ένα τέτοιο εύρημα θα τεκμηρίωνε την πρώτη εκτεταμένη χρήση μνημειακών πεσσών και μάλιστα κατ' αποκλειστικότητα, στο εσωτερικό ενός κτηρίου. Η θέση στο εσωτερικό, η διάταξή τους και ο πρακτικός τους ρόλος στο κτήριο δικαιολογούν την ενδεχόμενη τετράγωνη διατομή τους, παρά το γεγονός ότι δεν μαρτυρείται κανένα αντίστοιχο παράδειγμα στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική.

2.5 ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

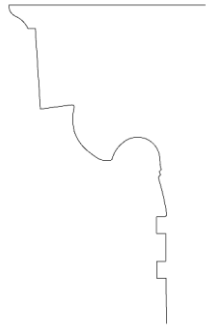

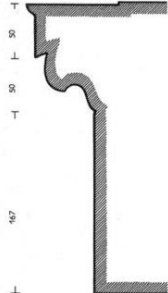
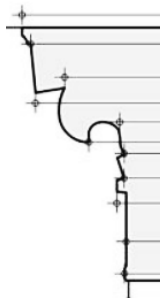
Οι πεσσοί στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική του 5ου αιώνα εμφανίζονται στα καινοτόμα περικόλεια οικοδομήματα της Ακρόπολης ως λύση σε προβλήματα που δημιουργήθηκαν από την αναγκαστική περικοπή των σχεδίων και από την έλλειψη χώρου. Ο Καλλικράτης φέρεται να είναι ο αρχιτέκτονας που ενέταξε τους πεσσούς σε ναούς, επινοώντας παράλληλα και τον αμφιπρόστυλο τύπο ναού. Οι πεσσοί αυτοί –μεμονωμένοι ή μη- εντάχθηκαν στον ρυθμό του κάθε κτηρίου, αντιγράφοντας ουσιαστικά τα επίκρανα των παραστάδων. Η κατασκευή όμως και οι αναλογίες τους διαφέρουν από αυτές, παρέχοντάς τους αρχιτεκτονικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους κίονες.

Οι υψηλές αναλογίες των πεσσών, που προκύπτουν από το μικρό τους πλάτος, έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τις χαμηλές αναλογίες των κίωνων που συνοδεύουν. Οι λόγοι είναι περισσότερο πρακτικοί, καθώς τοποθετημένοι στην είσοδο των ναών, έπρεπε να αφήνουν μετακίονια διαστήματα ικανά για την οπτική επαφή με το εσωτερικό, αλλά και για τον φωτισμό του. Τέτοιες αναλογίες θα ήταν δύσκολο να εφαρμοστούν σε κίονες των γνωστών ρυθμών. Επιπλέον, οι αναλογίες διατομής δεν εμφανίζουν κάποια σταθερότητα, αφού το διαφορετικό πλάτος και μήκος του πεσσού, που έδινε περισσότερες δυνατότητες προσαρμογής στις ανάγκες του κτηρίου, πρέπει να αποτελούσε ένα από τα πλεονεκτήματά του.

⁶⁵ Σταϊνχάουερ 2010, 115, εικ. 159, βρέθηκαν θεμέλια της βόρειας εισόδου στην οδό Υψηλάντου και άλλο ένα τμήμα στην οδό Μερραρχίας.

Οι πεσσοί του Καλλικράτη αποτελούν καινοτομία του αρχιτέκτονα, η οποία τουλάχιστον στην Αθήνα δεν είχε περαιτέρω απήχηση. Τα παραδείγματα πεσσών στην Αθήνα τον 4ο αιώνα δεν μεταβάλλουν την εικόνα για τον περιστασιακό χαρακτήρα της χρήσης τους. Ο τεκμηριωμένος πεσσός του Θρασύλλειου δεν είναι παρά αποτέλεσμα μίμησης του πεσσού των Προπυλαίων, ενώ οι πεσσοί της Σκευοθήκης ήταν κατά πάσα πιθανότητα αρρυθμικοί. Επιπλέον, στο σύνολο των παραδειγμάτων, μόνο οι αβέβαιοι πεσσοί της Σκευοθήκης θα ήταν τετράγωνοι, οι οποίοι μάλιστα στην επιγραφή καταγράφονται ως *κίονες*⁶⁶. Επομένως, κανένα από τα στοιχεία που αναφέρθηκαν δεν φανερώνει την ύπαρξη πεσσών με κοινά χαρακτηριστικά και ιδιαίτερη χρήση, που να δικαιολογούν τον προσδιορισμό *Αττικοί* κατά την εποχή του Πλίνιου.

⁶⁶ Για το ζήτημα του όρου *κίονας* σε σχέση με τους υποτιθέμενους πεσσούς της Σκευοθήκης, βλ. κεφάλαιο 1, σελ. 9.

ΜΝΗΜΕΙΟ	ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ	ΑΝΑΛΟΓΙΕΣ ΔΙΑΤΟΜΗΣ	ΥΨΟΣ (σε Πλάτος Βάσης)	ΥΨΟΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΟΥ ΚΙΟΝΑ	ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ		
					ΥΨΟΣ ΠΕΣΣΟΥ: ΥΨΟΣ	ΠΛΑΤΟΣ: ΥΨΟΣ	ΤΟΜΗ
ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΝΑ ΠΤΕΡΥΓΑ 437-432	μονολιθικός	5:3	11,43 ΠΒ	5,44 ΚΔ	11,8	1:1	
ΝΑΟΣ ΑΘΗΝΑΣ ΝΙΚΗΣ 427-424	μονολιθικός	2:1	16,24 ΠΒ	7,83 ΚΔ	13,2	5:6	
ΝΑΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΔΗΛΟΣ 425-417	μονολιθικός	7:4	10,28 ΠΒ	5,7 ΚΔ	17,2	5:3	
ΜΝΗΜΕΙΟ ΘΡΑΣΥΛΛΟΥ 320/19	3 σπόνδυλοι	3:2	11,57 ΠΒ	–	22,4	2:1	
ΣΚΕΥΟΘΗΚΗ ΦΙΛΩΝΟΣ 347-330	7 σπόνδυλοι	1:1	10,9 ΠΒ	–	30	–	–

Πίνακας 3: συγκεντρωτικά στοιχεία πεσσών αθηναϊκής αρχιτεκτονικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: ΟΙ ΠΕΣΣΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΔΗΛΟΥ

Συγκριτικά με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, στα οικοδομήματα της Δήλου παρατηρείται ιδιαίτερα διαδεδομένη χρήση πεσσών, γεγονός που εγγράφεται στην πληθώρα των ιδιαιτεροτήτων της δηλιακής αρχιτεκτονικής⁶⁷. Στο προηγούμενο κεφάλαιο, στο πλαίσιο της αθηναϊκής αρχιτεκτονικής, έγινε λόγος για τους πεσσούς στον ναό των Αθηναίων, ως δημιούργημα του Καλλικράτη, ενός από τους σπουδαιότερους Αθηναίους αρχιτέκτονες του 5ου αιώνα. Αξιοσημείωτοι όμως είναι οι προοδευτικοί ρυθμοί, αλλά και οι ποικίλοι τρόποι, με τους οποίους οι πεσσοί εντάσσονται μετά την ανεξαρτησία της Δήλου, το 314 π.Χ, και καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, τόσο σε δημόσια, όσο και σε ιδιωτικά κτήρια.

3.1 ΑΡΧΑΪΚΗ – ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Το πρωιμότερο κτήριο της Δήλου με πεσσούς είναι το αρχαϊκό Κτήριο Δ [εικόνα 30], που χρονολογείται στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ⁶⁸. Σε αυτό το μακρόστενο και ευρυμέτωπο οικοδόμημα το εσωτερικό διαιρείται σε δύο μέρη κατά τον επιμήκη άξονά του από μία σειρά επτά ορθογώνιων πεσσών (0,25 x 0,41 μ.)⁶⁹, που στήριζαν μαρμάρινη στέγη. Η πεσσοστοιχία όμως δεν συμπίπτει με τον άξονα αυτόν, αλλά παρεκκλίνει κατά 0,25 μ. πλησιάζοντας τον ανατολικό τοίχο και διευρύνοντας το δυτικό τμήμα, που αποτελούσε και το τμήμα εισόδου μέσω δύο θυρών. Η μορφή αυτών των πρώιμων μονολιθικών πεσσών είναι πολύ ιδιαίτερη: η διατομή τους είναι ορθογώνια μόνο στη βάση και στην κορυφή, ενώ σε όλο το ενδιάμεσο τμήμα του κορμού έχουν αποστρογγυλεφθεί και οι τέσσερις ακμές του [εικόνα 31]. Ο Vallois είναι βέβαιος ότι η μορφή αυτή μιμείται ξύλινα στηρίγματα⁷⁰, με

⁶⁷ Για τις ιδιαιτερότητες της δηλιακής αρχιτεκτονικής βλ. συνοπτικά Bruneau και Ducat 2010, 74–6.

⁶⁸ Αρχικά, το κτήριο είχε χρονολογηθεί στις αρχές του 6ου αιώνα με βάση την επιγραφή του αναθηματικού κίονα στη βορειοανατολική του γωνία, εξαιτίας του ενιαίου θεμελίου του με το κτήριο. Αργότερα, ο Étienne (1997, 324–6), με βάση την κεραμεική από περιορισμένες ανασκαφικές τομές στο κτήριο, κατέβασε τη χρονολόγηση στα τέλη του 6ου αιώνα.

⁶⁹ Από τους πεσσούς σώζονται στην αρχική τους θέση τέσσερις βάσεις και τέσσερα τμήματα από τους κορμούς (τρεις από τη βάση και ένας από την κορυφή), ενώ δεν σώζεται κανένα πεσσόκρανο. Με βάση το μεταξόνιο (2,27 μ.) μπορούν να αποκατασταθούν συνολικά επτά στο μήκος του νότιου δωματίου.

⁷⁰ Vallois 1944, 249. Πρόκειται για μορφή που δεν συναντάται αλλού, προκαλώντας ένα από τα πολλά ερωτήματα που ανακύπτουν σχετικά με το κτήριο, όπως η χρονολόγηση, η μορφή της στέγης, οι μετασκευές,

αποτέλεσμα να μην κατατάσσει τους πεσσούς αυτούς στην ίδια κατηγορία με τους πεσσούς που χρησιμοποιήθηκαν στην κλασική και ελληνιστική αρχιτεκτονική της Δήλου.

Η εισαγωγή των πεσσών στην αρχιτεκτονική του νησιού θεωρείται ότι έγινε από τους Αθηναίους, με τους πεσσούς στην είσοδο του ναού των Αθηναίων⁷¹ (425-417 π.Χ.). Άλλο ένα στοιχείο, που θα μπορούσε να ενισχύσει αυτή την άποψη, αποτελεί μία μετασκευή που εντοπίζεται, σύμφωνα με τον Vallois, στο εσωτερικό του αρχαϊκού Θησαυρού 5 [εικόνα 32] στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα, απέδωσε σε μία δεύτερη φάση του Θησαυρού επτά λίθους που είχε εντοπίσει δίπλα σε αυτόν, μεταξύ των οποίων δύο λίθους στυλοβάτη με τα ίχνη δύο πεσσών, ένα επίκρανο με δωρικό κυμάτιο [εικόνα 33] και ένα τμήμα επιστυλίου. Ο τρόπος κατεργασίας αυτών των λίθων, το είδος του μαρμάρου και οι σύνδεσμοι σχήματος T φανερώνουν την ίδια ή λίγο μεταγενέστερη χρονολόγηση σε σχέση με την κατασκευή του ναού των Αθηναίων.

Ο ίδιος αποκατέστησε υποθετικά τους λίθους αυτούς στη θέση του θυραίου τοίχου της αρχαϊκής φάσης του Θησαυρού, τοποθετώντας στον στυλοβάτη πέντε πεσσούς⁷²: έναν στον άξονα του κτηρίου σε συνέχεια της αξονικής κιονοστοιχίας του σηκού, δύο πεσσούς στα άκρα να εφάπτονται στους μακρούς τοίχους και άλλους δύο στα ενδιάμεσα ανοίγματα εκατέρωθεν του αξονικού⁷³. Το πεσσόκρανο [εικόνα 34] διαθέτει ράμφος όμοιο με το πεσσόκρανο του ναού των Αθηναίων, όμως στις παρειές του το κυμάτιο αυτό διακόπτεται, κάνοντας τον Vallois να υποθέσει την ύπαρξη θυρωμάτων ή και φραγμάτων στα τέσσερα μετακίονια ανοίγματα. Η ύπαρξη της παραπάνω σύνθεσης στα τέλη του 5ου αιώνα, ανεξαρτήτως αν ανήκει ή όχι σε μετασκευή του Θησαυρού 5⁷⁴, υποδηλώνει μία διάθεση

το εύρος της χρήσης του και η λειτουργία του. Τέτοια ερωτήματα θα μπορούσαν να απαντηθούν με ολοκληρωμένη ανασκαφική έρευνα και μελέτη του κτηρίου.

⁷¹ Vallois 1944, 247–8, ο οποίος βασίζεται και στον χαρακτηρισμό των τετράγωνων πεσσών από τον Πλίνιο ως αττικών, αν και, όπως παρατηρεί, στην Αθήνα δεν σώζονται παρά μόνο ορθογώνιοι και μεμονωμένοι πεσσοί σε μικρό αριθμό.

⁷² Η απόδοση των μελών αυτών στο θεμέλιο του θυραίου τοίχου έγινε με τη σύνδεση των δύο λίθων στυλοβάτη με έναν τρίτο που βρέθηκε στην αρχική του θέση πάνω στο θεμέλιο αυτό, βλ. Vallois 1944, 251, ο οποίος αναγνωρίζει ωστόσο ότι ο τρίτος λίθος είναι κατασκευασμένος από άλλο είδος μαρμάρου. Αντιθέτως, οι Benchimol και Sagnier (2008, 39 και 56, εικ. 87–91) τον αποδίδουν με επιφύλαξη στην πρώτη φάση, ενώ παρατηρούν ότι η κατεργασία του δεν ταιριάζει ούτε με τους λίθους της πρώτης φάσης, ούτε με αυτούς που ο Vallois αποδίδει στη δεύτερη. Επομένως, η σύνδεση τουλάχιστον με τη λεγόμενη δεύτερη φάση είναι επισφαλής.

⁷³ Vallois 1944, 251.

⁷⁴ Σύμφωνα με τους Benchimol και Sagnier (2008, 55–6), η αποκατάσταση του συγκεκριμένου συνόλου από τον Vallois στον θησαυρό 5 είναι απλώς πιθανή, καθώς κανένα από τα μέλη αυτά δεν βρέθηκε στο ίδιο το οικοδόμημα, αλλά κοντά σε αυτό. Γι' αυτό και οι μελετητές της αρχιτεκτονικής του θησαυρού επέλεξαν να παρουσιάσουν τα μέλη αυτά αναλυτικά (Benchimol και Sagnier 2008, 56–60, εικ. 92–112), αποφεύγοντας να

μίμησης της πεσσοστοιχίας του ναού των Αθηναίων ή έστω της μορφής του πεσσού, η οποία ωστόσο, σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, δεν γνώρισε συνέχεια κατά τη διάρκεια της κλασικής περιόδου.

Έτσι, τόσο το μεμονωμένο αυτό παράδειγμα μίμησης των αθηναϊκών πεσσών, όσο και η απουσία οποιασδήποτε άλλης σύνθεσης με πεσσούς στο νησί για έναν τουλάχιστον αιώνα αποδυναμώνει αισθητά την άποψη περί εισαγωγής των πεσσών από τους Αθηναίους στη Δήλο, αφού μεγάλη διάδοση γνωρίζουν μόνο στην ελληνιστική εποχή.

3.2 ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

3.2.1 ΤΟ ΝΕΩΡΙΟ

Μετά το 314 π.Χ, οπότε ξεκινάει η περίοδος Ανεξαρτησίας της Δήλου από τους Αθηναίους, πεσσοί επανεμφανίζονται στο Νεώριο, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αιώνα π.Χ. Το Νεώριο των επιγραφών έχει ταυτιστεί πλέον με το ιδιαίτερος μακρόστενο οικοδόμημα που οικοδομήθηκε στον ανοιχτό χώρο ανατολικά του ιερού του Απόλλωνα⁷⁵, επεκτείνοντάς το προς αυτή την κατεύθυνση [εικόνα 35]. Το κτήριο αποτελείται από τρία ευδιάκριτα τμήματα: ένα εξάστυλο βαθύ προστώο (6 x 3 κίονες) οδηγούσε στη μακρόστενη αίθουσα, όπου είχε τοποθετηθεί το πλοίο-ανάθημα, και κατέληγε σε ένα είδος σηκού με υπερυψωμένη στέγη [εικόνα 36].

Η ανάθεση ολόκληρων πλοίων σε ιερά ήταν σπάνιο φαινόμενο και ακόμα πιο σπάνια ήταν η οικοδόμηση μνημειακού κτηρίου για τη στέγασή τους⁷⁶. Το Νεώριο της Δήλου αποτελεί το ένα από δύο γνωστά οικοδομήματα που εξυπηρετούσαν τέτοιο σκοπό και μάλιστα το πρωιμότερο⁷⁷. Αν και αρχικά υποστηριζόταν ότι αναθέτης του μνημείου ήταν ο Αντίγονος Γονατάς, η υψηλότερη χρονολόγησή του, βάσει των ανασκαφών, οδήγησε

αναπαραστήσουν σχεδιαστικά αυτή τη λεγόμενη δεύτερη φάση του αρχαϊκού οικοδομήματος. Με αυτή την επιλογή αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο κάποιο από αυτά τα μέλη να βρει τη θέση του σε άλλο οικοδόμημα του ίδιου χώρου, όπως για παράδειγμα στους υπόλοιπους θησαυρούς (1-4) ανατολικά του θησαυρού 5, που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα π.Χ και παραμένουν αρχιτεκτονικά ανεξερεύνητοι.

⁷⁵ Παλαιότερα είχε ταυτιστεί με το Πύθιο (βλ. για παράδειγμα Vallois 1944, 253–6), ενώ επί σειρά ετών αποκαλούνταν «Μνημείο των ταύρων».

⁷⁶ Wescoat 2005, 154–5.

⁷⁷ Το δεύτερο Νεώριο έχει εντοπιστεί στη Σαμοθράκη, στο ιερό των Μεγάλων Θεών, το οποίο είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται νωρίτερα από Μακεδόνες βασιλείς ως πεδίο ανάδειξης της πανελληνίας εξουσίας τους. Τα δύο κτήρια όμως είχαν περισσότερες διαφορές παρά ομοιότητες, βλ. Wescoat 2005, 159–63.

την έρευνα αναμφίβολα στον Δημήτριο Πολιορκητή, ο οποίος το 306 π.Χ κατάφερε σημαντική νίκη στη Σαλαμίνα της Κύπρου κατά του Πτολεμαίου Α΄⁷⁸. Το Νεώριο είναι το πρώτο από μία σειρά κτηρίων που ανατέθηκαν στη Δήλο από ελληνοιστικούς ηγεμόνες, οι οποίοι προσπαθούσαν να επιβάλουν την κυριαρχία τους στο Αιγαίο. Αξιοσημείωτη είναι την ίδια εποχή και για τον ίδιο σκοπό, η ίδρυση του Κοινού των Νησιωτών με έδρα τη Δήλο από τον Αντίγονο τον Μονόφθαλμο.

Στην αρχιτεκτονική του Νεωρίου εντοπίζεται η χρήση δύο ειδών πεσσών, δωρικών και ιωνικών. Οι μακροί τοίχοι της μακρόστενης αίθουσας διαμορφώνονταν στο ανώτερο τμήμα τους⁷⁹ από δωρική πεσσοστοιχία [εικόνα 37] με μεταξόνιο διάστημα 1,83 μ. και δωρικό επιστύλιο με τριγλύφους. Τα μετακίονια διαστήματα άλλοτε ήταν φραγμένα με λίθινα θωράκια⁸⁰ και άλλοτε ελεύθερα, με αποτέλεσμα η επιφάνεια του κτηρίου στο τμήμα αυτό να διαρθρώνεται από εναλλασσόμενες συστάδες παραστάδων και ανοιγμάτων-παραθύρων με πεσσούς⁸¹. Τα μεγάλα παράθυρα, εκτός από τον φωτισμό του εσωτερικού, εξυπηρετούσαν και την μερική θέαση του πλοίου, που βρισκόταν στο εσωτερικό. Επιπλέον, δεν αποκλείεται το ύψος στο οποίο βρίσκονταν τα ανοίγματα να αντιστοιχούσε στην ίσαλο γραμμή του πλοίου⁸², αφήνοντας ορατά τα μέρη που θα ήταν έξω από το νερό εν πλω.

⁷⁸ Moretti 2015, 85–7.

⁷⁹ Ο στυλοβάτης των πεσσών αποκαθίσταται αναγκαστικά σε ύψος άνω των τριών μέτρων από το έδαφος, καθώς στην εσωτερική πλευρά του τοίχου υπήρχε ζωφόρος με θαλάσσιο θίασο σε ύψος 1,60 από το δάπεδο. Το ύψος των πεσσών υπολογίζεται σε 3,52 μ. (9,5 ΠΒ).

⁸⁰ Τα λίθινα θωράκια, πάχους 0,21 μ., δεν ήταν τοποθετημένα στον άξονα του πεσσού, αφήνοντας έτσι το μεγαλύτερο μέρος του (0,37 μ.) να είναι ορατό στην εξωτερική πλευρά του κτηρίου, ενώ στο εσωτερικό εξέιχε κατά 5,5 εκατοστά μόλις. Τα θωράκια αυτά όμως δεν έφεραν το βάρος του επιστυλίου, το οποίο στηριζόταν αποκλειστικά στους πεσσούς. Η τεχνική αυτή, που ονομάστηκε από τον Roux (1992, 141–6) *monoptère cloisonné*, χρησιμοποιήθηκε επίσης στη Θόλο της Αρσινόης στη Σαμοθράκη (288-270 π.Χ), με τη διαφορά ότι στην εσωτερική όψη αυτών των πεσσών υπήρχαν επισυνημμένοι κορινθιακοί ημικίονες και ότι δεν υπήρχαν καθόλου ανοίγματα.

⁸¹ Η αποκατάσταση αυτή προέκυψε από τη διαμόρφωση των σωζόμενων πεσσόκρανων, που εντάσσονται σε δύο κατηγορίες: αυτά που διαθέτουν κυμάτια περιμετρικά και αυτά που τα κυμάτιά τους διακόπτονται είτε σε μία, είτε σε δύο πλευρές για την τοποθέτηση των λίθινων φραγμάτων. Ο Vallois (1994, 253–4) μάλιστα, δεδομένου ότι τα πρώτα συναντώνται σε μεγαλύτερο αριθμό, υπέθεσε ότι τα ανοίγματα-παραθύρα ήταν περισσότερα, προτείνοντας πέντε σύνολα τριών παραθύρων, που διαχωρίζονται από τέσσερα σύνολα φραγμένων μετακίονιων διαστημάτων.

⁸² Αν και το είδος του πλοίου που ανατέθηκε στο ιερό και στεγάστηκε στο Νεώριο, δεν έχει προσδιοριστεί με ακρίβεια, είναι εύλογο ένα τόσο καινοτόμο σχέδιο κτηρίου να προσαρμόστηκε στις ανάγκες επίδειξης του εντυπωσιακού αυτού αναθήματος. Για το ζήτημα του είδους του πλοίου βλ. αναλυτικά Wescoat 2005, 165–6 και 169–70, η οποία καταλήγει ότι είναι πιθανότερο ο Δημήτριος Πολιορκητής να ανέθεσε στον Απόλλωνα μία πεντήρη που αιχμαλώτισε από τον αντίπαλό του, τον Πτολεμαίο, στη νικηφόρο ναυμαχία. Ένα τέτοιο πλοίο όχι μόνο χωράει ικανοποιητικά στο εσωτερικό του Νεωρίου, αλλά ακολουθεί και την κλασική παράδοση της ανάθεσης αιχμαλωτισμένων πλοίων (ή τμημάτων τους) στα ιερά.

Ο σηκός ή «θάλαμος» του Νεωρίου είχε μεγαλύτερο ύψος από το υπόλοιπο κτήριο [εικόνα 37] και το ανώτερο τμήμα του ανατολικού και του δυτικού τοίχου διέθετε φωταγωγό με ιωνική πεσσοστοιχία, σε ύψος ορόφου πάνω από τη δωρική πεσσοστοιχία του μακρόστενου θαλάμου. Ο όροφος με την πεσσοστοιχία κυριαρχούσε με το ύψος του στον κεντρικό χώρο του ιερού⁸³. Οι ιωνικοί πεσσοί, χωρίς βάση, είχαν το ίδιο μεταξόνιο με τους δωρικούς (1,83 μ.) και θριγκό με τριταινιωτό επιστύλιο, ανάγλυφη ζωφόρο και γεισίποδες. Σε σχετικά καλή κατάσταση σώζεται ένα πεσσόκρανο [εικόνα 38] με άβακα σε μορφή καβέτο πάνω από όβολο, ενώ ακολουθεί αστράγαλος και αποφυγή, που καταλήγει σε αδιάρθρωτο, απλό υποτραχήλιο.

Οι πεσσοί στο πρωτοποριακό σχέδιο του Νεωρίου απομακρύνονται σαφώς από τους πεσσούς του κλασικού ναού των Αθηναίων και ως προς τη θέση και ως προς τη χρήση τους. Οι πρώτοι, ανυψωμένοι πλέον στα υψηλότερα μέρη του κτηρίου, αντικαθιστούν τμήματα τοίχων, ώστε να δημιουργήσουν διόδους φωτός στο εσωτερικό του. Με αυτό τον τρόπο παράλληλα, διαρθρώνουν αρχιτεκτονικά τις μεγάλες επιφάνειες των τοίχων, με παρόμοια παραδείγματα να εντοπίζονται στην αρχιτεκτονική της Μακεδονίας⁸⁴.

Οι πρώτοι λοιπόν πεσσοί που χρησιμοποιούνται στη Δήλο μετά από έναν και πλέον αιώνα δεν φαίνεται να έχουν ως πρότυπο τους αθηναϊκούς πεσσούς. Σε αυτό συνηγορεί ακόμα ένα στοιχείο: οι κατατομές των πεσσόκρανων, που αποτελούνται από κυμάτια διαφορετικού τύπου από αυτά των πεσσών του 5ου αιώνα⁸⁵. Συγκεκριμένα, στο δωρικό πεσσόκρανο του Νεωρίου [εικόνα 39] το ράμφος εξωτερικά είναι διαμορφωμένο ως ανάστροφο λέσβιο και όχι ως ιωνικό κυμάτιο. Πρόκειται για τύπο που εμφανίστηκε, σύμφωνα με τη Shoe, στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα στην Κόρινθο⁸⁶ και στα μέσα του αιώνα χρησιμοποιήθηκε στην Όλυνθο παράλληλα, αλλά σε μικρότερο ποσοστό από τον παλαιότερο τύπο⁸⁷, που ήταν διαδεδομένος κατά τον 5ο αιώνα στην Αθήνα. Ο ίδιος τύπος ράμφους εμφανίζεται κατά το δεύτερο τέταρτο του 4ου αιώνα σε αρκετά επίκρανα

⁸³ Wescoat 2005, 158.

⁸⁴ Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα με την τοιχογραφία από την Οικία των Κονιαμάτων [εικόνα 99], που χρονολογείται την ίδια περίοδο (τέλη 4ου-αρχές 3ου), βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2009, 31-2, εικ. 8.

⁸⁵ Τα δωρικά επίκρανα του 5ου αιώνα διαθέτουν ράμφος σε μορφή ιωνικού κυματίου και χρησιμοποιούνται ευρέως στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική, βλ. Shoe 1936, 116 και 119-21, πιν. LVII 6-14 και LVIII 1-6.

⁸⁶ Shoe 1936, 122-3, πιν. LIX 1,2 και 3 (Κρήνη Πειρήνη, Ασκληπιείο, Νότια στοά).

⁸⁷ Shoe 1936, 123, πιν. LXXVI 21-25, η οποία χρονολογεί τα επίκρανα με τον συγκεκριμένο τύπο ράμφους λίγο πριν την καταστροφή της πόλης το 348 π.Χ.

μακεδονικών μνημείων⁸⁸. Η πιθανότητα επομένως, οι ελληνιστικοί πεσσοί να ήταν αποτέλεσμα επίδρασης από την μακεδονική αρχιτεκτονική του 4ου αιώνα, συνιστά πλέον ένα ενδεχόμενο ανοιχτό προς διερεύνηση.

3.2.2 ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΦΙΛΙΠΠΟΥ

Γύρω στο 210 π.Χ άλλο ένα οικοδόμημα που οφείλεται σε χορηγία Μακεδόνα βασιλιά ανεγείρεται νοτιοδυτικά του ιερού. Πρόκειται για τη στοά του Φιλίππου Ε', που οικοδομείται ακριβώς απέναντι από τη Νότια στοά, ορίζοντας τη δυτική πλευρά του δρόμου που οδηγεί στα Προπύλαια του ιερού [εικόνα 40]. Η πρόσοψη της στοάς διαμορφωνόταν από δωρική κιονοστοιχία, τα πέρατα όμως έκλειναν κατά δύο μεταξόνια με τοίχο, στο επάνω μέρος των οποίου ανοίγονταν τέσσερα παράθυρα⁸⁹ [εικόνα 41]. Τα παράθυρα αυτά κάλυπταν διάστημα πέντε τριγλύφων και διαμορφώνονταν από τρεις ελεύθερους πεσσούς ανάμεσα σε δύο που εφάπτονταν στους τοίχους [εικόνα 42]. Έτσι, κάθε πεσός αντιστοιχούσε σε μία τρίγλυφο, ενώ το ύψος των πεσσών ήταν ίσο με το ύψος τριών δόμων του τοίχου (1,98 μ.).

Οι πεσσοί ήταν μονολιθικοί, συμπεριλαμβανομένου και του πεσσόκρανου [εικόνα 44], καταλαμβάνοντας όλο το πάχος του τοίχου. Έτσι, με μήκος 0,82 και πλάτος 0,35, ώστε να μην ξεπερνάει το μήκος της τριγλύφου⁹⁰ και να μην εμποδίζει τον φωτισμό του εσωτερικού, η διατομή του γίνεται ιδιαίτερα μακρόστενη (2,35:1). Η αναλογία του ύψους με το πλάτος της βάσης είναι αρκετά χαμηλή (5,6 ΠΒ), ενώ παρουσιάζει έντονη μείωση, ειδικά στις μακρές πλευρές, ακολουθώντας προφανώς τη μείωση τόσο της παραστάδας, όσο και των τοίχων. Η ενσωμάτωση λοιπόν των πεσσών σε παράθυρο και μάλιστα σε πρόσοψη δωρικού κτηρίου επηρέασε σαφώς τη μορφή τους. Το πεσσόκρανο [εικόνα 45]

⁸⁸ Στις παραστάδες των προπυλαίων του ανακτόρου των Αιγών (την κατατομή αποτυπώνουν οι Heuzey και Daumet 1876, πιν. 10, ενώ η Miller 1978, 29, χαρακτηρίζει λανθασμένα το επίκρανο ως ιωνικό), σε πεσσόκρανο της οικίας του Διονύσου στην Πέλλα (Μακαρόνας και Γιούρη 1989, εικ. 91) και σε επίκρανο από το Ιερό της Σαμοθράκης (Lehmann 1969, πιν. ΧCVI, c). Τα παραπάνω παραδείγματα δεν περιλαμβάνονται στον κατάλογο της Shoe, ωστόσο αποτελούν ένα σημαντικό σύνολο, καθώς χρονολογούνται την εποχή που άρχισε να διαδίδεται ο συγκεκριμένος τύπος (β' μισό 4ου αιώνα), δηλαδή λίγο πριν την κατασκευή του Νεωρίου.

⁸⁹ Βλ. αναλυτικά Vallois 1923, 40–2, εικ. 44–7. Στην τελευταία εικόνα παρατίθενται οι τομές της παραστάδας και του πεσσού αναδεικνύοντας τις ομοιότητές τους [εικόνα 43].

⁹⁰ Στην πραγματικότητα, το πεσσόκρανο στο ύψος των κυματίων έχει το ίδιο πλάτος με την τρίγλυφο (0,41 μ.), βλ. Vallois 1923, εικ. 99 (διαστασιολογημένο σχέδιο της νότιας πλευράς της ανατολικής πρόσοψης).

διαμορφώνεται από ράμφος στον τύπο του ανάστροφου κυματίου, ο άβακας όμως έχει αιγυπτιαζούσα κατατομή (καβέτο)⁹¹.

3.2.3 ΠΕΣΣΟΙ ΠΑΡΑΘΥΡΩΝ

Η αρχιτεκτονική διαμόρφωση παραθύρων με πεσσούς, μετά την εμφάνισή της στη στοά του Φιλίππου, γνώρισε αρκετά μεγάλη διάδοση κυρίως σε ιδιωτικές κατοικίες, ή σε κτήρια με παραπλήσια αρχιτεκτονική. Στη Λέσχη του Κοινού των Ποσειδωνιαστών της Βηρυτού, που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 2ου αιώνα, οι ερευνητές εντοπίζουν αρκετά σύνολα μικρών πεσσών [εικόνα 46], τα οποία συνθέτουν παράθυρα ποικίλων διαστάσεων, κυρίως με τρία ανοίγματα. Η σύνθεση οργανώνεται με τον ίδιο τρόπο: δύο ελεύθεροι πεσσοί ανάμεσα σε δύο παραστάδες καλύπτουν ανοίγματα λίγο μεγαλύτερα από δύο μέτρα. Οι πεσσοί, αρκετά λεπτοί (0,12-0,16 μ.), έχουν πάχος όσο το πάχος του τοίχου και ύψος λίγο μεγαλύτερο από ένα μέτρο. Ο ιωνικός ρυθμός των πεσσών τονίζεται από το ανώφλι του παραθύρου [εικόνα 47], που μιμείται ιωνικό τριταινιωτό επιστύλιο με γεισίποδες και γείσο⁹².

Παράθυρα με τρία ανοίγματα συναντώνται αρκετές φορές σε ιδιωτικές κατοικίες του 2ου και του 1ου αιώνα, φυσικά με παραλλαγές στη διακόσμηση. Τα παράθυρα αυτά λόγω μεγέθους αποκαθίστανται σε δωμάτια γύρω από το περιστύλιο. Χαρακτηριστικοί είναι οι ιωνικοί πεσσοί με ανάγλυφους ρόδακες στο υποτραχήλιο [εικόνα 49], που βρέθηκαν στην οικία του Διαδουμένου⁹³, αλλά και αυτοί στην οικία των Δελφινιών με ιωνικές βάσεις⁹⁴ [εικόνα 50].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα παράθυρα δωρικού ρυθμού στον διώροφο πύργο της οικίας των Αετωμάτων [εικόνα 51], που κατασκευάστηκε γύρω στο 125 π.Χ.

⁹¹ Ίδιο άβακα διαθέτουν τα επίκρανα στο Δωδεκάθεο (3ος αιώνας) και στα Προπύλαια (2ος αιώνας), βλ. Fraisse και Llinas 1995, εικ. 186–8, όπου φαίνεται ότι στη Δήλο προτιμάται ο ευθύς άβακας με μικρή επίστεψη ή χωρίς.

⁹² Picard 1921, 127–8, εικ. 26 και 104–7, ο οποίος τοποθετεί τα μεγάλα τρίοπα παράθυρα στον χώρο του ξενώνα, στον όροφο του κτηρίου, στην πλευρά του νότιου δρόμου [εικόνα 48]. Αν αυτό αληθεύει, τότε τα παράθυρα αυτά πρέπει να ήταν ορατά από το άνδριο των λεόντων, πράγμα που εξηγεί και την ιδιαίτερη διακόσμησή τους.

⁹³ Chamonard 1922–24, 297, εικ. 175–6, το υποτραχήλιο με τους ρόδακες σε κάθε πλευρά διαθέτει και πινάκωση.

⁹⁴ Chamonard 1922–24, 298–9, εικ. 182, το ύψος του παραθύρου έφτανε τα δύο μέτρα. Αξιοσημείωτες σε αυτή τη σύνθεση είναι οι παραστάδες, που δεν είναι ολόκληρες, αλλά διαμορφωμένες μόνο κατά το ¼ στους κάθετους λίθους που ορίζουν το παράθυρο.

Ειδικότερα, ο δεύτερος όροφος, και στη νότια και στη βόρεια πρόσοψη του πύργου, αποτελούνταν από παράθυρα με τέσσερα ανοίγματα, που καταλάμβαναν σχεδόν όλο το πλάτος της πρόσοψης και διαμορφώνονταν από τρεις δωρικούς πεσσούς ανάμεσα στους τοίχους. Επάνω από τα παράθυρα υπήρχε δωρικό επιστύλιο και ζωφόρος με τριγλύφους, γεισίποδες και ιωνικό γείσο. Ο ιδιόμορφος αυτός θριγκός επιστεφόταν από αέτωμα με ασπίδα⁹⁵. Εντύπωση προκαλεί η ομοιότητα του πύργου με ένα οικοδόμημα που απεικονίζεται σε υαλοθετημένο πίνακα⁹⁶, που βρέθηκε στο λιμάνι των Κεγχρεών και χρονολογείται στον 4ο αιώνα μ.Χ [εικόνα 52]. Ο πίνακας, προερχόμενος πιθανόν από την Αλεξάνδρεια, απεικονίζει ένα λιμάνι, στο οποίο κυριαρχεί το εν λόγω κτήριο, πράγμα που δηλώνει ότι η παρουσία του σε ένα τέτοιο οικιστικό τοπίο δεν ήταν ασυνήθιστη⁹⁷.

3.2.4 ΥΠΟΣΤΥΛΗ ΑΙΘΟΥΣΑ

Κατά την τελευταία δεκαετία του 3ου αιώνα, βορειοδυτικά του ιερού του Απόλλωνα, χτίστηκε από του Δηλίους μία μεγάλη ορθογώνια υπόστυλη αίθουσα (56,45 x 34,30 μ.), που στις επιγραφές εμφανίζεται με την ονομασία *στοά προς το Ποσειδίο*. Οι εσωτερικοί κίονες της αίθουσας, διατεταγμένοι σε κάρναβο, άφηναν ελεύθερο έναν τετράγωνο χώρο στο κέντρο της αίθουσας, που οριζόταν από οκτώ ιωνικούς κίονες [εικόνα 53]. Οι κίονες αυτοί στήριζαν μία υπερύψωση της στέγης, διαμορφώνοντας τετράγωνο φωταγωγό με τη βοήθεια ιωνικών πεσσών, έχοντας ως πρότυπο τον φωταγωγό του σηκού του Νεωρίου [εικόνα 54].

Η επιγραφή ID 366, που χρονολογείται στο 207 π.Χ, καταγράφει τις εργασίες για την κατασκευή αυτού του φωταγωγού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο στίχος 19: *Κτησιφῶντι έργολαβήσαντι έργάσασθαι παραστάδας τῆς ὑπολαμπάδος τῆι στοᾷ τῆι πρὸς τῶι Ποσιδείωι*. Οι παραστάδες της υπολαμπάδος, δηλαδή του φωταγωγού, δεν αποτελούν παρά τους πεσσούς που έχουν βρεθεί και αποκαθίστανται πάνω στους κεντρικούς ιωνικούς

⁹⁵ Bruneau και Vatin 1970, 51–69 με αναλυτικές περιγραφές και σχέδια των μελών, εικ. 40–56 και σχεδιαστική αναπαράσταση του πύργου, εικ. 59, όπου το ισόγειο και ο πρώτος όροφος είναι εν μέρει υποθετικά.

⁹⁶ Για τη σύγκριση βλ. Bruneau 1981, 116–8, εικ. 8–9, ο οποίος θεωρεί ότι παρόλο που οι πίνακες των Κεγχρεών χρονολογούνται πολύ αργότερα, μάλλον αναπαράγουν παλαιότερα εικονογραφικά θέματα τοπίου, που εμφανίστηκαν στην Ιταλία κατά τον 1ο αιώνα π.Χ.

⁹⁷ Θα μπορούσε να λειτουργεί ως ένα είδος παρατηρητηρίου των λιμενικών δραστηριοτήτων. Παρόμοιοι πύργοι με αετώματα απεικονίζονται σε τοιχογραφίες της Καμπανίας, βλ. Bruneau και Vatin 1970, 135, σημ. 1 και 2. Για τους υαλοπίνακες των Κεγχρεών βλ. συνοπτικά Μωραΐτου 2017, 30–1.

κίονες [εικόνα 55]. Η επιγραφή αυτή αποτελεί μία σπάνια γραπτή μαρτυρία, όπου πεσσοί, που έχουν βρεθεί, κατονομάζονται ως *παραστάδες*, φανερώνοντας για πρώτη φορά τεκμηριωμένα την αρχαία ονομασία τους τουλάχιστον στη Δήλο την εποχή αυτή.

Από τους εν λόγω πεσσούς σώζονται οκτώ σπόνδυλοι δύο τύπων: αυτοί με ύψος τριών μέτρων και αυτοί που έφταναν μόλις το ένα μέτρο ύψος. Οι διαστάσεις τους δείχνουν ότι οι πρώτοι ήταν οι ανώτεροι σπόνδυλοι και οι δεύτεροι οι κατώτεροι, δημιουργώντας έναν πεσσού ύψους τεσσάρων μέτρων. Η διατομή τους είναι σχεδόν τετράγωνη (0,44 x 0,41), αφού έβαιναν κατ' ευθείαν πάνω στον άβακα των ιωνικών κίωνων. Η παραπάνω αποκατάσταση των πεσσών από τους Roulsen και Vallois⁹⁸ αμφισβητείται από νεώτερη έρευνα των Moretti και Fincker⁹⁹. Οι τελευταίοι έχοντας εντοπίσει τρεις βάσεις από τους τέσσερις ιωνικούς κίονες που βρίσκονταν στον άξονα Α-Δ εκατέρωθεν του φωταγωγού και στήριζαν την κορυφαία δοκό της τετράριχτης στέγης, διαπίστωσαν ότι έχουν λίγο μεγαλύτερη διάμετρο από τις άλλες ιωνικές βάσεις. Αυτό σημαίνει ότι οι συγκεκριμένοι κίονες είχαν μεγαλύτερο ύψος από τους υπόλοιπους και ως εκ τούτου, από τους οκτώ κίονες, που στήριζαν την πεσσοστοιχία του φωταγωγού, οι δύο ήταν ψηλότεροι. Σύμφωνα λοιπόν με τους νεώτερους μελετητές, οι πεσσοσπόνδυλοι ύψους ενός μέτρου χρησιμοποιήθηκαν ως κατώτεροι σπόνδυλοι μόνο στους υπόλοιπους έξι πεσσούς, για να καλύψουν αυτή τη διαφορά ύψους, ενώ οι δύο πεσσοί στον άξονα Α-Δ ήταν μονολιθικοί. Έτσι, εξηγείται και η απουσία ενός ενιαίου επιστυλίου που θα λειτουργούσε ως στυλοβάτης των πεσσών.

Η προσθήκη του κατώτερου πεσσοσπόνδου για την ανύψωση των πεσσών στο ίδιο ύψος δεν ήταν ορατή από το εξωτερικό μέρος του κτηρίου, απ' όπου όλοι οι πεσσοί φαίνονταν μονολιθικοί και ύψους 3,33 μ., αν συνυπολογιστεί και το πεσσόκρανο (0,33 μ.). Το τελευταίο επομένως είχε ύψος ίσο με το 1/10 όλου του ορατού πεσσού, ο οποίος αν και ιωνικός δεν είχε ραδινές αναλογίες (7,6 ΠΒ)¹⁰⁰. Τα κυμάτια [εικόνα 56] ήταν πανομοιότυπα

⁹⁸ Roulsen και Vallois 1914, 3–6 και 11, εικ. 2–8 και 24, οι οποίοι εφαρμόζουν αυτή την αποκατάσταση σε όλους τους πεσσούς του φωταγωγού.

⁹⁹ Moretti και Fincker 2016, 104–7, η έρευνα, όπως αναφέρουν, βρίσκεται σε εξέλιξη με πολλά ερωτήματα ακόμα και για τον φωταγωγό, τα οποία όταν απαντηθούν θα δώσουν ολοκληρωμένες αποκαταστάσεις του κτηρίου.

¹⁰⁰ Τόσο το πλάτος των πεσσών, όσο και τα μεταξόνιά τους ήταν προκαθορισμένα από την ιωνική κιονοστοιχία στην οποία έβαιναν. Επειδή μάλιστα οι πεσσοί ήταν στερεωμένοι πάνω στον άβακα του κιονόκρανου, το πλάτος του ήταν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο για λόγους στατικών. Στην επίλυση της προβληματικής στατικότητας του συνόλου συνεισέφεραν και το πλήθος των σπάνιων γόμφων στις άκρες και των τεσσάρων πλευρών και τα δρύφακτα που μαρτυρούνται τόσο από την επιγραφή (ID 366 A. 47, *τρύφακτα*), όσο και από

με τα ιωνικά πεσσόκρανα του Νεωρίου, αλλά ήταν σχεδιασμένα σε μεγαλύτερη κλίμακα κι έτσι, είχαν μεγαλύτερη προβολή από τον κορμό.

3.2.5 ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΗΡΙΟ

Λίγο αργότερα, γύρω στο 200 π.Χ, μία ακόμα επιγραφή απογραφών (ID 372) αναφέρει ξανά τη μεταφορά παραστάδων: *τῶι δεῖνι] ἔργολαβήσαντι τεμεῖν καὶ ἀγαγεῖ[ν] εἰς τὸ ἐκκλησιαστήριον εἰς τὰς παραστάδας πέτρας* (στ. 139–140). Δεδομένης της ταύτισης των παραστάδων με πεσσούς στην επιγραφή ID 366, οι παραστάδες ταυτίζονται και σε αυτή την περίπτωση με τους πεσσούς που βρέθηκαν στο κτήριο που ταυτίζεται με το Εκκλησιαστήριο.

Τα ευρήματα δείχνουν, σύμφωνα με τον Vallois, ότι οι πεσσοί αποτελούνταν από δύο σπονδύλους: ο ίδιος κατέγραψε σπονδύλους με ύψος δύο μέτρων και με ύψος λίγο πάνω από ένα μέτρο¹⁰¹, υπολογίζοντας κατά προσέγγιση το συνολικό ύψος του πεσσού σε 3,12 μ. και μαζί με το πεσσόκρανο (0,21) σε 3,33 μέτρα. Οι σπόνδυλοι συνδέονταν μεταξύ τους με δύο γόμφους, έναν τετράγωνο στο κέντρο κι έναν κυκλικό στην άκρη [εικόνα 57]. Ο τρόπος αυτός σύνδεσης παρατηρείται επίσης σε κίονες της Αγοράς των Δηλίων και του ναού της Αρτέμιδος, που χρονολογούνται μεταξύ 190 και 170 π.Χ, συμβαδίζοντας με τη χρονολόγηση των πεσσών του Εκκλησιαστηρίου.

Με βάση την αναφορά στην επιγραφή για την παράδοση στους ιεροποιούς 51 λίθων για τις παραστάδες (ID 372, A. 167–168), ο Vallois υποθέτει ότι οι πεσσοί διαμόρφωναν έναν συνεχή φωταγωγό επάνω στους τοίχους, κατά μίμηση του φωταγωγού του Νεωρίου. Θεωρεί δε πιθανότερο να τοποθετήθηκαν πεσσοί σε όλη την περίμετρο της μακρόστενης αίθουσας, καθώς έτσι προκύπτουν μεγαλύτερα ανοίγματα μήκους 1,56 μ. περίπου¹⁰².

Το πιο αξιοσημείωτο εύρημα όμως είναι ένας πεσσός με διατομή όχι ορθογώνια, αλλά παραλληλόγραμμη με αμβλείες γωνίες 101° [εικόνα 58]. Ο Vallois εντόπισε ένα παρόμοιο πεσσόκρανο ίδιου ύψους (0.21) και μορφής με τα πεσσόκρανα του

αντίστοιχα ίχνη στους μεγάλους σπονδύλους. Αυτό ίσως το πρόβλημα οδήγησε σε δεύτερη φάση, σύμφωνα με τους Moretti και Fincker (2016, 106) στην αντικατάσταση των λίθινων πεσσών με ξύλινους.

¹⁰¹ Vallois 1929, 293, εικ. 42.

¹⁰² Vallois 1929, 296, έτσι τα μετακίονια είναι τα 2/5 του ύψους, αναλογία που υιοθετήθηκε και στη στοά του Φιλίππου.

Εκκλησιαστηρίου, όμως ως προς τη μορφή δεν ανήκει στον παραπάνω πεσσό, αλλά σε κάποιον που είναι διαμορφωμένος κατοπτρικά σε σχέση με αυτόν [εικόνα 59]. Έτσι, και τα δύο μέλη αποδίδονται στην αψίδα [εικόνα 60] που προστέθηκε στο νότιο τοίχο μεταξύ 192 και 167 π.Χ. Εξάλλου, οι πεσσοί αυτοί δεν φαίνεται να είναι σύγχρονοι των ορθογώνιων, αφού ο κορμός είναι από μάρμαρο καλύτερης ποιότητας και η γόμφωση διαφορετική. Η ομοιότητα ωστόσο στα κυμάτια των πεσσόκρανων δείχνει ότι δεν απέχουν πολύ χρονολογικά. Οι λοξές μακρές πλευρές των πεσσών θα πρέπει να θεωρηθούν, σύμφωνα με τον Vallois, αποτέλεσμα οπτικής διόρθωσης με θέση παρατήρησης το εσωτερικό της αψίδας¹⁰³.

3.2.6 ΠΕΣΣΟΣΤΟΙΧΙΣ ΣΕ ΟΡΟΦΟΥΣ

Στις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ στην Αγορά των Δηλίων, τον ανοιχτό χώρο νότια του ιερού, προστίθεται μία στοά σε σχήμα Γ, ορίζοντας την ανατολική και βόρεια πλευρά της¹⁰⁴ [εικόνα 35]. Η στοά αυτή αποτελούνταν από ισόγειο με δωρική κιονοστοιχία, που στήριζε όροφο με ιωνικούς πεσσούς [εικόνα 61]. Η διάταξη αυτή αποτελεί την παλαιότερη γνωστή χρήση πεσσών σε όροφο, πάνω από κιονοστοιχία. Το ύψος του ορόφου έφτανε τα 3,62 μ. και η αναλογική του σχέση με το ύψος του ρυθμού του ισογείου είναι 1,32:1. Οι πεσσοί έχουν ορθογώνια διατομή (0,33 x 0,51), με μικρή μείωση και στις δύο διαστάσεις και ύψος 8,3 ΠΒ¹⁰⁵. Μέχρι το ύψος του ενός μέτρου τα μετακίονια διαστήματα, μήκους 2,05 μ., φράσσονταν με θωράκια. Το πεσσόκρανο [εικόνα 62] δεν διέφερε από τα παλαιότερα ιωνικά πεσσόκρανα του Νεωρίου και της Υπόστυλης αίθουσας και ο ιωνικός ρυθμός ολοκληρωνόταν με τριταίνιωτό επιστύλιο, ακόσμητη ζωφόρο και γεισίποδες.

Στο τέλος του 2ου αιώνα αρχίζει να κατασκευάζεται βόρεια του ιερού μία τετράπλευρη αγορά, που ονομάζεται Αγορά των Ιταλών [εικόνα 63]. Με πρότυπο την

¹⁰³ Vallois 1929, 301, εικ. 45, προσδιορίζοντας το σημείο παρατήρησης τέσσερα μέτρα περίπου βόρεια της αψίδας και πάνω στον άξονά της, κι έχοντας αποκαταστήσει τους σωζόμενους πεσσούς εκατέρωθεν του ίδιου άξονα, παρατηρεί ότι από εκεί οι μακρές λοξές πλευρές δεν γίνονται αντιληπτές, δίνοντας την εντύπωση ότι πρόκειται για ορθογώνιους πεσσούς. Υπό το ίδιο πρίσμα οι δύο επόμενοι πεσσοί της αψίδας, εκατέρωθεν των πρώτων, αποκαθίστανται με μεγαλύτερη αμβλεία γωνία, για να εξυπηρετήσουν τον ίδιο σκοπό. Ακόμα και οι γωνιακοί πεσσοί ενδέχεται, σύμφωνα με τον Vallois, να ήταν λοξότμητοι, αν τα αντίστοιχα μετακίονια δεν ήταν φραγμένα. Μία τέτοια σύνθεση συνιστά μία, αν όχι την πρωιμότερη, προσπάθεια δημιουργίας ψευδαίσθησης στην αρχιτεκτονική με βάση την προοπτική.

¹⁰⁴ Η νότια πλευρά της έκλεινε με μία στοά που είχε χτιστεί πιθανόν τον 4ο αιώνα, ενώ η δυτική πλευρά από τη λεγόμενη Νότια στοά.

¹⁰⁵ Vallois 1912, 106–7, εικ. 1.

παλαιότερη αγορά των Δηλίων, το περιστύλιο και στις τέσσερις πλευρές του αποτελούνταν από δωρικούς κίονες, που στήριζαν ιωνική πεσσοστοιχία στον όροφο [εικόνα 64]. Η εκτέλεση ωστόσο χαρακτηρίζεται από προχειρότητα, ενώ το κτήριο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ¹⁰⁶. Η αναλογία στα ύψη των δύο ορόφων είναι σχεδόν ίδια (1,35:1)¹⁰⁷. Οι πεσσοί όμως στο πίσω μέρος τους είναι αδρά δουλεμένοι, ενώ τα κυμάτια απουσιάζουν τελείως [εικόνα 65, 66], πράγμα που φανερώνει ότι τα μετακίονια σε αυτό το κτήριο ήταν φραγμένα καθ' όλο το ύψος τους¹⁰⁸. Το πλάτος στη βάση του πεσσού καθορίζεται από το πλάτος της υποκείμενης τριγλύφου, ενώ το μήκος του δεν ξεπερνάει τη διάμετρο του δωρικού κίονα.

Πεσσοστοιχίες ορόφου συναντώνται και στις πλούσιες οικίες της Δήλου, που διαθέτουν περιστύλιο στην εσωτερική αυλή. Οι πεσσοί αυτοί δεν είναι μόνο ιωνικού ρυθμού, όπως στις αγορές, αλλά και δωρικού πάνω από κίονες δωρικού ρυθμού του ισογείου. Με βάση τις σωζόμενες πεσσοστοιχίες θα μπορούσε να γίνει διάκριση των μορφών σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει ορθογώνιους πεσσούς, οι οποίοι συνοδεύονται από τετράγωνους στις γωνίες, όπως και στις πεσσοστοιχίες στους ορόφους των αγορών. Οι ορθογώνιοι πεσσοί είναι είτε δωρικοί (οικία του Κέρδωνος¹⁰⁹), είτε ιωνικοί (οικία των Ηθοποιών και οικία των Τριτώνων¹¹⁰) και τα μετακίονια διαστήματα είναι περίπου δύο μέτρα [εικόνα 67, 68]. Στη δεύτερη ομάδα εντάσσονται πεσσοί τετράγωνης διατομής, που συνδυάζονται στις γωνίες με στηρίγματα διατομής σχήματος Γ. Σε αυτή την περίπτωση οι πεσσοί που έχουν βρεθεί είναι μόνο ιωνικού ρυθμού (οικία Διονύσου και οικία Ινωπού¹¹¹) και το μετακίονιο πλησιάζει τα 2,5 μέτρα¹¹². Είναι πολύ πιθανό λοιπόν οι

¹⁰⁶ Για την ιωνική πεσσοστοιχία βλ. αναλυτικά Lalalus 1939, 25–33, εικ. 25–32.

¹⁰⁷ Vallois 1912, 107–10, εικ. 2.

¹⁰⁸ Trümper 2008, 104–5, εικ. 39b, η οποία αποκαθιστά παράθυρα στους διαφραγματικούς τοίχους και θεωρεί τη διαμόρφωση του ορόφου ως ένα είδος *cryptoporticus*.

¹⁰⁹ Chamonard 1922–24, 126–7, ο οποίος ακολουθεί τη χρονολόγηση του Vallois στα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ. λόγω ομοιοτήτων του περιστυλίου με τη στοά του Αντιγόνου. Η οικία όμως, με βάση ανασκαφικές τομές, (βλ. Bruneau 1968, 641–658) χρονολογείται στον 2ο αιώνα κι επομένως, δεν αποτελεί το πρωιμότερο παράδειγμα πεσσοστοιχίας σε όροφο.

¹¹⁰ Bruneau και Vatin 1970, 27–32, εικ. 21–9 (για την οικία των Ηθοποιών) και 86–9, εικ. 75, 76 και 80 (για την οικία των Τριτώνων). Και οι δύο οικίες ανήκουν στη νησίδα της Οικίας των Ηθοποιών και κατασκευάστηκαν γύρω στο 125 π.Χ. Η Οικία των Τριτώνων είχε την ιδιαιτερότητα ότι το περιστύλιο στο ισόγειο αποτελούνταν επίσης από πεσσούς, που έβαιναν πάνω σε ένα στηθαίο, βλ. Bruneau και Vatin 1970, 72–9.

¹¹¹ Chamonard 1922–24, 127–32 (για την οικία του Διονύσου) και 432–434 (για την οικία του Ινωπού, όπου η πεσσοστοιχία είναι ακριβώς ίδια με την πρώτη). Τετράγωνα ιωνικά πεσσόκρανα (18 στον αριθμό), που αποδίδονται σε πεσσοστοιχία ορόφου, έχουν βρεθεί και στην Παλαίστρα του Γρανίτη σε συνδυασμό με πεσσούς διατομής σχήματος Γ, βλ. Delorme 1961, 48–53, εικ. 7–9. Η θέση τους όμως, σύμφωνα με τον μελετητή, δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα, εξαιτίας της ύπαρξης ισάριθμων δωρικών κιονοκράνων, που αποδίδονται επίσης σε κιονοστοιχία ορόφου, ενώ το περιστύλιο συντίθεται από 24 κίονες. Ωστόσο, ο γωνιακός πεσσός σχήματος Γ σε συνδυασμό με το μεταξόνιο του ισογείου, που φτάνει τα 2,30 μ.,

τετράγωνοι πεσσοί μαζί με τους αντίστοιχους γωνιακούς να αποτελούν μία προσπάθεια να μειωθεί το μετακίονιο διάστημα, που καθορίζεται από τους κίονες του ισογείου¹¹³ [εικόνα 69]. Είναι χαρακτηριστικό δε ότι η πλευρά των τετράγωνων πεσσών είναι ίση με 50 εκατοστά περίπου, δηλαδή πολύ μεγαλύτερη από το πλάτος των ορθογώνιων πεσσών (0,20 και 0,27).

Οι πεσσοί, έκτος από πραγματικά στηρίγματα, αποτελούν και εικονογραφικό θέμα σε τοιχογραφίες που προέρχονται από οικίες, φανερώνοντας την όψη μίας τέτοιας σύνθεσης. Ενδεικτική είναι η τοιχογραφία από την οικία του Διονύσου [εικόνα 70], στην οποία πεσσοί, αποδοσμένοι σε χαμηλό ανάγλυφο με κονίαμα, απεικονίζονται σε όροφο, πάνω από τοίχο¹¹⁴. Πίσω από αυτούς αποδίδεται προοπτικά μία φατνωματική οροφή, δηλώνοντας το βάθος της σύνθεσης, η οποία αποτυπώνει πιθανότατα μία πραγματική αρχιτεκτονική σύνθεση¹¹⁵.

3.2.7 ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

Το θέατρο της Δήλου αποτελεί έργο της περιόδου της Ανεξαρτησίας, η κατασκευαστική πορεία του οποίου μπορεί να ανιχνευθεί όχι μόνο από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, αλλά και από το πλήθος απολογισμών των εργασιών, που έχουν σωθεί σε επιγραφές¹¹⁶. Το σύνολο των κατασκευών διεκπεραιώθηκε σταδιακά από διάφορους αρχιτέκτονες, που ήταν υπεύθυνοι των εργασιών κατά καιρούς.

Τα πρώτα χρόνια, μέχρι περίπου το 280 π.Χ, το θέατρο διέθετε μόνο σκηνικό οικοδόμημα κατασκευασμένο από ξύλο. Το προσκήνιο συγκεκριμένα αποτελούνταν από δώδεκα ξύλινους πεσσούς πάνω σε ορθογώνιες λίθινες βάσεις. Εκτός από τους δύο

αποτελούν ίσως ενδεικτικά στοιχεία, για την απόδοση των πεσσών και όχι των κίωνων στον όροφο του περιστυλίου, με βάση τις πεσσοστοιχίες των οικιών.

¹¹² Η διαπίστωση ότι οι τετράγωνοι πεσσοί εμφανίζονται πάνω από αραιόστυλες κιονοστοιχίες έχει γίνει από τον Vallois 1912, 113–4.

¹¹³ Η διαπίστωση αυτή δεν συνάδει με την αποκατάσταση των πεσσών στην οικία του Διονύσου, οι οποίοι όντας περισσότεροι από τους κίονες του ισογείου, τοποθετούνται όχι μόνο πάνω από τους τελευταίους, αλλά και πάνω από κάθε μετακίονιο διάστημα (βλ. Chamopard 1922–24, 131). Μία τέτοια λύση όμως είναι προβληματική σε σχέση με τη στατικότητα της κατασκευής.

¹¹⁴ Η τοιχογραφία συνδυάζει χαρακτηριστικά πρώτου και δεύτερου πομπηιανού ρυθμού, αποτελώντας ένα από τα σπάνια παραδείγματα της μετάβασης από τον ένα ρυθμό στον άλλο (Bulard 1908, 178).

¹¹⁵ Chamopard 1922–24, 194, εικ. 83. Στο άνω τμήμα των τοίχων του περιστυλίου τοποθετεί ο Delorme (1961, 53) τους τετράγωνους πεσσούς ορόφου που βρέθηκαν στην Παλαίστρα του Γρανίτη, ως πιο πιθανή λύση (βλ. σημ. 111). Το πρόβλημα όμως με τα υπεράριθμα στηρίγματα ορόφου στην οικία του Διονύσου (βλ. σημ. 113) λύνεται με τρόπο που ο Delorme (1961, 50) θεωρεί δύσκολα αποδεκτό.

¹¹⁶ Για το σύνολο αυτών των επιγραφών αναλυτικά βλ. Fraisse και Moretti 2007, 155–208.

ακριανούς που ήταν τετράγωνοι (0,275), οι υπόλοιποι δέκα ήταν ορθογώνιοι με μέση διατομή 0,275 x 0,14 και μεταξόνιο 1,51. Σε δεύτερη φάση και μέχρι το 250 π.Χ το σκηνικό οικοδόμημα είχε μετασκευαστεί σε λίθινο [εικόνα 71] και το προσκήνιο είχε πλέον τη μορφή δωρικής πρόσοψης με δωρικούς ημικίονες συμφυείς σε πεσσούς και δωρική ζωφόρο.

Λίγο αργότερα, σε μία τρίτη και τελευταία φάση, το προσκήνιο προεκτάθηκε κατά ένα μεταξόνιο σε κάθε πλευρά, ώστε να προστεθεί περιμετρικά της σκηνής μία πεσσοστοιχία [εικόνα 72]. Οι πεσσοί έφταναν σε ύψος τα 2,72 μ. και είχαν ορθογώνια διατομή (26,2 x 42,5) εκτός από τους γωνιακούς που ήταν τετράγωνοι. Επίσης, έφεραν λίθινο επιστύλιο πιθανόν χωρίς τριγλύφους, αφού δεν υπάρχει ένδειξη γωνιακής συναίρεσης στη διευθέτηση των πεσσών. Η στέγη της πεσσοστοιχίας λειτουργούσε ως δάπεδο του ορόφου (λογείο), το οποίο επίσης περιέβαλλε τη σκηνή. Η παραπάνω προσθήκη καθιστά αυτομάτως το σκηνικό οικοδόμημα περίοπτο¹¹⁷ [εικόνα 73], προσδίδοντάς του παράλληλα ένα χαρακτηριστικό μοναδικό ανάμεσα στα σκηνικά οικοδομήματα του ελλαδικού χώρου¹¹⁸.

Πεσσοί χρησιμοποιούνται και στο ίδιο το κτήριο της σκηνής, και συγκεκριμένα στο εσωτερικό του κτηρίου, αλλά και στην πρόσοψη του ορόφου ως διαχωριστικά των μεγάλων ανοιγμάτων με αναλογίες μεγαλύτερες από αυτές των στύλων του προσκηνίου¹¹⁹ [εικόνα 75]. Οι πάροδοι επιπλέον διαμορφώνονται ως πυλίδες με δύο πεσσούς, ανάμεσα στους οποίους είχε προσαρτηθεί ένα ξύλινο πλαίσιο για τα κιγκλιδώματα που έκλειναν την

¹¹⁷ Δυτικά της σκηνής διαμορφώνεται η πλατεία του θεάτρου, στο δυτικό όριο της οποίας κατασκευάστηκε η μεγαλύτερη δεξαμενή της Δήλου με πλήθος οπών άντλησης νερού. Η νότια πλευρά επίσης της πλατείας καταλαμβάνεται από τρία ιερά (Bruneau και Ducat 2010, 320–1). Είναι εύλογο λοιπόν, η κατασκευή στοάς και εξώστη περιμετρικά της σκηνής να εξυπηρετούσε τη συγκέντρωση πλήθους σε συγκεκριμένες περιστάσεις.

¹¹⁸ Το μοναδικό σκηνικό οικοδόμημα, που θα μπορούσε να συγκριθεί με αυτό, εντοπίζεται στο θέατρο της Βύλλιδος στην Ιλλυρία [εικόνα 74], σύμφωνα με τους Fraisse και Moretti 1998, 162, σημ. 17. Το κοινό τους χαρακτηριστικό όμως είναι η αρχιτεκτονική διαμόρφωση και της πίσω πλευράς με στοές και όχι η μορφή τους.

¹¹⁹ Fraisse και Moretti 2007, 57–8, πιν. 27, εικ. 101–2, το ύψος των πεσσών του ορόφου δεν σώζεται, όμως υπολογίζεται από τους μελετητές με βάση την ελληνιστική σκηνή του θεάτρου της Εφέσου, όπου και η μοναδική πρόσοψη ορόφου, της οποίας το ύψος μπορεί να υπολογιστεί με σχετική ακρίβεια. Δεδομένου ότι οι πεσσοί της Εφέσου (τέλη του 2ου αιώνα) σώζονται σε ύψος 4,31 μ., ενώ τα στηρίγματα του προσκηνίου έφταναν σε ύψος 2,62 μ., αν εφαρμοστεί η ίδια αναλογία και στο θέατρο της Δήλου, προκύπτουν πεσσοί ορόφου με ύψος από 4 έως 5 μέτρα.

είσοδο¹²⁰ [εικόνα 76]. Τα δωρικά πεσόκρανα αυτών των πεσσών έχουν ελάχιστες διαφορές από αυτά της στοάς¹²¹.

3.3 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η πλειονότητα των πεσσών που εντοπίζονται στα κτήρια της Δήλου είναι ορθογώνιοι και όχι τετράγωνοι, όπως αυτοί που αναφέρει ο Πλίνιος. Οι τετράγωνοι πεσσοί χρησιμοποιήθηκαν ως λύση ανάγκης σε γωνίες, όπου συναντώνται δύο στοές (αγορές, περίπτωση σκηνικού οικοδομήματος) και σε ορόφους αραιόστυλων περιστυλίων (οικία Διονύσου, παλαίστρα του Γρανίτη) για μεγαλύτερη σταθερότητα. Οι ορθογώνιοι πεσσοί δεν παρουσιάζουν σταθερές αναλογίες, λόγω των διαφορετικών χρήσεων, γεγονός που συνιστά και το πλεονέκτημά τους έναντι των κίωνων, αφού το μήκος ενός πεσσού μπορεί να αυξομειώνεται προσαρμοζόμενο στις εκάστοτε ανάγκες που δημιουργούν τα φερόμενα στοιχεία, ανεξαρτήτως από το πλάτος της πρόσοψης. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πλάτος των δωρικών πεσσών είναι συνήθως ίσο με τις τριγλύφους (είτε στη βάση, είτε στον άβακα). Οι ιωνικοί πεσσοί, χωρίς βάσεις, συναντώνται μόνο σε όροφο και ο ίδιος ρυθμός επιλέγεται για πεσσοστοιχίες με τετράγωνους πεσσούς.

Μετά την κατασκευή του ναού των Αθηναίων στο τέλος του 5ου αιώνα, πεσσοί επαναχρησιμοποιούνται έναν αιώνα αργότερα στο Νεώριο, ανάθημα του Δημήτριου Πολιορκητή. Οι πεσσοί αυτοί – δωρικοί και ιωνικοί – εντάσσονται με διαφορετικό τρόπο στο κτήριο, ασκώντας ισχυρή επίδραση σε αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις με πεσσούς κατά την ελληνιστική εποχή στη Δήλο. Ο τρόπος αυτός μάλιστα παραπέμπει και στην έννοια του «άτοιχον», δηλαδή σε ανοιχτούς τοίχους, όπως είναι οι φωταγωγοί και τα παράθυρα.

Αξιοσημείωτο είναι ότι τα κυμάτια που διαμορφώνουν τα δωρικά και τα ιωνικά πεσόκρανα¹²² του Νεωρίου, επαναλαμβάνονται στους μετέπειτα πεσσούς. Στα δωρικά πεσόκρανα τα κυμάτια είναι διαφορετικά από αυτά που χρησιμοποιήθηκαν στο ναό των Αθηναίων, αποτελώντας προϊόντα μίας αλλαγής που ανιχνεύεται από την Shoe κατά τον 4ο

¹²⁰ Fraisse και Moretti 2007, 70–1, πιν. 37, εικ. 142–3 και πιν. 38, εικ. 144–5, ο σωζόμενος μονολιθικός πεσός διατηρεί στις επιφάνειές του οπές για την προσάρτηση των κιγκλιδωμάτων και του ξύλινου πλαισίου.

¹²¹ Fraisse και Moretti 2007, 57 και 71–2, πιν. 27, εικ. 100–2 και πιν. 38, εικ. 146–7. Το πεσόκρανο από τον όροφο της σκηνής έχει υποτραχήλιο με δύο ιμάντες, ενώ οι πεσσοί μικρότερου μεγέθους διαθέτουν αδιάρθρωτο υποτραχήλιο.

¹²² Τα πεσόκρανα δεν διαφέρουν από τα επίκρανα των παραστάδων ως προς τα κυμάτια. Γι' αυτό, η συγκριτική τους μελέτη γίνεται σε ενιαία βάση, χωρίς διαφοροποιήσεις.

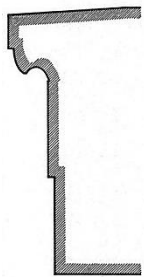
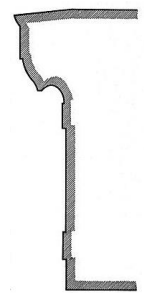
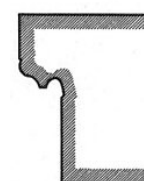

αιώνα. Ειδικότερα, η αλλαγή στον τύπο του ράμφους, πριν διαδοθεί στη Δήλο, εντοπίζεται στην Κόρινθο κατά το πρώτο μισό του 4ου αιώνα και στη Μακεδονία κατά το δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα. Ο άβακας που προτιμάται έχει κατακόρυφο μέτωπο, που δεν ξεπερνάει σε ύψος το ράμφος και κάποιες φορές επιστέφεται από μικρό ιωνικό κυμάτιο. Λιγότερα είναι τα παραδείγματα άβακα με αιγυπτιαζούσα κατατομή. Το υποτραχήλιο συχνά χαρακτηρίζεται από την παρουσία κάτω από το ράμφος ενός μάντα ή δύο σε απόσταση μεταξύ τους.

Τα ιωνικά πεσσόκρανα διαμορφώνονται όλα με κύριο κατατομή ιωνικό κυμάτιο που επιστέφεται από αιγυπτιαζόν (καβέτο) και καταλήγει σε αποφυγή με την παρεμβολή ή όχι αστραγάλου. Ο τύπος αυτός εμφανίζεται, σύμφωνα με τη Shoe στην Επίδαυρο¹²³, στο τέλος του 4ου αιώνα. Η ίδια όμως δεν έχει συμπεριλάβει στον κατάλογο ούτε το Νεώριο, ούτε τα παραδείγματα του 3ου αιώνα που υπάρχουν στη Δήλο, από όπου καταγράφονται μόνο τα ιωνικά επίκρανα του 2ου αιώνα, που προέρχονται κυρίως από οικίες. Περισσότερα είναι τα παραδείγματα αυτού του τύπου και πάλι στη Μακεδονία: στον Τάφο της Κρίσεως των Λευκαδίων (τέλος 4ου αιώνα), σε επίκρανο από την Πέλλα και στον τάφο 1 στα Παλατίσια Ημαθίας¹²⁴.

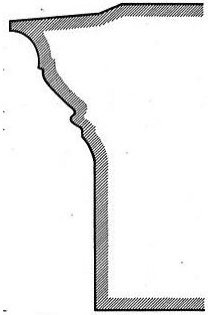
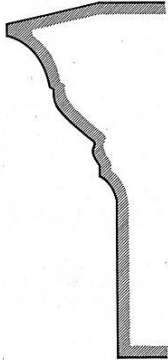
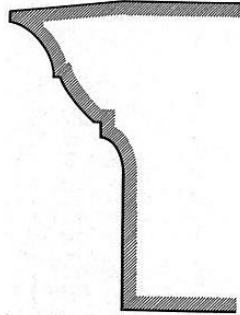

Η διακοπή που διαπιστώνεται στη χρήση πεσσών στη Δήλο κατά τον 4ο αιώνα και η ιδιαίτερη διάδοση που γνώρισε αμέσως μετά την κατασκευή του Νεωρίου υποδηλώνει κατά τρόπο πιο εύλογο μακεδονική παρά αττική επίδραση. Στη Μακεδονία άλλωστε διαπιστώνεται επίσης διαδεδομένη χρήση πεσσών, σε αντίθεση με την Αττική, όπου οι πεσσοί ήταν μεμονωμένοι και περιορίστηκαν σε συγκεκριμένα κτήρια.

¹²³ Shoe 1936, 29–30, πιν. XVI, 5, πρόκειται για επίκρανο από τα Προπύλαια της Επιδαύρου. Πρώιμα παραδείγματα του ίδιου τύπου, αλλά χωρίς ανάγλυφη διακόσμηση στο όβολο, εντοπίζονται από την ίδια στην Όλυνθο (πριν το 348) και στην Κόρινθο (πιν. LXXVI, 35 και XVII, 25 αντίστοιχα).

¹²⁴ Miller 1978, 29–30, πιν. XXIII.D, XVII.A και XXI.B.

ΜΝΗΜΕΙΟ	ΧΡΗΣΗ	ΥΨΟΣ ΣΕ ΠΒ	ΔΙΑΤΟΜΗ (βάση- κορυφή σε εκατ.)	ΜΕΤΑΞΟΝΙΟ	ΥΨΟΣ: ΜΕΤΑΚΙΟΝΙΟ	ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ	
						ΥΨΟΣ ΠΕΣΣΟΥ: ΥΨΟΣ	ΚΑΤΑΤΟΜΗ
ΚΤΗΡΙΟ Δ τέλη 6ου	εσωτερική πεσοστοιχία	12 ή 15,2 ΠΒ	25 x 41 25 x 35	2,27	1,48 ή 1,78	–	–
ΘΗΣΑΥΡΟΣ 5 [δεύτερη φάση,] τέλη 5ου	Στη θέση θυραίου τοιχίου	–	–	–	–	–	
ΝΕΩΡΙΟ τέλη 4ου-αρχές 3ου	Φωταγωγός- παράθυρα	9,5 ΠΒ	37 x 64 33 x 63 3/5	1,83	2,4	10,6	
ΘΕΑΤΡΟ – ΣΚΗΝΙΚΟ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ	Περιμετρική στοά	8,13 ΠΒ	26,2 x 42,5 3/5	1,98	1,6	12,3	
ΣΤΟΑ ΦΙΛΙΠΠΟΥ 220-200	παράθυρα	5,6 ΠΒ	35,5 x 82 30 x 74 3/7	1,12	2,6	9,9	
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΗΡΙΟ 200-190	Φωταγωγός	13,5 ΠΒ	24,6 x 48 1/2	1,58(;))	2,5	15,8	

Πίνακας 4: Οι δωρικοί πεσσοί της Δήλου

ΜΝΗΜΕΙΟ	ΧΡΗΣΗ	ΥΨΟΣ ΣΕ ΠΒ	ΔΙΑΤΟΜΗ	ΜΕΤΑΞΟΝΙΟ	ΥΨΟΣ: ΜΕΤΑΚΙΟΝΙΟ	ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ	
						ΥΨΟΣ ΠΕΣΣΟΥ: ΥΨΟΣ	ΚΑΤΑΤΟΜΗ
ΝΕΩΡΙΟ τέλη 4ου- αρχές 3ου	φωταγωγός	–	35 x 53 32 x 51 (4/6)	1,83	–	–	
ΥΠΟΣΤΥΛΗ ΑΙΘΟΥΣΑ 210-200	φωταγωγός	7,7 ΠΒ	44 x 41 42 x 41	5,51	0,65	10	
ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΔΗΛΙΩΝ Αρχές 2ου	όροφος	8,3 ΠΒ	33 x 51 30 x 47 (4/6)	2,05	1,6	11,8	
ΑΓΟΡΑ ΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ τέλη 2ου	όροφος	8,9 ΠΒ	32 x 48 29 x 46	2,11	1,6	Τα ύψη ποικίλλουν	

Πίνακας 5: Οι ιωνικοί πεσσοί της Δήλου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: ΟΙ ΠΕΣΣΟΙ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Η πραγμάτευση των πεσσών στην αρχιτεκτονική της Αθήνας και της Δήλου κατέδειξε μία διάσταση μεταξύ των πεσσών του 5ου αιώνα, που αντιπροσωπεύονται από την πρώτη, και των πεσσών της ελληνοιστικής εποχής, που αφθονούν στη δεύτερη. Η μεσολάβηση του 4ου αιώνα λοιπόν δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί ένα καίριο διάστημα για τη διάδοση αυτού του αρχιτεκτονικού στοιχείου. Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί, οι πεσσοί της ελληνοιστικής Δήλου έχουν τις καταβολές τους στο Νεώριο, ένα μνημειακό οικοδόμημα, που ανατέθηκε στο ιερό από Μακεδόνα ηγεμόνα. Η έρευνα επομένως οδηγείται πλέον στον χώρο της Μακεδονίας και στην αρχιτεκτονική που αναπτύχθηκε σε αυτήν από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα και μετά. Πράγματι, η επισκόπηση των μακεδονικών οικοδομημάτων προσφέρει αρκετά παραδείγματα χρήσης πεσσών, που μαρτυρούνται είτε σε πραγματική αρχιτεκτονική, είτε σε απεικονίσεις.

4.1 ΟΛΥΝΘΟΣ

Η ανασκαφή της Ολύνθου, της σημαντικότερης πόλης της Χαλκιδικής μέχρι την καταστροφή της από τον Φίλιππο Β' το 348 π.Χ., έφερε στο φως ένα εκτεταμένο σύνολο κλασικών οικιών, διαφωτίζοντας σε μεγάλο βαθμό τον τομέα της κλασικής οικιστικής αρχιτεκτονικής. Η πόλη, σχεδιασμένη κατά το Ιπποδάμειο σύστημα, διέθετε οικοδομικές νησίδες με δέκα οικίες στην καθεμία [εικόνα 77]. Η είσοδος σε κάθε οικία γινόταν από το πρόθυρο στην κεντρική αυλή, στη βόρεια πλευρά της οποίας υπήρχε η λεγόμενη παστάς¹²⁵, δηλαδή μία στοά, που λειτουργούσε ως προθάλαμος στον οίκο, το κύριο δωμάτιο του σπιτιού [εικόνα 78]. Εκτός από αυτού του τύπου τις οικίες, σώζονται και αρκετές επαύλεις, οι οποίες διέθεταν περιστύλιο αντί για παστάδα¹²⁶ [εικόνα 79].

Τα στηρίγματα των παστάδων και των περιστυλίων ήταν στην πλειονότητά τους ορθογώνιοι πεσσοί παρά κίονες, αποτελώντας τα πρωιμότερα βεβαιωμένα δείγματα του είδους στην περιοχή της Μακεδονίας. Οι πεσσοί στηρίζονταν πάνω σε απλές ορθογώνιες

¹²⁵ Σύμφωνα με τους Ορλάνδο και Τραυλό 1986, 201–2, η λέξη παστάς προέρχεται από τη λέξη παραστάς και το ρήμα παρίστημι. Η ετυμολογική συγγένεια των λέξεων θυμίζει τη χρήση της λέξης παραστάς στη Δήλο το 200 π.Χ δηλώνοντας τον πεσσό.

¹²⁶ Αναλυτικά για τη μορφή των οικιών βλ. Hoepfner και Schwandner 1986, 53–63.

βάσεις μεγαλύτερων διαστάσεων χωρίς γόμφωση¹²⁷. Δύο μόνο βάσεις είναι διαμορφωμένες με ανάστροφο λέσβιο κυμάτιο ανάμεσα σε δύο ταινίες [εικόνα 80]. Η πλειονότητα των πεσσών εικάζεται ότι ήταν ξύλινοι, εξαιτίας της ανεύρεσης μόνο δύο λίθινων¹²⁸ (οικία A3), σε σύγκριση με το πλήθος των βάσεων και των επικράνων. Οι πεσσοί του ισογείου στήριζαν δεύτερη σειρά πεσσών με μικρότερες αναλογίες στον όροφο¹²⁹.

Μεγαλύτερης σημασίας είναι τα επίκρανα που έχουν βρεθεί και ανήκουν είτε σε πεσσούς, είτε σε παραστάδες. Ο αριθμός τους παρέχει ένα φάσμα τύπων, που διαμορφώνουν είτε δωρικά είτε ιωνικά επίκρανα, που χρονολογούνται στα τέλη του 5ου και όχι αργότερα από τις αρχές του 4ου αιώνα. Τα ιωνικά αποτελούνται από ανάστροφο κυμάτιο με άβακα σε μορφή αιγυπτιάζοντος κυματίου ή κατακόρυφο σε λιγότερα παραδείγματα¹³⁰ [εικόνα 81.A,C,D,E]. Τα δωρικά διαθέτουν ράμφος κυρίως σε μορφή ιωνικού κυματίου, με άβακα κατακόρυφο ή με αιγυπτιάζον κυμάτιο ή με διπλή επίστεψη [εικόνα 81.F,G,J]. Πέντε όμως από τα 18 δωρικά επίκρανα έχουν ράμφος με μορφή ανάστροφου λέσβιου κυματίου (cyma reversa) [εικόνα 81.B]. Ο τύπος αυτός ράμφους είναι μία νέα μορφή που, σύμφωνα με τη Shoe, μάλλον πρωτοεμφανίζεται στην Κόρινθο, στην κρήνη Πειρήνη, σε φάση που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα. Η ίδια θεωρεί ότι τα πέντε επίκρανα με το νέο ράμφος χρονολογούνται πολύ κοντά στην καταστροφή (μέσα 4ου αιώνα), ως ένας νέος τύπος, που άρχισε να διαδίδεται σε βάρος του παλαιού¹³¹. Επίσης, το υποτραχήλιο των επικράνων τις περισσότερες φορές διαιρείται σε δύο ταινίες, από τις οποίες η κατώτερη είναι ταπεινότερη [εικόνα 83].

Το πλήθος των πεσσών της Ολύνθου με την ποικιλία των μορφών τους χρονολογείται με βεβαιότητα μέχρι το 348 π.Χ, οπότε και καταστράφηκε από τον Φίλιππο

¹²⁷ Λίγες είναι οι περιπτώσεις βάσεων με γόμφωση, από τις οποίες δύο προέρχονται από τους γωνιακούς πεσσούς περιστυλίου, βλ. Robinson και Graham 1938, 240.

¹²⁸ Λίθινοι πεσσοί ύψους 2,95 μ. με ίδια διάταξη έχουν διασωθεί στην παστάδα της Οικίας Α στο Ορράον της Ηπείρου (μέσα 4ου αιώνα) [εικόνα 82]. Οι πεσσοί στήριζαν τον εξώστη με χαμηλότερου ύψους (1,58 μ.) λίθινους πεσσούς, ενώ σώζονται και πεσσοί παραθύρων με ελαφρώς αποτετημημένες ακμές στο άνω τμήμα τους, βλ. Hoepfner 2005, 413–26.

¹²⁹ Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 0,40 x 0,25 έως 0,20 x 0,15 μέτρα, ενώ έχουν βρεθεί και τετράγωνοι (οικία A vii 5). Οι παραστάδες ήταν γενικά πιο στενές από τους πεσσούς της ίδιας σύνθεσης, το ύψος τους όμως δεν είναι γνωστό (Robinson και Graham 1938, 240).

¹³⁰ Επίκρανο με ιωνικό κυμάτιο (όβολο) έχει βρεθεί μόνο ένα και σύμφωνα με τη Shoe (1936, 30–1, πιν. LXXVI, 30) είναι το πρωιμότερο χωρίς ανάγλυφη διακόσμηση. Η ίδια παραθέτει άλλο ένα από την Κόρινθο, όμως η χρονολόγησή του είναι επισφαλής. Τα παραπάνω ωστόσο δεν είναι τα μόνα παραδείγματα από τον 4ο αιώνα, όπως υποστηρίζει, καθώς ίδιο κυμάτιο χρησιμοποιήθηκε και στο Νεώριο της Δήλου και στην Υπόστυλη Αίθουσα τον 3ο αιώνα, πριν την ευρεία διάδοσή του στους πεσσούς ορόφου των δηλιακών οικιών του 2ου αιώνα.

¹³¹ Shoe 1936, 123.

B¹³². Λίγα χρόνια αργότερα τοποθετείται η έναρξη των εργασιών για την ανέγερση των ανακτόρων των Αιγών και της Πέλλας¹³³, των πρώτων μνημειακών μακεδονικών κτηρίων και στο τέλος του αιώνα η Πέλλα γνωρίζει σημαντική οικοδομική ανάπτυξη στο πλαίσιο ενός οργανωμένου πολεοδομικού σχεδίου. Εύλογο σε αυτή την περίπτωση είναι το ερώτημα αναφορικά με τη σχέση που μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στα δύο αυτά γεγονότα, καθώς παρατηρούνται αρκετές ομοιότητες ανάμεσα στην αρχιτεκτονική της Ολύνθου και της Πέλλας, μεταξύ των οποίων είναι και η ευρεία χρήση πεσσών.

4.2 ΠΕΛΛΑ

Στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα, ένα από τα σπουδαιότερα έργα της πρωτεύουσας του μακεδονικού βασιλείου ήταν η ανέγερση της Αγοράς, ενός τετράπλευρου συγκροτήματος με στοές γύρω από μία κεντρική πλατεία διαστάσεων 200,15 x 181,76 μέτρων [εικόνα 84]. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη σε έκταση αγορά της αρχαιότητας, που καταλάμβανε δέκα οικοδομικά τετράγωνα της πόλης, εντασσόμενη αρμονικά στον κάρναβο του πολεοδομικού της ιστού. Η μεγαλύτερη λεωφόρος της Πέλλας, πλάτους 15 μέτρων, διασχίζει την αγορά από τα δυτικά προς τα ανατολικά, τέμνοντάς την σε δύο άνισα τμήματα, στο βόρειο και στο νότιο, διαμορφώνοντας έτσι τις δύο αντίστοιχες πύσσχημες στοές. Οι στοές αυτές δεν διαχωρίζονται μόνο από τη λεωφόρο, αλλά διαφοροποιούνται και από το είδος των στηριγμάτων, αφού η νότια συγκροτείται από δωρικούς κίονες, ενώ η βόρεια από ορθογώνιους πεσσούς.

Τα κατάλοιπα στη βορειοανατολική γωνία του στυλοβάτη φανερώνουν τις διαστάσεις των πεσσών (35,5 x 56,2 εκ.), καθώς και το μεταξόνιο, που είναι ίσο με 3,64 μέτρα¹³⁴ [εικόνα 85]. Η απουσία γωνιακής συναίρεσης, σε συνδυασμό με το μεγάλο μεταξόνιο διάστημα προδίδει ξύλινο επιστύλιο, ενώ η ύπαρξη κλιμάκων στους πίσω χώρους της βόρειας στοάς πιστοποιεί την ύπαρξη ορόφου, που σύμφωνα με τον ανασκαφέα, υποδεικνύει την ύπαρξη ξύλινης πεσσοστοιχίας στον όροφο τουλάχιστον της βόρειας

¹³² Παρά τις αρχαιολογικές ενδείξεις ότι η κατοίκηση, έστω και εν μέρει, της Ολύνθου συνεχίστηκε και μετά την καταστροφή της πόλης από τον Φίλιππο πιθανότατα έως το 316 π.Χ (βλ. Cahill 2002, 49–52), είναι μάλλον απίθανο σε τέτοιες συνθήκες να κατασκευάστηκαν εκ νέου πεσσοί και μάλιστα με αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες, όπως είναι τα κυμάτια.

¹³³ Για τα ανάκτορα βλ. κυρίως Κοτταρίδη 2009 (ανάκτορο Αιγών) και Χρυσοστόμου 1996 (ανάκτορο Πέλλας).

¹³⁴ Ακαμάτης 1989, 175, σχ. 2, εικ. 3–8, τα στοιχεία αυτά τεκμηριώνονται από τη βορειοανατολική γωνία του στυλοβάτη, όπου σώζεται το κατώτερο τμήμα ενός πεσσού και μία σειρά αποτυπωμάτων πέντε ακόμα πεσσών με αξονική χάραξη για την τοποθέτησή τους.

στοάς¹³⁵ [εικόνα 86, 87]. Η Αγορά αποτελεί πιθανόν το πρωιμότερο παράδειγμα δημόσιου οικοδομήματος, και μάλιστα στοάς, με πεσσοστοιχία στην πρόσοψη του ισογείου¹³⁶.

Στη νοτιοδυτική γωνία της Αγοράς είναι ενταγμένο ένα σύνολο χώρων οργανωμένο γύρω από ένα κεντρικό περιστύλιο [εικόνα 84, με κίτρινο]. Το κτήριο ερμηνεύεται με βάση τα ευρήματα ως το Αρχείο της Αγοράς. Το περιστύλιο διαμορφώνεται από δωρικούς κίονες (4 x 4) στο ισόγειο και ιωνικούς πεσσούς στον όροφο¹³⁷ [εικόνα 88]. Αν και μία τέτοια διάταξη συναντάται συχνά στις μεγάλες οικίες της Δήλου από τον 2ο αιώνα, η τεκμηριωμένη του παρουσία στο εν λόγω κτήριο αποτελεί το πρωιμότερο γνωστό παράδειγμα πεσσοστοιχίας σε όροφο πάνω από κιονοστοιχία.

Βορείως της Αγοράς την ίδια εποχή οικοδομείται το ιερό της Μητέρας των Θεών, καταλαμβάνοντας ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο. Στο βόρειο κτηριακό συγκρότημα [εικόνα 88] διαπιστώνεται η χρήση πεσσών τόσο στον υπαίθριο χώρο με τη δεξαμενή, όσο και στη νότια στοά, που ορίζει στα βόρεια την υπαίθρια αυλή με το ναό. Πιο αξιοσημείωτοι από όλους όμως είναι οι πεσσοί που αποκαθίστανται στο νότιο στυλοβάτη του χώρου παράθεσης γευμάτων¹³⁸ [εικόνα 90, με κίτρινο]. Από αυτούς σώζονται βάσεις, πεσσόκρανα και τμήματα από τον κορμό, ενώ τα ίχνη στον στυλοβάτη προδίδουν τέσσερις πεσσούς με απόσταση μεταξύ τους ίση με 1,40 μ. Οι βάσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερη διαμόρφωση με ανάστροφο λέσβιο κυμάτιο ανάμεσα σε δύο ισοϋψείς ταινίες [εικόνα 91]. Ίδιες βάσεις

¹³⁵ Ακαμάτης 1989, 175 και Akamatis 2012, εικ. 4. Οι αναπαραστάσεις που δίνονται απεικονίζουν τους ξύλινους πεσσούς στον όροφο της στοάς στο ίδιο ύψος με τους πεσσούς του ισογείου, κάτι που δεν συμβαίνει στους ορόφους των στοών. Επιπλέον, σε περίπτωση ύπαρξης πεσσοστοιχίας ορόφου, η αραιή διασύλωση και το μικρό πλάτος των πεσσών του ισογείου δημιουργούν προβληματισμούς σχετικά με τη στατικότητα του οικοδομήματος. Από την άλλη μεριά, η ύπαρξη κλιμάκων δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι ο όροφος στον οποίο οδηγούν εκτείνεται σε όλο το πλάτος του κτηρίου, ειδικά όταν αυτό είναι αρκετά μεγάλο. Ο συνδυασμός άλλωστε ορόφου και ισόγειας πρόσοψης δεν είναι άγνωστος στην αρχιτεκτονική των στοών. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Νότιας Στοάς στην Κόρινθο, που χρονολογείται πολύ κοντά στο τέλος του 4ου αιώνα και σύμφωνα με τον Scahill (2012, 191–201, εικ. 104), διέθετε όροφο μόνο στο εσωτερικό εν είδει εξώστη. Επιπλέον, ο ίδιος (2012, 319–24) διερευνά τις πιθανές μακεδονικές επιρροές στο κτήριο, εντοπίζοντας κάποιες ομοιότητες με την Αγορά της Πέλλας, οι οποίες όμως δεν μπορούν να τεκμηριωθούν πριν την τελική δημοσίευση του οικοδομικού συνόλου.

¹³⁶ Η κεντρική θέση της Αγοράς στον πολεοδομικό ιστό της Πέλλας υποδηλώνει πιθανόν και την πρωιμότητα της κατασκευής της σε σχέση με άλλα οικοδομήματα που κάνουν χρήση πεσσών, ελλείψει περισσότερων στοιχείων για την ακριβέστερη χρονολόγησή της.

¹³⁷ Ακαμάτης 1990, 428, εικ. 2, στον χώρο του περιστυλίου βρέθηκαν πεσμένα τα αρχιτεκτονικά του μέλη: σπόνδυλοι κίωνων, ιωνικά πεσσόκρανα και ιωνικά γείσα [εικόνα 89]. Σχεδιαστικές αποτυπώσεις των μελών δεν έχουν δημοσιευτεί.

¹³⁸ Ο χώρος αυτός βρίσκεται ακριβώς στη μέση του οικοδομικού τετραγώνου (Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 13, σημ. 37), αλλά και στο μέσον της νότια στοάς. Φαίνεται ότι πρόκειται για έναν από τους κύριους χώρους άσκησης της λατρείας, πράγμα που εξηγεί και την προσεγμένη μορφή των πεσσών.

έχουν βρεθεί και στην Όλυμπο¹³⁹. Ιδιόμορφο είναι και το κυμάτιο του πεσσόκρανου: ράμφος με διπλή επίστεψη [εικόνα 92], το οποίο βρίσκεται παράλληλο σε ένα επίκρανο επίσης από την Όλυμπο¹⁴⁰.

Αρκετά διαδεδομένη είναι η χρήση πεσσών και στις οικίες της Πέλλας τις περισσότερες φορές σε περίστυλες αυλές χωρίς κάποιο ιδιαίτερο γνώρισμα. Ενδεικτικά είναι τα περιστύλια από την οικία του «Ποσειδώνος»¹⁴¹, από το κτήριο στον τομέα Ι-4¹⁴² [εικόνα 93] και από την οικία που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γκόγκαλη¹⁴³. Ένα ιδιόμορφο σύνολο πεσσών προέρχεται από την οικία του Διονύσου [εικόνα 94], που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αιώνα. Πρόκειται για τμήματα τεσσάρων πεσσών, αν ληφθούν υπόψη τα ισάριθμα πεσσόκρανα που βρέθηκαν μαζί με δύο επίκρανα παραστάδων. Το ύψος των πεσσών είναι ίσο με 1,507 μ. και η διατομή στη βάση του 0,207 x 0,833 [εικόνα 95]. Παρατηρείται όμως ότι ενώ η διάσταση του μήκους υφίσταται μείωση στην κορυφή (0,82), το πλάτος αυξάνεται σε 0,25. Η αύξηση των 4,5 εκατοστών αποτυπώνεται με εύληπτο τρόπο στον άξονα της στενής πλευράς με διπλή εγχάραξη και τεθλασμένη επιφάνεια, που ξεκινάει από τη βάση ως απλή γραμμή και με διαρκώς αυξανόμενο πλάτος καταλήγει στην κορυφή ίσο με αυτή την αύξηση¹⁴⁴. Η σπάνια αυτή μορφή συναντάται και στην Αθήνα, στους πεσσίσκους που συγκροτούν τον περίβολο του μνημείου των Επωνύμων Ηρώων στην Αγορά [εικόνα 96], που χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αιώνα¹⁴⁵. Τα επίκρανα [εικόνα 98] διαθέτουν ράμφος στον νέο τύπο του

¹³⁹ Βλ. αναλυτικά Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 13 και 178–80, σχ. 14–16 και 18, όπου τμήματα τριών βάσεων και το πεσσόκρανο.

¹⁴⁰ Shoe 1936, 122, πιν. LXXVI 13. Απαντάται μία μόνο φορά στην Όλυμπο, όπου η παρουσία διπλής επίστεψης θεωρείται αινιγματική από τη Shoe.

¹⁴¹ Μακαρόνας 1960, 79, ο οποίος αναφέρει κτιστούς πεσσούς με κτιστά στηθαία, χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις.

¹⁴² Μακαρόνας 1964, 336–8, σχ. 2 και 3.

¹⁴³ Ακαμάτης 2013–14, 2–3 και 6–9, πιν. 2–4.

¹⁴⁴ Μακαρόνας και Γιούρη 1989, 78–81, εικ. 88–93. Στην εικόνα 93 ο πεσσός έχει τοποθετηθεί ανάποδα, με το μεγάλο πλάτος ως βάση του πεσσού.

¹⁴⁵ Shear 1970, 151–61, με αναλυτικό κατάλογο των μελών του περιβόλου. Και σε αυτούς τους πεσσούς παρατηρείται η ίδια αντίστροφη μείωση μεταξύ του πλάτους και του μήκους. Η προς την κορυφή αύξηση του πλάτους και η τεθλασμένη εγχάρακτη επιφάνεια στον άξονα δημιουργούσαν την εντύπωση δύο συνημμένων μελών, που έκλιναν προς το εσωτερικό του μετακίονιου ανοίγματος, το οποίο σε συνδυασμό με την επίστεψη του περιβόλου θύμιζε τη μορφή των δωρικών θυρωμάτων. Ανάλογες εγχάραξεις υπήρχαν στα θωράκια του ορόφου της στοάς του Αττάλου (ολόκληρες στο μέσον και μισές στις ενώσεις με τους ιωνικούς κίονες). Εντύπωση προκαλεί το εικονογραφικό παράλληλο του περιβόλου σε οινόχρηστο του Ζωγράφου της Altamura (Βερολίνο, Antikensammlung, αρ. ευρ. 1962.33) [εικόνα 97], όπου αποδίδεται ακόμα και η αξονική εγχάραξη στον πεσσό, και είναι πρωιμότερο (465–460 π.Χ) από τον περίβολο της Αγοράς (βλ. ειδικά Shear 1970, 158–9, σημ. 22–3). Με δεδομένα τα παραπάνω, οι πεσσοί στην οικία του Διονύσου φαίνεται να μιμούνται αυτή τη

ανάστροφου κυματίου με άβακα σε μορφή αιγυπτιάζοντος κυματίου (καβέτο). Το σύνολο αποδίδεται στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση των μεγάλων παραθύρων στον προθάλαμο του κυνηγιού του λέοντα, θυμίζοντας τα μεταγενέστερα παράθυρα στη στοά του Φιλίππου, αλλά και τα παράθυρα των μεγάλων οικιών στη Δήλο.

Μία περίπτωση, που δεν τεκμηριώνεται σε πραγματική αρχιτεκτονική στην Πέλλα, αλλά μαρτυρείται σε τοιχογραφία ύψους πέντε μέτρων, που βρέθηκε στην Οικία των Κονιαμάτων (3ος αιώνας) [εικόνα 99], είναι οι πεσσοί που διαμορφώνουν φωταγωγό στο άνω μέρος των τοίχων. Η εν λόγω τοιχογραφία, σε πρώτο πομπηϊανό ρυθμό, μιμείται ορθομαρμάρωση στο κάτω μέρος, ενώ πάνω από αυτό απεικονίζονται πεσσοί με θωράκια σε κυανό βάθος, σε μια προσπάθεια να αποδοθεί ο ουρανός¹⁴⁶. Η μορφή αυτή λοιπόν παραπέμπει σε αυτό που θα έβλεπε κάποιος από το εσωτερικό ενός κτηρίου που διέθετε φωταγωγό.

4.3 ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ

Η αποσπασματικότητα της τοιχογραφίας από την Οικία των Κονιαμάτων δεν φανερώνει αν το ίδιο θέμα περιέτρεχε τους τοίχους του δωματίου που διακοσμούσε, όπως συμβαίνει με τις τοιχογραφίες στους θαλάμους δύο μακεδονικών τάφων. Στον τάφο της Κρίσης στα Λευκάδια (τέλος 4ου αιώνα) οι τοίχοι του θαλάμου [εικόνα 100] φέρουν διακόσμηση με τις όψεις πεσσών που διαμορφώνονται με κονίαμα. Οι πεσσοί βαίνουν σε ένα πόδιο που φτάνει μέχρι το μέσον του τοίχου και φέρουν τριταϊνωτό επιστύλιο και γραπτό γεισίποδα. Σε κάθε πλευρά απεικονίζονται δύο πεσσοί και σε κάθε γωνία ένας. Τα ενδιάμεσα υποθετικά ανοίγματα δίνουν την ψευδαίσθηση φωτισμού και αέρος¹⁴⁷. Τα επίκρανα είναι ιωνικά και το υποτραχήλιο κοσμεύεται με σχηματοποιημένους ρόδακες [εικόνα 101].

Το ίδιο μοτίβο συναντάται με κάποιες παραλλαγές και στον τάφο Λύσωνος και Καλλικλέους στα Λευκάδια, που χρονολογείται στον 2ο αιώνα π.Χ. Και σε αυτή τη σύνθεση [εικόνα 102] οι πεσσοί περιτρέχουν τους τοίχους του θαλάμου πάνω σε πόδιο με μίμηση ορθομαρμάρωσης, αλλά έχουν αποδοθεί σχεδιαστικά και προοπτικά, ώστε να δίνεται η

μορφή, η οποία όμως, με την τοποθέτηση πεσσόκρανου στο επάνω μέρος, δεν καταφέρνει να προσδώσει στο παράθυρο το δωρικό ύφος του προτύπου.

¹⁴⁶ Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2009, 31–2, εικ. 8.

¹⁴⁷ Πέτσας 1966, 52, ο οποίος αναφέρει ως παράλληλο τις οικίες της Δήλου.

εντύπωση του βάθους και κατ' επέκταση του όγκου των πεσσών. Η αίσθηση προοπτικής επιτείνεται με τη σκίαση κάποιων επιφανειών, όπως οι παρειές των πεσσών, η κάτω επιφάνεια έδρασης του δωρικού επιστυλίου και οι πρόμοχθοι με τις σταγόνες¹⁴⁸. Επιπλέον, ο σχεδιασμός αρχιτεκτονικών λεπτομερειών¹⁴⁹, όπως και η επανάληψη του ίδιου θέματος υποδηλώνει μίμηση πραγματικών αρχιτεκτονικών συνθέσεων, όπως αυτές που έχουν βρεθεί σε δημόσια οικοδομήματα της Δήλου¹⁵⁰.

Ακόμα ένα παράδειγμα παρέχεται από τον μακεδονικό τάφο του 3ου αιώνα στο χωριό Σταθμός Αγγίστας Σερρών¹⁵¹ [εικόνα 103]. Η πρόσοψη του τάφου είναι δωρική με τέσσερις παραστάδες, που φέρουν δωρικό επιστύλιο με τριγλύφους και αέτωμα. Αυτοί οι ψευδοπεσσοί, όπως θα μπορούσαν να ονομαστούν, έχουν το ίδιο πλάτος με τις τριγλύφους και στο μεσαίο μεταξόνιο, όπου και το θυραίο άνοιγμα, διευθετούνται τρεις τρίγλυφοι. Δεδομένου ότι οι προσόψεις των μακεδονικών τάφων μιμούνται πρόστυλες προσόψεις με συντετμημένο τρόπο¹⁵², η εν λόγω πρόσοψη είναι πιθανό να μιμείται δίστυλο εν παραστάσι ή τετράστυλο πρόστυλο ναόμορφο οικοδόμημα με πεσσούς αντί για κίονες.

Τέτοιο οικοδόμημα με δύο πεσσούς εν παραστάσι εντοπίζεται στο ιερό των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη, στο δυτικό του όριο. Το ύστερης ελληνιστικής εποχής Κτήριο 3 [εικόνα 104] έχει μέγεθος και μορφή που παραπέμπει στους θησαυρούς των ιερών. Με βάση τη δημοσιευμένη κάτοψη, φαίνεται ότι το μεσαίο μετακίονιο ήταν επίσης διευρυμένο και μεγαλύτερο από το θυραίο άνοιγμα του σηκού. Το επιστύλιο που έφερε ήταν απλό χωρίς κανόνες και τριγλύφους, αλλά ο δωρικός χαρακτήρας του κτηρίου προδίδεται από τον σχεδιασμό των παραστάδων, σύμφωνα με τη Wescoat, η οποία αποδίδει την επιλογή πεσσών αντί κίωνων στη στενότητα του χώρου¹⁵³.

Αξιοσημείωτη είναι και χρήση μικρογραφικών πεσσών ως δομικών-διακοσμητικών στοιχείων στο θρόνο της Ευρυδίκης από τον ομώνυμο μακεδονικό τάφο [εικόνα 105]. Σε αυτό τον μοναδικά διακοσμημένο θρόνο το ερεισίνωτο και τα ερεισίχειρα στηρίζονται σε

¹⁴⁸ Miller 1982, 163–4.

¹⁴⁹ Τα κυμάτια των πεσσόκρανων, οι πρόμοχθοι, ακόμα και οι ενώσεις των επιστυλίων πάνω από τους πεσσούς.

¹⁵⁰ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Εκκλησιαστηρίου της Δήλου με τους πεσσούς που σχηματίζουν φωταγωγό. Ειδικότερα, στην αψίδα η τοποθέτηση λοξότμητων πεσσών υποδηλώνει επίσης τη χρήση της προοπτικής, ώστε να δίνεται η εντύπωση της κατά μέτωπον όψης.

¹⁵¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Hoerfner 1973, 456–7.

¹⁵² Miller 1982, 155, σημ. 22, οι αρχιτέκτονες επιδίωκαν να κατασκευάσουν προσόψεις που να δημιουργούν την ψευδαίσθηση πρόστασης κτηρίου με ελεύθερα ιστάμενους κίονες.

¹⁵³ Wescoat 2010, 103–4, εικ. 7.39, παραθέτει ως παράλληλα το ναό της Αθηνάς Νίκης και το ναό των Αθηναίων, με τη διαφορά ωστόσο ότι σε αυτούς τους ναούς οι πεσσοί δεν ήταν στην πρόσοψη.

δύο επάλληλες σειρές πεσσών, που μιμούνται πραγματικές πιθανόν πεσσοστοιχίες σε περιληπτική απόδοση. Διαθέτουν πεσσόκρανα με επιζωγραφισμένα τα κυμάτιά τους και τριμερείς πυραμιδοειδείς βάσεις [εικόνα 106], σχεδόν όπως αυτές που βρέθηκαν στην Όλυνθο και στο ιερό της Μητέρας των Θεών στην Πέλλα. Εντύπωση προκαλεί και εδώ η μίμηση πραγματικών επιστυλίων με τον αρμό της ένωσης πάνω από κάθε πεσσό, όπως και η ορθογώνια διατομή των πεσσών. Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί η διακόσμηση των πεσσών της πρόσοψης του θρόνου με τους χαρακτηριστικούς ρόδακες, που εντοπίστηκαν και στον τάφο της Κρίσεως [εικόνα 101] και σε πεσσούς παραθύρων της Δήλου [εικόνα 49].

Ένα μοναδικό παράδειγμα απαντάται σε τοιχογραφία που σώζεται σε ελληνιστική οικία του 2ου αιώνα στην Αμφίπολη [εικόνα 107]. Η τοιχογραφία αυτή απεικονίζει τρεις πεσσούς μπροστά από τοίχο με μαρμαροθετήματα. Οι πεσσοί έχουν τετράγωνη διατομή, όπως φαίνεται από την απόδοση της φωτοσκίασης. Αν ο τρόπος αυτός δεν είναι προσπάθεια απόδοσης προοπτικής, όπως στον τάφο Λύσωνος και Καλλικλέους, τότε απεικονίζονται τετράγωνοι πεσσοί τοποθετημένοι με την ακμή τους κατά μέτωπον και όχι με την πλευρά. Πεσσοί τετράγωνοι, τοποθετημένοι με αυτόν τον τρόπο, συναντώνται στην υπόστυλη μακρόστενη αίθουσα στην Αγορά της Θάσου [εικόνα 108], που χρονολογείται όμως κατά τη ρωμαϊκή εποχή¹⁵⁴. Επιπλέον, η εμφανής διαμόρφωση του πεσσού της τοιχογραφίας με ραβδώσεις δεν βρίσκει παράλληλο στην ελληνική αρχιτεκτονική.

4.4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η επισκόπηση των πεσσών στον χώρο της Μακεδονίας κατέδειξε την ευρεία τους χρήση σε δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα. Πριν την ισχυροποίηση του μακεδονικού βασιλείου, στην πόλη της Ολύνθου παρατηρείται προτίμηση στους πεσσούς, παρά στους κίονες, για τη διαμόρφωση των παστάδων στις οικίες. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι η επίστεψη με κυματιοφόρα πεσσόκρανα, που παραπέμπουν στη δημόσια αρχιτεκτονική μνημειακού χαρακτήρα. Η ποικιλία τους φανερώνει την ύπαρξη τεχνιτών ικανών να δημιουργήσουν κλασικές αρχιτεκτονικές μορφές. Με την εμφάνιση παρόμοιων

¹⁵⁴ Grandjean και Salviat 2012, 93–4, εικ. 40.

μορφών στην Πέλλα μετά την καταστροφή της Ολύνθου από τον Φίλιππο, γεννάται το ερώτημα για την ύπαρξη ή μη κάποιας σχέσης μεταξύ αυτών των δύο γεγονότων¹⁵⁵.

Μετά τις εκστρατείες του Μ. Αλεξάνδρου στην Ασία, η Πέλλα ως πρωτεύουσα του βασιλείου, αποκτά κτήρια, στα οποία οι πεσσοί αφθονούν. Κυριαρχούν οι πεσσοί ισογείου, λίθινοι ή ξύλινοι σε περιστύλια και στοές. Σε λατρευτικό οικοδόμημα (ιερό της Μητέρας των Θεών) μαρτυρούνται βάσεις πεσσών, ένα στοιχείο που απουσιάζει από τους πεσσούς της νότιας Ελλάδας. Η τριμερής μορφή τους μάλιστα τούς συνδέει με όμοιες βάσεις που βρέθηκαν στην Όλυθο.

Η βάση αποτελεί απαραίτητο στοιχείο για τη διατήρηση και την προστασία του ξύλινου πεσσού από την υγρασία του εδάφους. Η παράλληλη παρουσία ξύλινων και λίθινων πεσσών αποκαλύπτει πιθανόν μία διαδικασία απολίθωσης των ξύλινων κατασκευών, που στη νότια Ελλάδα έλαβε χώρα πολύ νωρίτερα. Η απουσία μνημειακής αρχιτεκτονικής στη Μακεδονία μέχρι τον 4ο αιώνα και η αφθονία του ξύλου συνηγορούν στην επιβίωση της αρχιτεκτονικής ξύλου μέχρι αυτή την περίοδο και κατ' επέκταση, στη μεταφορά της στον λίθο.

Η χρήση των πεσσών περιορίζεται σε χρηστικά κτήρια καθημερινής χρήσης, ενώ στα επίσημα κτήρια των ανακτόρων απουσιάζουν εντελώς. Αξίζει όμως να σημειωθεί η συμβολή του πεσσού στην επινόηση του αμφιπεσσοκίονα, που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στην ανακτορική αρχιτεκτονική της Μακεδονίας και μέσω αυτής διαδόθηκε στην ελληνιστική αρχιτεκτονική. Έτσι, το πλεονέκτημα που παρέχει ο πεσσός για αυξομείωση του μήκους του χωρίς να επηρεάζει το πλάτος των όψεων, συνδυάστηκε με τους κλασικούς ρυθμούς και τη διατήρηση της αναλογίας τους στις όψεις.

¹⁵⁵ Υπάρχουν ενδείξεις για την εισαγωγή τεχνιτών στο βασίλειο από άλλες περιοχές της Ελλάδας, βλ. Millett 2010, 479. Τέτοιοι τεχνίτες θα ήταν απαραίτητοι για τον σχεδιασμό και την οικοδόμηση τουλάχιστον των ανακτόρων και μάλιστα σε μεγάλο αριθμό. Η προέλευση ωστόσο του ανθρώπινου δυναμικού για τα συγκεκριμένα έργα, αλλά και ο τρόπος απόκτησής του, παραμένουν στοιχεία άγνωστα.

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Οι πεσσοί ως αρχιτεκτονικό στοιχείο κάνουν την εμφάνισή τους στην κλασική αρχιτεκτονική της Αθήνας και συγκεκριμένα, στα Περικλεία οικοδομήματα του τέλους του 5ου αιώνα π.Χ. Αρχικά, κατασκευάζεται ένας πεσσός ως λύση ανάγκης στα Προπύλαια από τον Μνησικλή και αμέσως μετά, εμφανίζονται σε μεγαλύτερο αριθμό, ενταγμένοι εξ αρχής στο σχέδιο δύο ναών: στο ναό της Αθηνάς Νίκης και στο ναό των Αθηναίων στη Δήλο, έργα και τα δύο ενός αρχιτέκτονα, του Καλλικράτη. Οι πεσσοί και στους δύο αμφιπρόστυλους ναούς καταλαμβάνουν την ίδια θέση, βρίσκονται δηλαδή αμέσως μετά την πρόσταση της εισόδου. Το στοιχείο αυτό –και εν γένει η χρήση πεσσών– δεν επαναλαμβάνεται σε άλλο ναό.

Τον 4ο αιώνα π.Χ διαδεδομένη χρήση πεσσών συναντάται στον χώρο της Μακεδονίας. Στην Όλυνθο το πρώτο μισό του αιώνα οι ξύλινοι ως επί το πλείστον πεσσοί των παστάδων δεν διαθέτουν μόνο ποικιλία πεσσόκρανων, αλλά και βάσεις, απλές ή κυματοφόρες, που είναι απαραίτητες για την προστασία του ξύλινου κορμού. Σημαντική είναι στην Όλυνθο η εμφάνιση του νέου τύπου ράμφους με το ανάστροφο λέσβιο κυμάτιο, που επικράτησε ως δωρικό κυμάτιο όλων των επικράνων από τον 4ο έως τον 2ο αιώνα π.Χ. Στο τέλος του 4ου αιώνα, μετά την καταστροφή της Ολύθνου, ευρεία χρήση πεσσών γίνεται στην Πέλλα, την πρωτεύουσα του μακεδονικού βασιλείου, σε χρηστικές, μη επίσημες, κατασκευές (οικίες, Αγορά). Το γεγονός ότι οι πεσσοί ήταν άλλοτε λίθινοι και άλλοτε ξύλινοι και επιπλέον, η απουσία τους από την επίσημη μνημειακή αρχιτεκτονική των ανακτόρων, υποδηλώνει ότι αποτελούν χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής σε ξύλο, η οποία στον βόρειο ελλαδικό χώρο επιβίωσε μέχρι αυτή την εποχή. Μοναδική περίπτωση είναι οι πεσσοί παραθύρου στην οικία του Διονύσου, που μιμείται μορφή που υπάρχει ήδη στην Αθήνα χωρίς αυτή όμως να αποτελεί τμήμα οικοδομήματος (περίβολος μνημείου Επωνύμων Ηρώων).

Στη Δήλο για έναν σχεδόν αιώνα μετά την κατασκευή του ναού των Αθηναίων δεν σώζεται κανένα κτήριο με πεσσούς. Μόνο στα τέλη του 4ου αιώνα οικοδομείται από Μακεδόνα ηγεμόνα το Νεώριο, για το οποίο κατασκευάζονται και δωρικοί και ιωνικοί πεσσοί. Οι πεσσοί αυτοί, εκτός του ότι διαθέτουν κυμάτια, που συναντώνται αρχικά στην Όλυνθο και αργότερα σε μακεδονικά κτήρια, εντάσσονται στο κτήριο έτσι ώστε να

δημιουργούν φωταγωγούς, στοιχείο που επίσης συναντάται σε απεικονίσεις στη Μακεδονία (Οικία των Κονιαμάτων, Τάφος της Κρίσης). Μετά το Νεώριο, σε πολλά κτήρια της Δήλου χρησιμοποιήθηκαν πεσσοί σε φωταγωγούς, μιμούμενοι τους πεσσούς του Νεωρίου και ως προς τη χρήση και ως προς τα κυμάτια (Υπόστυλη Αίθουσα, Εκκλησιαστήριο). Επιπλέον, οι πεσσοί παραθύρων των οικιών έχουν ως πρότυπο τη στοά του Φιλίππου του Ε', ενώ όσον αφορά στους πεσσούς ορόφων κανένα παράδειγμα δεν είναι πρωιμότερο από τους πεσσούς στον όροφο του Αρχείου της Πέλλας. Κατά συνέπεια, όλα τα παραπάνω δεδομένα οδηγούν εύλογα στο συμπέρασμα ότι οι ελληνιστικοί πεσσοί της Δήλου συνδέονται περισσότερο με τους πεσσούς της Μακεδονίας, παρά με τους πεσσούς της Αθήνας.

Η επισκόπηση των πεσσών και στις τρεις περιοχές έδειξε ότι οι πεσσοί ήταν κυρίως ορθογώνιας διατομής, ένα γνώρισμα που συνιστούσε και το πλεονέκτημά τους έναντι των κίωνων. Τετράγωνοι πεσσοί χρησιμοποιήθηκαν στις γωνίες περιστυλίων ή σε ορόφους αραιόστυλων περιστυλίων, δηλαδή σε περιπτώσεις που το απαιτούσε η κατασκευή. Έτσι, δεν γίνεται αντιληπτό σε ποιους ακριβώς στύλους αναφέρεται ο Πλίνιος χρησιμοποιώντας τον όρο *Atticae columnae*. Ειδικά στην Αθήνα, οι ελάχιστοι ορθογώνιοι πεσσοί, που έχουν βρεθεί, δεν δικαιολογούν αυτόν τον προσδιορισμό. Υπό αυτό το πρίσμα και δεδομένου ότι οι πεσσοί σε ένα κτήριο, σε πολλές περιπτώσεις, καταλαμβάνουν τη θέση τοίχου, δημιουργώντας ένα τμήμα ανοιχτού τοίχου, η υπόθεση για την παρερμηνεία της λέξης άτοιχον ως Αττικόν στην εποχή του Πλίνιου είναι αρκετά εύλογη.

Τέλος, οι ρυθμοί που εφαρμόζονται στην κατασκευή των πεσσών δεν είναι τόσο ευδιάκριτοι όσο στην περίπτωση των κίωνων. Η κύρια διαφορά τους εντοπίζεται στα κυμάτια των πεσσόκρανων, ενώ ο κορμός έχει πάντοτε λείες επιφάνειες. Επιπλέον, στη νότια Ελλάδα τα παραδείγματα δείχνουν ότι δεν χρησιμοποιούνται σε θέσεις όπου θα μπορούσαν να κατασκευαστούν κίονες με ίδιες αναλογίες. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι δωρικοί πεσσοί έχουν ίδιο πλάτος με τις τριγλύφους, εάν υπάρχουν, ενώ οι ιωνικοί δεν συναντώνται σε καμία περίπτωση σε ισόγειο και δεν διαθέτουν βάσεις. Στη Μακεδονία αντιθέτως οι πεσσοί χρησιμοποιούνται αντί κίωνων, ενίοτε με βάσεις, πιθανόν ως κατάλοιπο της αρχιτεκτονικής ξύλου. Αυτοί οι πεσσοί φαίνεται ότι, όταν διαδόθηκαν στη Δήλο, ενδύθηκαν τους κανόνες της κλασικής αρχιτεκτονικής, για να δημιουργήσουν νέες μορφές της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: ΜΕΛΕΤΗ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

5.1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, μεταξύ πολυάριθμων αρχιτεκτονικών μελών, εντοπίστηκαν τα σώματα τριών, σχεδόν ακέραιων, πεσσών, των οποίων το υλικό, η κατεργασία, αλλά κυρίως η μορφή και οι πανομοιότυπες διαστάσεις, αποκαλύπτουν την προέλευσή τους από το ίδιο αρχιτεκτονικό σύνολο. Στο σύνολο αυτό προστίθεται ένα πεσσόκρανο από τον ίδιο χώρο, που με βάση τις διαστάσεις της βάσης του, αποτελεί την επίστεψη πιθανότατα ενός από τους εν λόγω πεσσούς. Η παραπάνω διαπίστωση, σε συνδυασμό με τους ολιγάριθμους πεσσούς που έχουν βρεθεί στην Αθήνα, αποτέλεσε το έναυσμα για τη μελέτη των αρχιτεκτονικών αυτών μελών και κατ' επέκταση, για τη διερεύνηση της πιθανότητας ένταξής τους σε κάποιο από τα γνωστά μνημειακά οικοδομήματα της πόλης.

Η μελέτη των μελών περιλαμβάνει εν πρώτοις την λεπτομερή περιγραφή τους, και τον διαχωρισμό των ιχνών από τη μεταγενέστερη χρήση τους. Στη συνέχεια, ο προσδιορισμός της αρχικής μορφής του συνόλου θα επιτρέψει την προσέγγιση του χαρακτήρα του κτηρίου από το οποίο προέρχεται, αλλά και τη χρονολόγησή του, με βάση την προηγηθείσα επισκόπηση των πεσσών στην ελληνική αρχιτεκτονική. Η χρονολόγηση αυτή περιορίζει σημαντικά τον αριθμό των πιθανών κτηρίων προέλευσης στην Αθήνα, από τα οποία το Ωδείο του Αγρίππα στην αρχαία Αγορά φαίνεται να κατέχει το προβάδισμα. Στο τελευταίο μέρος της εργασίας γίνεται προσπάθεια σχεδιαστικής αποκατάστασης των υπό μελέτη πεσσών στον περιμετρικό εξώστη του κτηρίου, γεγονός που τελικά συμβάλλει όχι μόνο στην καλύτερη κατανόηση του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του Ωδείου, αλλά και στον επαναπροσδιορισμό της λειτουργίας, που ασκούσε η εξωτερική μορφή του στο κέντρο της αρχαίας Αγοράς.

5.2. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Όλα τα προς εξέταση μέλη είναι σήμερα τοποθετημένα στον υπαίθριο χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού σε τρία διαφορετικά σημεία [εικόνα 109]. Οι πεσσοί AB 2220 [εικόνα 110] και AB 2221 [εικόνα 111] βρίσκονται επάνω στον βόρειο στυλοβάτη της τρίκλιτης βασιλικής, σε οριζόντια θέση και ο ένας πλησίον του άλλου¹⁵⁶. Ο τρίτος AB 2121-AB 2122¹⁵⁷ [εικόνα 112], με τον ίδιο τρόπο τοποθετημένος στο έδαφος, βρίσκεται στο νότιο τμήμα του Βιβλιοστασίου, ενώ το πεσσόκρανο AB 2178 [εικόνα 113] δυτικώς του κυρίως κτίσματος του Τετράκογχου, κάτω από άλλα αρχιτεκτονικά μέλη.

Με βάση τις μετρήσεις των μελών, όπως καταγράφονται στον Πίνακα 6, οι πεσσοί έχουν τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις μεταξύ τους με ελάχιστες και ασήμαντες αποκλίσεις [εικόνες 114-116]. Η διατομή τους είναι ορθογώνια με αναλογία μεταξύ των πλευρών 3:5 (0,402 x 0,644 μ.). Το μήκος παρουσιάζει μείωση κατά 0,02 μ., ενώ στο πλάτος η μείωση είναι μικρότερη. Η διάσταση αυτή άλλωστε εμφανίζει και τις μεγαλύτερες αποκλίσεις μεταξύ των μελών, της τάξης του ενός μόνο εκατοστού. Οι μειώσεις εφαρμόζονται συμμετρικά σε κάθε πλευρά, με αποτέλεσμα η κλίση των απέναντι πλευρών ως προς τον κάθετο άξονα του πεσσού να είναι επίσης συμμετρική. Το ύψος, πανομοιότυπο και στους τρεις πεσσούς, είναι ίσο με δέκα φορές το πλάτος της στενής, πρόσθιας όψης¹⁵⁸ [εικόνα 117].

ΑΡ. ΕΥΡ.	AB 2220	AB 2221	AB 2121-AB 2122	AB 2178 (ΠΕΣΣΟΚΡΑΝΟ)
Ύψος	3,93	3,93	3,93	0,39
Πλάτος βάσης	0,402	0,386	0,403	0,39
Μήκος βάσης	0,653	0,653	(δεν σώζεται)	0,665
Πλάτος κορυφής	0,394	0,384	0,378	0,594
Μήκος κορυφής	0,626	0,624	0,626	0,868

Πίνακας 6 : Βασικές διαστάσεις μελών (σε μέτρα)

¹⁵⁶ Ο τρόπος με τον οποίο είναι τοποθετημένοι, αλλά και η αδυναμία μετακίνησής τους δυσχεραίνουν τη διαδικασία της επιτόπιας έρευνας (μετρήσεις, σχεδιασμός, λήψη φωτογραφιών), καθώς οι δύο από τις τέσσερις κάθετες πλευρές σε κάθε πεσσό είναι σχεδόν αθέατες.

¹⁵⁷ Πρόκειται για δύο θραύσματα συγκολλημένα.

¹⁵⁸ Ως πλάτος σε αυτή την περίπτωση λαμβάνεται υπόψη ο μέσος όρος των μετρήσεων, δηλαδή 0,397 μ.

Τόσο οι δύο σωζόμενες βάσεις, όσο και οι εφέδρες των πεσσών έχουν όμοια διαμόρφωση και τις ίδιες εντορμίες. Στους πεσσούς AB 2220 και AB 2221 οι βάσεις [εικόνες 114,115,118] διαθέτουν περιμετρικά σκαμνίο, δηλαδή μία ταινία πλάτους 0,022 μ. και λίγο ταπεινότερη από την επιφάνεια έδρασης του πεσσού, για την προστασία των ακμών της βάσης. Κατά τον άξονα του μήκους και κάπως έκκεντρα από αυτόν υπάρχουν τρεις οπές γομφώσεων: μία στο μέσον και δύο εκατέρωθεν αυτής, από τις οποίες μόνο οι τελευταίες είναι όμοιες μεταξύ τους ως προς το σχήμα, τις διαστάσεις και την κατεργασία. Οι εφέδρες και των τριών πεσσών [εικόνα 119] έχουν σχεδόν στο κέντρο μία μεγάλη οπή γόμφωσης μέγιστου βάθους 0,10 μ. και μήκους 0,22 μ., που συνοδεύεται από αύλακα μολυβδοχόησης. Στον AB 2220 παρατηρούνται και υπολείμματα μολυβιού στο βάθος της γόμφωσης.

Από τις κάθετες στο έδαφος πλευρές των πεσσών, μεγαλύτερο ενδιαφέρον σημειώνουν οι μακρές πλευρές. Στους πεσσούς AB 2220 και AB 2221 σημαντικότερα είναι τα αποτυπώματα παραστάδων θυρώματος [εικόνα 120] με πλάτος 0,14 μ.¹⁵⁹ και ύψος που φτάνει τα 3,03 μέτρα. Δεν πρόκειται, λοιπόν, παρά για ένα σύνολο με θύρωμα στο μετακίονιο άνοιγμα των πεσσών, που δεν σώζεται. Στο επάνω μέρος είναι εμφανές το αποτύπωμα του γείσου [εικόνα 121] που επέστεφε το θύρωμα, υποδεικνύοντας την πρόσθια όψη του συνόλου αυτού, στο οποίο το θύρωμα θα καταλάμβανε το πίσω τμήμα του μετακιόνιου ανοίγματος. Από τις υπόλοιπες πλευρές, οι μόνες που διασώζουν ίχνη πρόσθετων στοιχείων, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, είναι οι απέναντι μακρές πλευρές, που αντιστοιχούν στα μετακίονια διαστήματα εκατέρωθεν του θυρώματος.

Η απόδοση περισσότερων πεσσών στο παραπάνω σύνολο επιβεβαιώνεται από τον τρίτο πεσσοί του υπό εξέταση συνόλου, AB 2121-AB 2122 [εικόνα 116]. Ο πεσσοί αυτός φέρει στο άνω τμήμα της μίας παρειάς του δύο ορθογώνιες υποδοχές (0,13 x 0,15 μ.) με καλή κατεργασία, τοποθετημένες όχι στον άξονα, αλλά κοντά στην ακμή του. Η χαμηλότερη βρίσκεται σε ύψος 1,80 μ. από την έδρα του πεσσού και η απόσταση ανάμεσά τους είναι 1,10 μ. Σε αυτές θα εμβάλλονταν ξύλινοι δοκοί, οι οποίοι, λόγω του ύψους στο οποίο βρίσκονταν, σίγουρα δεν λειτουργούσαν ως διαφραγματικό στοιχείο στο μετακίονιο άνοιγμα. Οι δοκοί του τρίτου πεσσού προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός αντίστοιχου πεσσού με ίδιες υποδοχές, που δεν σώζεται. Οι δοκοί θεωρείται ότι ήταν τοποθετημένοι στο πίσω

¹⁵⁹ Το πλάτος αυτό αναφέρεται μόνο στην αναθύρωση, ενώ διακρίνεται και το ίχνος της έδρασης του θυρώματος, που αυξάνει το πλάτος σε 0,28 μ., φτάνοντας έως την ακμή του πεσσού.

μέρος του μετακίονιου διαστήματος, όπως βεβαιώνεται για το θύρωμα, μάλλον για λόγους προστασίας από τις καιρικές συνθήκες. Κατά συνέπεια, είναι πολύ πιθανό η θέση της πεσσοστοιχίας να ήταν στο εξωτερικό μέρος ενός κτηρίου.

Το πεσσόκρανο AB 2178 [εικόνα 122] με διαστάσεις 0,39 x 0,665 μ. ακολουθεί τις διαστάσεις των πεσσών, δεδομένου ότι ένα τέτοιο μέλος συνήθως εξέχει ελάχιστα από τις πλευρές στο άνω μέρος του πεσσού. Αυτό, με ύψος 0,39 μ., ενσωματώνεται αναλογικά στο ύψος του πεσσού αποτελώντας το 1/10 αυτού, κι έτσι, το συνολικό ύψος του στύλου προκύπτει ίσο με 11 φορές το πλάτος της βάσης. Η σειρά κυματίων προδίδει τον δωρικό του χαρακτήρα: το κύριο κυμάτιο είναι το ράμφος, που ακολουθείται από ανάστροφο λέσβιο πριν το υποτραχήλιο, ενώ ο άβακας επιστέφεται με ιωνικό κυμάτιο. Το ράμφος με μορφή ιωνικού κυματίου αποτελεί στοιχείο των επικράνων από τον 6ο έως τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ με διαδεδομένη χρήση στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική¹⁶⁰. Ωστόσο, αν και από τον 4ο αιώνα ο τύπος του ράμφους αλλάζει, μέχρι τον 2ο αι. π.Χ δεν καταγράφεται κανένα παράδειγμα στο οποίο το ράμφος να ακολουθείται από ανάστροφο λέσβιο στο κάτω μέρος¹⁶¹. Αντιθέτως, το κυμάτιο αυτό συναντάται μόνο στο επίκρανο της παραστάδας στο Πρόπυλο της Αθηνάς Αρχηγέτιδος¹⁶² [εικόνα 123], γεγονός που παρέχει σημαντική ένδειξη για τη χρονολόγηση του πεσσόκρανου και κατ' επέκταση, όλων των μελών στην εποχή του Αυγούστου.

Ως υλικό για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε πεντελικό μάρμαρο κατώτερης ποιότητας με προσμίξεις τεφρού χρώματος, που τρέχουν με τη μορφή φλεβών [εικόνα 124]. Οι πλευρές τους είναι καλά λειασμένες, αν και είναι εμφανής η επίδραση των καιρικών συνθηκών στις εκτεθειμένες επιφάνειες του μαρμάρου¹⁶³, καθώς τουλάχιστον οι δύο πεσσοί AB 2220 και AB 2221 βρίσκονται στην ίδια θέση, δηλαδή στον βόρειο στυλοβάτη της τρίκλιτης βασιλικής, τουλάχιστον από το 1917, όποτε χρονολογείται και η παλαιότερη φωτογραφία που τούς απεικονίζει¹⁶⁴ [εικόνα 125].

¹⁶⁰ Βλ. Shoe 1936, 116–21, πιν. LVI–LVIII.

¹⁶¹ Η μελέτη της Shoe (1936, 116–25) φτάνει μέχρι τον δεύτερο αιώνα π.Χ, χωρίς να συμπεριλαμβάνει κτήρια που χτίστηκαν κατά τη ρωμαϊκή εποχή στην Ελλάδα. Σε όλα τα δωρικά επίκρανα μετά το ράμφος ακολουθεί το υποτραχήλιο. Η προσθήκη ενός ανάστροφου λέσβιου κυματίου στο σημείο αυτό αυξάνει το ύψος των κυματίων, αλλά και την προβολή του άβακα από το υποτραχήλιο.

¹⁶² Stuart και Revett 1980, 1: 4, κεφ. I, πιν. VI, εικ. 1–2.

¹⁶³ Αυτό γίνεται αντιληπτό, όταν συγκρίνονται με τις προστατευμένες επιφάνειες, στις οποίες εδράζονται σήμερα οι πεσσοί.

¹⁶⁴ Ανήκει σε μία σειρά φωτογραφιών από την έκθεση του 2017 στο Μουσείο Μπενάκη με τίτλο «Αθήνα 1917. Με το βλέμμα της Στρατιάς της Ανατολής», βλ. Αναστασιάδης και Κορμά 2017, 226, εικ. 106.

5.3. Η ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Η ακριβής θέση εύρεσης των παραπάνω μελών στον χώρο της Βιβλιοθήκης δεν είναι γνωστή¹⁶⁵. Το πεσσόκρανο αποτυπώθηκε από τους Stuart και Revett το 1751 με λεπτομερείς μετρήσεις [εικόνα 126], άλλα με την εσφαλμένη ένδειξη ότι πρόκειται για το επίκρανο που επιστέφει ακόμα σήμερα την ιστάμενη παραστάδα στη νότια κιονοστοιχία της τρίκλιτης βασιλικής¹⁶⁶.

Σύμφωνα με μελέτη του Χ. Κανελλόπουλου, όλα τα παραπάνω μέλη εντάχθηκαν αρχιτεκτονικά σε δεύτερη χρήση στο Τετράκογχο των αρχών του 5ου αι. μ.Χ, σε θέση παραστάδων των ημικυκλικών κιονοστοιχιών¹⁶⁷. Μάλιστα, η εργασία προσαρμογής για έναν από τους πεσσούς –παραστάδες στη νέα θέση– είναι ορατή στη βόρεια πλευρά του ιστάμενου τοίχου του Τετράκογχου [εικόνα 127]. Τα ίχνη που άφησε η δεύτερη αυτή χρήση των πεσσών στις πλευρές τους, είναι αναγκαίο να εντοπιστούν, ώστε να μη συγχέονται με τα στοιχεία της αρχικής σύνθεσης.

Ειδικότερα, στην εφέδρα όλων των πεσσών υπάρχει γόμφωση μέγιστου βάθους 10 εκατοστών και μήκους 22 εκατοστών με αύλακα μολυβδοχόησης. Ωστόσο, και στις τρεις γομφώσεις παρατηρείται τμήμα 15 περίπου εκατοστών πιο βαθύ από το υπόλοιπο και καλύτερα διαμορφωμένο, με λείες πλευρές [εικόνα 128]. Η στενή απόληξη αυτού του τμήματος απέχει από την στενή πλευρά του πεσσού 16 εκατοστά και στις τρεις περιπτώσεις. Τα τμήματα αυτά λοιπόν αποτελούσαν λύκους ελληνικού τύπου¹⁶⁸, πριν απολαξευθεί η λοξή πλευρά τους, ώστε να επεκταθεί και να αποτελέσει γόμφωση στην επόμενη χρήση.

Οι έδρες [εικόνα 118], που σώζονται μόνο στους δύο από τους τρεις πεσσούς, διαθέτουν τρεις γομφώσεις, από τις οποίες η κεντρική φαίνεται να δημιουργήθηκε για τη στερέωση των παραστάδων στις ψηλές βάσεις που λαξεύθηκαν επί κατασκευής

¹⁶⁵ Είναι πιθανό να προήλθαν από τις κατεδαφίσεις της Μεγάλης Παναγιάς και των ιδιωτικών κτισμάτων, που διενεργήθηκαν το 1884 στον χώρο από την Αρχαιολογική Εταιρεία μετά την καταστροφή της δημοτικής αγοράς από πυρκαγιά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κουμανούδης (1885, 15): «Ταῦτα διαλύοντες καί ἐξάγοντες ἐξ αὐτῶν τὰ ἀρχιτεκτονικόν σχῆμα ἔχοντα μεγάλα μάρμαρα, τὰ ἐτοποθετοῦμεν ὄχι πάντοτε, ὡς ἠθέλομεν, εἰς μέρη τοῦ ἐσκαμμένου ἢ ἀσκάπτου χώρου, ὁπόθεν νὰ μὴ ἀναγκαζώμεθα νὰ τὰ μετακινῶμεν πάλιν».

¹⁶⁶ Stuart και Revett 1980, 1:43, κεφ. V, πιν. XI, καταγράφοντας τα μέλη αρχαιότερων κτηρίων, που εντόπισαν στη Μεγάλη Παναγιά.

¹⁶⁷ Προφορική επικοινωνία με Χ. Κανελλόπουλο (αδημοσίευτη μελέτη).

¹⁶⁸ Ο λύκος μπορεί να είναι έκκεντρα τοποθετημένος, αν η ανάρτηση δεν γίνεται από το μεσαίο στέλεχος, όπως φαίνεται να ισχύει σε αυτή την περίπτωση, καθώς η άκρη του λύκου βρίσκεται στο κέντρο της εφέδρας (ευχαριστίες για την επισήμανση οφείλονται στην κα Β. Μανιδάκη).

Τετράκογχου¹⁶⁹. Επομένως, οι άλλες δύο εκατέρωθεν της κεντρικής ανάγονται στην αρχική χρήση των πεσσών για τη στερέωσή τους σε στρώση στυλοβάτη, πράγμα που συνάδει και με την επιμελέστερη συγκριτικά κατεργασία τους.

Από τη χρήση των πεσσών ως παραστάδων στο Τετράκογχο εξηγούνται οι μικρές οπές, που υπάρχουν στις απέναντι μακρές πλευρές των AB 2220 και AB 2121-AB 2122 [εικόνα 115,116], οι οποίες απέχουν από την εφέδρα 0,705 μ. Σε αυτές εμβάλλονταν ράβδοι για την ανάρτηση πολυκάνδυλων, με αντίστοιχες οπές στους ιωνικούς κίονες των κογχών¹⁷⁰. Εύλογα, λοιπόν, οι πλευρές με τα ίχνη των πρόσθετων στοιχείων από την αρχική φάση, είχαν τοποθετηθεί έτσι, ώστε να εφάπτονται στον τοίχο του Τετράκογχου και να είναι αφανείς. Με την ίδια λογική, οι πολλαπλές οπές που διαθέτει ο AB 2220 στην απέναντι μακρά πλευρά και οι οποίες δεν ισαπέχουν μεταξύ τους¹⁷¹, πρέπει να προέρχονται από τη μεταγενέστερη χρήση των πεσσών.

5.4. Η ΑΡΧΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ

Τα παραπάνω στοιχεία επιτρέπουν μία γενική προσέγγιση των χαρακτηριστικών της σύνθεσης με τους πεσσούς. Με βάση τα πρόσθετα, ελλείποντα σήμερα, στοιχεία (θύρωμα, δοκοί), που αποκαθίστανται στα μετακίονια διαστήματα, η πεσσοστοιχία, από την οποία προέρχονται, αποτελούνταν από τουλάχιστον τέσσερις πεσσούς. Η τοποθέτηση του θυρώματος και των δοκών στο πίσω μέρος των μετακίονιων ανοιγμάτων προδίδει πιθανόν την προέλευση της πεσσοστοιχίας από την πρόσοψη ενός κτηρίου, όπου θα ήταν εκτεθειμένοι στις καιρικές συνθήκες. Επιπλέον, το μέγεθος των πεσσών αποκλείει τη χρήση τους σε όροφο πάνω από άλλη κιονοστοιχία.

Ο εντοπισμός των υπό μελέτη πεσσών διευρύνει τον περιορισμένο αριθμό των σωζόμενων αθηναϊκών πεσσών, οι οποίοι συνιστούσαν μεμονωμένα δημιουργήματα της κλασικής εποχής. Πράγματι, αρκετά στοιχεία παραπέμπουν στην κλασική αρχιτεκτονική του

¹⁶⁹ Οι ιδιαίτερα ψηλές αυτές βάσεις κατασκευάστηκαν, ώστε να φτάσει ο πεσός στο επιθυμητό ύψος για τη συγκεκριμένη θέση. Με βάση τους υπολογισμούς, το πεσσόκρανο AB 2178 δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ως επίκρανο κάποιας παραστάδας.

¹⁷⁰ Προφορική επικοινωνία με Χ. Κανελλόπουλο (αδημοσίευτη μελέτη).

¹⁷¹ Οι μικρές αυτές οπές είναι και οι πιο αινιγματικές του συνόλου. Είναι και αυτές τοποθετημένες στο πίσω τμήμα του μετακίονιου διαστήματος, όμως δεν είναι όμοιες μεταξύ τους, ούτε συννευθιακά τοποθετημένες, ώστε να μπορούν να αποδοθούν εύκολα σε ενιαία κατασκευή. Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν μάλλον περιστασιακού τύπου οπές, που ανοίχτηκαν είτε επί της αρχικής χρήσης των πεσσών, είτε σε μεταγενέστερη φάση, πιθανόν για την προσάρτηση μεταλλικών ράβδων.

5ου αιώνα, όπως οι αναλογίες (11 ΠΒ)¹⁷², η κατεργασία, και ιδίως το ράμφος στο πεσσόκρανο, αποδοσμένο με μορφή ιωνικού κυματίου.

Από την άλλη μεριά, το κατώτερης ποιότητας μάρμαρο, που χρησιμοποιείται, δεν επιτρέπει την ένταξη της σύνθεσης σε κλασικό οικοδόμημα. Επιπλέον, στην κλασική εποχή δεν μαρτυρείται η κατασκευή πεσσοστοιχιών στην Αθήνα και ιδίως στην πρόσοψη κάποιου κτηρίου. Εν τέλει, διαφωτιστική είναι η ύπαρξη ανάστροφου λέσβιου κυματίου κάτω από το ράμφος, που βρίσκει μοναδικό παράλληλο στο επίκρανο του Προπύλου της Αθηνάς Αρχηγέτιδος, ενός κλασικιστικού μνημείου της εποχής του Αυγούστου. Έτσι, στην περίπτωση απόδοσης της σύνθεσης σε ένα κλασικιστικό μνημείο, τα παραπάνω αντικρουόμενα χαρακτηριστικά συγκρατώνται σε ικανοποιητικό βαθμό.

Παράλληλα, η μορφή του θυρώματος αποκαλύπτεται όσο είναι δυνατόν από την αναθύρωσή του στους πεσσούς. Καλύπτοντας περίπου τα $\frac{3}{4}$ του ύψους του μετακίονιου ανοίγματος μέχρι το επιστύλιο¹⁷³, αποκαθίσταται ως δωρικού τύπου θύρωμα με επίστεψη ιωνικού γείσου [εικόνα 129], συνδυασμός που δεν είναι σπάνιος κατά τον 1ο αιώνα π.Χ, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν απεικονίσεις θυρωμάτων σε τοιχογραφίες της Πομπηίας¹⁷⁴ [εικόνες 130α και 130β].

5.5. ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Από την αναλυτική περιγραφή της πεσσοστοιχίας προκύπτει η ύπαρξη δύο στοιχείων, του θυρώματος και των δοκών, που επιδέχονται διερεύνησης και ερμηνείας στο χρονολογικό πλαίσιο του 1ου αιώνα π.Χ.

Το θύρωμα ανάμεσα σε δύο ελεύθερα στηρίγματα και δύο ανοιχτά μετακίονια δεν μπορεί παρά να λειτουργεί συμβολικά, αφού δεν συνιστά τον μοναδικό τρόπο εισόδου στον χώρο που οριοθετεί. Είναι πιθανόν να ορίζει ένα πέρασμα ή ακόμα και να αποτελεί στοιχείο μίας νοηματοδοτημένης πρόσοψης. Τέτοιου είδους θυρώματα υπήρχαν στα

¹⁷² Βλ. Πίνακα 3, σελ. 27, σύμφωνα με τον οποίο, η αναλογία ύψος/πλάτος βάσης των δωρικών πεσσών κυμαίνεται από 10,28 ΠΒ έως 11,57 ΠΒ.

¹⁷³ Το μικρότερο ύψος του θυρώματος σε σχέση με τους πεσσούς πρέπει να προέκυψε από το δεδομένο μετακίονιο της πεσσοστοιχίας, εφόσον οι αναλογίες του δωρικού θυρώματος (άνοιγμα προς ύψος) έχουν συγκεκριμένο εύρος.

¹⁷⁴ Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής τοιχογραφίες από Pappalardo 2009 (χωρίς αρίθμηση εικόνων): Οικία του Iulius Polybius, αίθριο χωρίς impluvium, όπου στο ύψος του ορόφου εικονίζεται εξώστης με πεσσοστοιχία (σελ. 27), Έπαυλη του Publius Fannius Synistor στο Boscoreale, τρίκλινο G (σελ. 36), Έπαυλη των Μυστηρίων, cubiculum 16 (σελ. 48) και Έπαυλη της Porrea, αίθριο 5 (σελ. 72).

προσκήνια των θεάτρων [εικόνα 131], και κυρίως στο κεντρικό μετακίονιο της πρόσοψής τους, ενώ τα υπόλοιπα μετακίονια καλύπτονταν με ξύλινους πίνακες, επί των οποίων υπήρχαν γραπτές παραστάσεις¹⁷⁵. Η στενή σύνδεση των θυρωμάτων με τα σκηνικά οικοδομήματα φαίνεται και από την κατασκευή δύο δωρικών θυρωμάτων στα μετακίονια του χορηγικού μνημείου του Θρασύλλου¹⁷⁶. Τα θυρώματα των προσκηνίων βέβαια, εκτός από το ότι επέτρεπαν τη διέλευση των υποκριτών από και προς τη σκηνή, λειτουργούσαν και ως σκηνογραφικό στοιχείο σε συνδυασμό με τις απεικονίσεις οικοδομημάτων στους πίνακες¹⁷⁷.

Η αποκατάσταση μεγάλων ξύλινων δοκών στις ορθογώνιες υποδοχές του AB 2121-AB 2122 [εικόνα 132], αλλά και η ερμηνεία αυτών διερευνάται με τη βοήθεια εικονογραφικών παράλληλων, που έχουν εντοπιστεί. Σε τοιχογραφίες επαύλεων και οικιών της Πομπηίας και της Ρώμης [εικόνα 133,134] παρατηρούνται διπλοί δοκοί σε πεσσοστοιχίες, κιονοστοιχίες ή ακόμα και σε μεμονωμένα μετακίονια διαστήματα και μάλιστα, πάντοτε στο άνω τμήμα των στύλων. Το στοιχείο αυτό συναντάται τόσο στον δεύτερο, όσο και στον τρίτο πομπηϊανό ρυθμό, οι οποίοι σύμφωνα με την άποψη που έχει επικρατήσει, μιμούνται τον σκηνογραφικό διάκοσμο θεάτρων¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Moretti 2014, 129, πρόκειται για τα νέου τύπου σκηνικά οικοδομήματα με προσκήνιο, που εμφανίζονται στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. Ο ίδιος (2014, 134–7) τοποθετεί την προέλευση του νέου τύπου εκτός Αττικής, με ενδείξεις που οδηγούν την έρευνα στη Μακεδονία. Θεωρεί δε πολύ πιθανό η αλλαγή να μην οφείλεται σε διαφοροποίηση της χρήσης, αλλά στην κατασκευή νέων μνημειακών θεάτρων, που ενέπνευσαν την επινοήση νέων μορφών, προσαρμοσμένων στις απαιτήσεις μεγαλύτερου κοινού.

¹⁷⁶ Μπολέτης 2012, 178–216, πιν. 106.

¹⁷⁷ Βιτρούβιος, *De architectura*, 5,6,9: *horum autem ornatus sunt inter se dissimili disparique ratione, quod tragicae deformantur columnis et fastigiis et signis reliquisque regalibus rebus, comicae autem aedificiorum privatorum et maenianorum habent speciem prospectusque fenestris dispositos imitatione, communium aedificiorum rationibus*, δηλαδή κίονες και αετώματα, που μιμούνται ανάκτορα, για την τραγωδία, ιδιωτικά κτίσματα και εξώστες με παράθυρα για την κωμωδία. Για τη σημασία της θύρας του σκηνικού οικοδομήματος βλ. Μικεδάκη 2004–05, με σύνδεση της πλοκής επιλεγμένων δραμάτων με τη λειτουργική και συμβολική χρήση της θύρας.

¹⁷⁸ Fragaki 2003, 258–9, σημ. 65, με όλη την προηγούμενη βιβλιογραφία για το θέμα. Το συγκεκριμένο στοιχείο ωστόσο είναι δυσερμήνευτο σε σχέση με τον σκηνογραφικό διάκοσμο, ειδικά όταν εμφανίζεται σε κιονοστοιχίες ή πεσσοστοιχίες, που τοποθετούνται στο βάθος της σύνθεσης, εκατέρωθεν του κέντρου, προσδίδοντάς της προοπτική (Οπλοντίς, Έπαυλη Α ή της Porrea, Τρικλίνιο 14, δυτικός τοίχος). Θα μπορούσε λουπόν οι δοκοί, που στην πραγματικότητα τοποθετούνταν σε περιορισμένο αριθμό μετακιόνιων για την ανάρτηση αντικειμένων, να χρησιμοποιήθηκε από τους ζωγράφους ως συνεχές στοιχείο σε αυτές, ώστε να επιτείνουν την επιδιωκόμενη προοπτική στη σύνθεση. Κατ' επέκταση, η περίπτωση απεικόνισης δοκών σε μεμονωμένα μετακίονια που πλαισιώνουν εγκάρσια ένα θυρώμα ή απλώς ένα άνοιγμα πρέπει να ανταποκρίνονται περισσότερο στην πραγματικότητα.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της τοιχογραφίας στο δωμάτιο με τα Προσωπεία από την οικία του Αυγούστου στη Ρώμη [εικόνα 135,136]¹⁷⁹, όπου παρατηρούνται διπλοί δοκοί σε δύο μετακίονια διαστήματα που πλαισιώνουν το κεντρικό άνοιγμα. Ο Οβίδιος περιγράφοντας στο έργο του *Tristia* την πρόσοψη της οικίας αυτής στον Παλατίνο λόφο, δηλώνει εντυπωσιασμένος από τα θυρώματα, που ξεχωρίζουν εξαιτίας της διακόσμησής τους με αστραφτερά όπλα¹⁸⁰:

*singula dum miror, video fulgentibus armis
conspicuos postes tectaque digna deo.
'et Iovis haec' dixi 'domus est?' quod ut esse putarem,
augurium monti querna corona dabat,*

Οβίδιος, *Tristia III*, 1.33-35.

Υπό το πρίσμα αυτής της αναφοράς γίνεται ίσως περισσότερο κατανοητή η απεικόνιση μεγάλων ασπίδων αναρτημένων σε ζεύγη δοκών σε τοιχογραφία από την Έπαυλη Α της Οπλοντίδας¹⁸¹ [εικόνα 137].

Εντύπωση προκαλεί επιπλέον η ύπαρξη παρόμοιων ζευγών δοκοθηκών σε ένα ιστάμενο μνημείο στην Αθήνα, στην αψίδα του Αδριανού [εικόνα 138] και συγκεκριμένα, στους πεσσούς του ορόφου, εκατέρωθεν του κεντρικού μετακίονιου διαστήματος, που αρχικά ήταν κλειστό¹⁸². Με βάση αυτή την παρατήρηση, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι ερευνητές αποδίδουν στη διαμόρφωση του ορόφου χαρακτήρα αρχιτεκτονικών προσόψεων, όπως αυτές που χαρακτηρίζουν τα σκηνικά οικοδομήματα¹⁸³.

¹⁷⁹ Σε συνέχεια της προηγούμενης σημείωσης, η περίπτωση απεικόνισης δοκών σε μεμονωμένα μετακίονια, που πλαισιώνουν εγκάρσια ένα θύρωμα ή απλώς ένα άνοιγμα, πρέπει να ανταποκρίνονται περισσότερο στην πραγματικότητα.

¹⁸⁰ Favro 1996, 203–4, σημ. 136, σύμφωνα με παλιά ρωμαϊκή συνήθεια, εξέχοντες ρωμαίοι πολίτες λάμβαναν την τιμή να μπορούν να αναρτούν λάφυρα γύρω από την είσοδο της ιδιωτικής τους κατοικίας ή και να τοποθετούν τη θύρα έτσι, ώστε να ανοίγει προς τα έξω, δίνοντας προτεραιότητα σε αυτόν που βγαίνει από την οικία, παρά σε αυτόν που διέρχεται τον στενό συνήθως δρόμο. Επιπλέον, ο Charles-Picard (1957, 122) σημειώνει ότι η ανάρτηση λαφύρων σε θύρες λειτουργούσαν και ως προστατευτικά στοιχεία.

¹⁸¹ Τοιχογραφία από τον δυτικό τοίχο του αιθρίου 5, όπου οι κίονες με τις δοκούς και τις αναρτημένες ασπίδες απεικονίζονται δίπλα σε δωρικό θύρωμα με ιωνικό γείσο. Ασπίδες σε ζεύγη δοκών εμφανίζονται και στον τρίτο πομπηϊανό ρυθμό στην οικία Ι,9,Ι της Πομπηίας (Οικία με το Ωραίο Impluvium, β' τέταρτο 1ου αιώνα μ.Χ., βλ. Ling 1991, εικ. 168).

¹⁸² Καμία αποτύπωση των δοκοθηκών δεν έχει δημοσιευθεί μέχρι σήμερα, ούτε από τους Stuart και Revett (1980, 3: κεφ. 3, πιν. 4–5), ούτε από τον Willers (1990, 68–92), που είναι οι μόνοι που έχουν κάνει επιτόπια έρευνα στο μνημείο.

¹⁸³ Adams 1989, 13. Παρά του ότι ο μελετητής δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες, είναι εντυπωσιακή η ομοιότητά του με τα σκηνικού τύπου οικοδομήματα που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες της Πομπηίας.

5.6. ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΕΣΣΟΣΤΟΙΧΙΑΣ ΣΤΟ ΩΔΕΙΟ ΤΟΥ ΑΓΡΙΠΠΑ

Ο χαρακτήρας που προσδίδουν τα παραπάνω παράλληλα στην πεσσοστοιχία οδηγεί την έρευνα σε μνημειακό οικοδόμημα που χτίστηκε στην Αθήνα την εποχή του Αυγούστου και που πιθανότατα διέθετε αρχιτεκτονικά στοιχεία θεάτρου ή ειδικότερα σκηνικού οικοδομήματος. Μετά από διερεύνηση των γνωστών και ανεσκαμμένων κτηρίων που χτίστηκαν στην Αθήνα επί Αυγούστου, γίνεται απόπειρα να αποδοθεί η πεσσοστοιχία στο Ωδείο του Αγρίππα στο κέντρο της αρχαίας Αγοράς [εικόνα 139], και συγκεκριμένα, στον εξώστη που περιέβαλλε το κτήριο στις τρεις του πλευρές.

Χτισμένο περίπου το 15 π.Χ, το Ωδείο του Αγρίππα αποτελεί το παλαιότερο ρωμαϊκό ωδείο στον ελλαδικό χώρο, του οποίου όμως το σχέδιο δεν επαναλαμβάνεται σε κανένα από τα μεταγενέστερα ωδεία. Η υποδειγματική μελέτη του κτηρίου στα μέσα του προηγούμενου αιώνα από τους Thompson και Τραυλό¹⁸⁴ οδήγησε σε μία ολοκληρωμένη και εύλογη πρόταση αναπαράστασης, παρά τα ελάχιστα ευρήματα και την αποσπασματικότητα των στοιχείων.

Ένα από τα ιδιόμορφα χαρακτηριστικά, που τού αποδίδονται, είναι η ύπαρξη ενός στεγασμένου εξώστη που περιτρέχει σε χαμηλότερο επίπεδο τον κύριο αρχιτεκτονικό όγκο του ωδείου, αναδεικνύοντας πλήρως το αρχιτεκτονικό του σχέδιο, που παραπέμπει σε οκτάστυλο ναϊκό οικοδόμημα. Ο εξώστης αυτός αποκαταστάθηκε από τους μελετητές με πεσσοστοιχίες, παρά το γεγονός ότι δεν βρέθηκε ή δεν αναγνωρίστηκε κανένα μέλος που να το τεκμηριώνει¹⁸⁵. Αν και το σκεπτικό τους δεν καταγράφεται στη δημοσίευση, η επιλογή των πεσσών για το συγκεκριμένο τμήμα του κτηρίου είναι η πιο εύλογη για ποικίλους λόγους. Εν πρώτοις, η ρυθμική ουδετερότητα μίας δωρικής πεσσοστοιχίας¹⁸⁶ εξυπηρετεί την ανάδειξη του κορινθιακού ρυθμού στο κυρίως κτήριο, προσδίδοντας αισθητική ισορροπία στο σύνολο. Ακόμη, δεδομένου του αριθμού των απαιτούμενων στύλων για τον συγκεκριμένο εξώστη (περίπου 70), η επιλογή πεσσών αντί κιόνων θα ήταν η οικονομικότερη λύση. Επιπλέον, άλλου τύπου στύλοι, όπως οι αμφικιονίσκοι, αποτελούν

¹⁸⁴ Το κτήριο ήρθε στο φώς με τις ανασκαφές του 1934–35 από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και η μελέτη του δημοσιεύτηκε το 1950 στο περιοδικό *Hesperia* από τον Η.Α. Thompson, ο οποίος αναγνωρίζει τη σημαντική συμβολή του Τραυλού όχι μόνο στα σχέδια του κτηρίου, αλλά και σε κάθε στάδιο της μελέτης.

¹⁸⁵ Thompson 1950, 75–6, που αναφέρει ότι η αποκατάσταση του εξώστη βασίστηκε στην αντίληψή τους σχετικά με τη λειτουργία του. Ειδικά για τους στύλους, αναφέρει ότι η μορφή τους και το μεταξόνιο είναι καθαρά σχηματικά.

¹⁸⁶ Η δωρική πεσσοστοιχία μπορεί να φέρει ακόσμητη ζωφόρο, χωρίς τριγλύφους, όπως συμβαίνει με τους δωρικούς πεσσούς των Προπυλαίων, του Θρασύλλειου και του ναού των Αθηναίων στη Δήλο.

στοιχεία, που χρησιμοποιούνται στους ορόφους των ελληνικών δώροφων στοών, κάτι που στην περίπτωση του εν λόγω εξώστη δεν ισχύει κι επομένως δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί.

Πράγματι, οι πεσσοστοιχίες στις τρεις πλευρές του Ωδείου κατασκευάστηκαν υπό ιδιάζουσα συνθήκη. Η νότια πλευρά, με σκοπό να αποτελέσει την είσοδο για το κοινό του Ωδείου, προσκολλήθηκε στο άνδηρο της Μέσης στοάς, που είχε κατασκευαστεί ως οδός κατά μήκος της βόρειας πλευρά της [εικόνα 140]. Κατά συνέπεια, η νότια πεσσοστοιχία, όντας στο ίδιο επίπεδο με αυτόν τον δρόμο, γινόταν αντιληπτή ως ένα είδος παρόδιας στοάς. Αντιθέτως, η ανατολική και η δυτική πλευρά, δεδομένου ότι βρίσκονταν στην ίδια στάθμη με τη νότια, αποτελούσαν πεσσοστοιχίες σε ύψος ορόφου, αφού η υψομετρική διαφορά μεταξύ του ανδρήρου και του εδάφους της Αγοράς ξεπερνούσε τα τέσσερα μέτρα¹⁸⁷. Η επιλογή λοιπόν των πεσσών ως στηριγμάτων θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα συμβιβασμού αυτών των αντικρουόμενων συνθηκών, σε συνδυασμό με την επιδίωξη ομοιόμορφης περίπτωσης.

Τόσο ο εξώστης, όσο και η στοά της εισόδου περιβάλλουν την αίθουσα ακροάσεων σε σχήμα Π [εικόνα 141]. Το σύνολο στηρίζεται σε όλη του την έκταση και παράλληλα ανυψώνεται, ώστε να ευθυγραμμιστεί με το επίπεδο του ανδρήρου, από ένα *cryptoporticus*. Πρόκειται για έναν κλειστό και αθέατο διάδρομο με αξονική κιονοστοιχία, για τη στήριξη του δαπέδου του ορόφου, που ξεπερνούσε σε πλάτος τα 6,50 μέτρα. Το *cryptoporticus* χρησιμοποιήθηκε ευρέως στις πολυτελείς ρωμαϊκές επαύλεις της Καμπανίας μετά τα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ ως κλειστός διάδρομος με παράθυρα στη μία ή και στις δύο πλευρές [εικόνα 142]. Από περιγραφές του Πλίνιου του Νεώτερου στις *Επιστολές* του, πληροφορούμαστε ότι ένας τέτοιος σκιερός χώρος σε μία έπαυλη χαρακτηριζόταν από δροσερή ατμόσφαιρα εξαιτίας της κυκλοφορίας του αέρα μέσω των παραθύρων, παρέχοντας εσωτερικό κλιματικό έλεγχο στο κτήριο¹⁸⁸. Επιπλέον, στην ίδια περιοχή έχει διαπιστωθεί η χρήση του *cryptoporticus* ως βάση για εξώστες [εικόνα 143, 144], από τους οποίους υπήρχε η δυνατότητα οπτικού ελέγχου της γαιοκτησίας, που παρείχε στον

¹⁸⁷ Thompson 1950, πιν. 16 και 18, με βάση τις μετρήσεις του Τραυλού, όπως καταγράφονται στα αντίστοιχα σχέδια.

¹⁸⁸ Zarmakouri 2011, 50–8, ο όρος *cryptoporticus* μαρτυρείται πρώτη φορά στις *Επιστολές* του Πλίνιου, του οποίου οι περιγραφές υπογραμμίζουν την προστατευτική ιδιότητα ενός τέτοιου χώρου από αντίξοες καιρικές συνθήκες.

ιδιοκτήτη το ανάλογο οικονομικό και κοινωνικό πλεονέκτημα¹⁸⁹. Η προέλευση αυτών των στοιχείων ίσως να μην είναι τυχαία, καθώς ο Αγρίππας είναι πιθανό να κατείχε περιουσία στην Καμπανία, όπου και πέθανε ξαφνικά λίγο μετά την κατασκευή του Ωδείου, το 12 π.Χ¹⁹⁰.

Πράγματι, οι δύο παραπάνω λειτουργίες μπορούν να αναγνωριστούν και στο Ωδείο του Αγρίππα, καθώς με το *cryptoporticus* θα επιτυγχανόταν ο δροσισμός του *auditorium* που περιέβαλλε¹⁹¹, ενώ ο εξώστης, καθώς εισβάλλει στην Αγορά, θα παρείχε οπτικό έλεγχο όλου του χώρου και των δρώμενων σε αυτόν. Άλλωστε, ο εξώστης είναι ένα τμήμα του κτηρίου που δεν συνδέεται άμεσα με την αίθουσα ακροάσεων, κι επομένως είναι διαχωρισμένος από τη λειτουργία του ωδείου. Αποτελεί όμως μία από τις πιο προνομιούχες θεατρικές ζώνες παρακολούθησης των δρώμενων στην Αγορά των Αθηνών με χαρακτηριστικότερο την πομπή των Παναθηναίων.

Πέρα από τα μεμονωμένα αυτά στοιχεία, τον εξώστη και το *cryptoporticus*, η εξωτερική μορφή του Ωδείου, με τον μικρό ρυθμό στο κάτω μέρος και τον μεγάλο επάνω από αυτόν, παραπέμπει στα νέου τύπου σκηνικά οικοδομήματα της ελληνιστικής εποχής¹⁹² [εικόνα 145-147]. Το οικοδόμημα αυτό συντίθεται αυτή την εποχή από το προσκήνιο, μία χαμηλή στωική κατασκευή στον χώρο του ισογείου, η οποία προσάπτεται στο κτήριο της σκηνής στηρίζοντας τον εξώστη, το πίσω μέρος του οποίου ορίζεται από πολύ μεγαλύτερους πεσσούς¹⁹³. Αυτός ακριβώς ο συνδυασμός θυμίζει την πεσσοστοιχία του εξώστη στο Ωδείο, που προσαρτάται στο κύριο όγκο του, ο οποίος διαρθρώνεται από έναν πολύ μεγαλύτερο ρυθμό πεσσών. Ιδιαίτερη μάλιστα εντύπωση προκαλεί η ομοιότητα του

¹⁸⁹ Courbot-Dewerd 2009, 17. Ο Thompson (1950, 76–7) παρόλο που εντοπίζει την ύπαρξη *cryptoporticus* στις επαύλεις της Καμπανίας, δεν αντιλαμβάνεται τον ρόλο του, θεωρώντας ότι το στοιχείο αυτό απλώς εξυψώνει τον ανοιχτό εξώστη που στηρίζει. Έτσι, στην περίπτωση του Ωδείου ερμηνεύει τη λειτουργία του ως αποθηκευτικού χώρου εφοδίων, απαραίτητων σε ενδεχόμενη πολιορκία. Παραδέχεται ωστόσο ότι η κατάσταση του δαπέδου, των τοίχων, που ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα, και των κιόνων υποδηλώνει ότι αυτό το τμήμα του κτηρίου χρησιμοποιήθηκε πολύ λίγο.

¹⁹⁰ Roddaz 1984, 241–3 και 485, ο Αγρίππας κατείχε αρκετές επαύλεις έξω από τη Ρώμη, χωρίς όμως να τού έχει αποδοθεί με βεβαιότητα συγκεκριμένη έπαυλη. Η Καμπανία είναι μία από τις πιο πιθανές τοποθεσίες, αφού σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο (LIV 28,2) εκεί επέλεξε να πάει τον χειμώνα του 13-12 π.Χ μετά την εκστρατεία στην Παννονία, όπου και πέθανε από κάποια αρρώστια.

¹⁹¹ Η νότια πλευρά του Ωδείου, πάνω από την είσοδο των θεατών στο κτήριο, διαμορφωνόταν με κιονοστοιχία κι επομένως, ήταν ανοιχτή και στραμμένη προς την κατεύθυνση, όπου ο ήλιος μεσουρανούσε. Με αυτό τον τρόπο, το εσωτερικό του Ωδείου και ειδικά η σκηνή φωτιζόταν, ενώ το *cryptoporticus* βοηθούσε στην εξισορρόπηση της θερμοκρασίας.

¹⁹² Βλ. σημ. 175. Πρόκειται για το προσκήνιο και το επισκήνιο αντίστοιχα. Σύμφωνα με την Μικεδάκη (2015, 57), ο αριθμός των ανοιγμάτων ήταν περιττός (3, 5, 7) ανάλογα με τις διαστάσεις της σκηνής. Στο Ωδείο τα αντίστοιχα ανοίγματα στον μεγάλο ρυθμό υπολογίζεται ότι ήταν εννέα (βλ. Thompson 1950, 38, εικ. 2).

¹⁹³ Οι πεσσοί αυτοί αντικατέστησαν σιγά σιγά τα τμήματα τοίχων ανάμεσα στα μεγάλα ανοίγματα της σκηνής.

συνολικού όγκου του Ωδείου, όπως προκύπτει από τη μελέτη, με το σκηνικό οικοδόμημα της Δήλου [εικόνα 148], το οποίο διαθέτει περίσταση με πεσσούς σε συνέχεια του προσκηνίου και περιμετρικό εξώστη¹⁹⁴.

Παρά τον εντοπισμό δύο διαφορετικών πηγών έμπνευσης αναφορικά με το εξωτερικό τμήμα του Ωδείου, φαίνεται ότι τα στοιχεία αυτά στη ρωμαϊκή εποχή δεν είναι ασύνδετα. Σύμφωνα με άποψη που έχει διατυπωθεί, το προσκήνιο του ελληνιστικού θεάτρου επηρέασε την αρχιτεκτονική των επαύλεων στην Ιταλία¹⁹⁵, όπου η προσάρτηση σε διώροφα κτήρια ισόγειων κιονοστοιχιών με επίπεδη οροφή, που λειτουργεί ως εξώστης, αποτελεί συχνό στοιχείο από τον 1ο αιώνα π.Χ και εξής.

Συνοπτικά, ο σκηνογραφικός χαρακτήρας των στοιχείων της υπό εξέταση πεσσοστοιχίας συμβαδίζει με τον χαρακτήρα της εξωτερικής όψης του Ωδείου, όπως προκύπτει από την ανάλυση που προηγήθηκε. Κατά συνέπεια, μετά τη διαπίστωση της συνάφειάς τους επιχειρείται η σχεδιαστική αποκατάσταση των πεσσών στον εξώστη του Ωδείου, με αφετηρία τα σχέδια του Τραυλού¹⁹⁶.

5.7. ΣΧΕΔΙΑΣΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΕΣΣΩΝ ΣΤΗΝ ΕΙΣΟΔΟ ΤΟΥ ΩΔΕΙΟΥ

Η μόνη πλευρά στην οποία μπορούν να αποκατασταθούν οι πεσσοί είναι η νότια, καθώς το ύψος του ανατολικού και του δυτικού εξώστη από το έδαφος της Αγοράς, καθιστά απαραίτητη την τοποθέτηση θωρακίων στα μετακίονια διαστήματα. Συγκεκριμένα, οι πεσσοί του θυρώματος δεν μπορούν παρά να τοποθετηθούν στον άξονα της νότιας πεσσοστοιχίας, ώστε αυτό να ευθυγραμμίζεται με την κεντρική είσοδο προς το εσωτερικό του Ωδείου [εικόνα 149-150]. Στο σωζόμενο θεμέλιο προκρίνεται η διευθέτηση 20 πεσσών, αντί για τους 18 του Τραυλού¹⁹⁷, με μεταξόνιο 2,215 μ., ώστε με μετακίονιο 1,825 μ. να μην διαταράσσεται η αναλογία του πλάτους του θυρώματος προς το δεδομένο ύψος του [εικόνα 151]. Πράγματι, το θύρωμα με τους 20 πεσσούς [εικόνα 152] αποκτά αναλογία στο άνοιγμα $\frac{1}{2}$, πολύ κοντά δηλαδή στις αναλογίες που δίνει ο Βιτρούβιος για τα δωρικά και τα

¹⁹⁴ Για τη μορφή του σκηνικού οικοδομήματος βλ. σελ. 41.

¹⁹⁵ Bieber 1961, 113, εικ. 435–7. Η Zarmakouri (2011, 61) από την άλλη θεωρεί ότι η προσθήκη στωικών κατασκευών γύρω από τις επαύλεις από την εποχή του Αυγούστου και μετά, ήταν αποτέλεσμα μίμησης των τοιχογραφιών, που υπήρχαν ήδη στο εσωτερικό τους.

¹⁹⁶ Thompson 1950, πιν. 17–9, εικ. 2–6.

¹⁹⁷ Αν και πρόκειται για στοά, επιλέγεται άρτιος αριθμός στύλων, ώστε να ευθυγραμμίζεται το κεντρικό μεταξόνιο με την αξονικά τοποθετημένη είσοδο του Ωδείου.

αττικά θυρώματα (46% του ύψους)¹⁹⁸, ενώ με τους 18 πεσσούς του Τραυλού το πλάτος του φτάνει στο 60% του ύψους. Άλλωστε, παραδείγματα θυρών σε τοιχογραφίες της Καμπανίας, αλλά και πραγματικές θύρες σε επαύλεις, δείχνουν ανοίγματα υψηλότερων αναλογιών από αυτά που προκύπτουν στην αποκατάσταση του Τραυλού¹⁹⁹.

Στις μακρές πλευρές υιοθετείται ο αριθμός των 23 πεσσών με μεταξόνιο 2,285 μ., το οποίο αντιστοιχεί περίπου στο ½ του ύψους του πεσσού. Κριτήριο για την επιλογή αυτή αρχικά αποτέλεσε το πλάτος των σωζόμενων κεραμίδων, οι οποίες έτσι διευθετούνται ανά τέσσερεις σε κάθε μεταξόνιο. Με την εκπόνηση του σχεδίου διαπιστώνεται ότι ο συγκεκριμένος ρυθμός των πεσσών βρίσκεται σε αντιστοιχία με τους πεσσούς του μεγάλου ρυθμού, με τον οποίο παρατίθεται στην όψη του κτηρίου [εικόνα 153]. Αναλυτικά, με μεταξόνιο 3,808 μ. ο κορινθιακός πεσσοί χωροθετούνται πιο ρυθμικά στην κάτοψη του κτηρίου, καθώς έτσι 3 μεταξόνια του μεγάλου ρυθμού αντιστοιχούν σε 5 μεταξόνια του μικρού και συνολικά, τα 9 μεταξόνια του κυρίως Ωδείου αντιστοιχούν σε 15 μεταξόνια του εξώστη. Ταυτόχρονα, η σύνθεση αποκτά τέλεια συμμετρία, με τον αξονικό πεσσοί του εξώστη να αντιστοιχεί στο μέσον του κεντρικού μεταξονίου του μεγάλου ρυθμού.

Το ύψος των σωζόμενων πεσσών επηρεάζει όχι τόσο ποσοτικά, όσο ποιοτικά το συνολικό ύψος του Ωδείου [εικόνα 154]. Συγκεκριμένα, οι πεσσοί των 4,30 μέτρων πάνω σε υποθετικό στυλοβάτη ύψους 0,25 μ., με κλίση στέγης 12 μοιρών, όπως στη στοά του Αττάλου, και με το ύψος του σωζόμενου στυλοβάτη του κορινθιακού ρυθμού στα 0,43 μ., ανεβάζει τη στάθμη του τελευταίου στο απόλυτο υψόμετρο +69,05 μ. Η ίδια στάθμη παρατηρείται επίσης στον στυλοβάτη του Ηφαιστείου²⁰⁰, στον όροφο της στοάς του Αττάλου²⁰¹, καθώς και στο σύγχρονο με το Ωδείο πρόπυλο της Αθηνάς Αρχηγέτιδος²⁰². Φαίνεται επίσης ότι με την ανύψωση του στυλοβάτη του κυρίως ρυθμού σε αυτό το ανώτερο νοητό υψομετρικό επίπεδο δόμησης [εικόνα 155], και με τη χρήση του

¹⁹⁸ Βιτρούβιος, *De architectura* 4.6.1 και 4.6.6, όπου τα αττικά θυρώματα ταυτίζονται με τα δωρικά, με μικρές διαφοροποιήσεις, που δεν αφορούν στις αναλογίες τους, βλ. και Ulrich 2007, 198–200.

¹⁹⁹ Ulrich 2007, 200–1, εικ. 9.20, ο οποίος συγκρίνοντας τις αναλογίες αρκετών θυρών από την Πομπηία, το Ηράκλειο και την Οπλοντίδα, καταλήγει στο ότι οι πραγματικές θύρες τείνουν να έχουν υψηλότερες αναλογίες από αυτές που προτείνει ο Βιτρούβιος και όχι χαμηλότερες.

²⁰⁰ Dinsmoor 1941, εικ. 1, σχέδιο του Τραυλού με την ένδειξη της στάθμης του στυλοβάτη (+69,038 μ.).

²⁰¹ Travlos 1971, 508, εικ. 638, στάθμη ορόφου +68,85 μ.

²⁰² Travlos 1971, 31, εικ. 39, στάθμη στον στυλοβάτη του Προπύλου +69,85 μ.

κορινθιακού ρυθμού, που έφτανε τα 12,50 περίπου μέτρα, ο αρχιτέκτονας πέτυχε να κατασκευάσει το ψηλότερο οικοδόμημα που υπήρχε μέχρι τότε στην Αθήνα²⁰³.

5.8. ΣΥΝΟΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η χρονολόγηση αρχικά με βάση το κυμάτιο του πεσσόκρανου στην εποχή του Αυγούστου μοιάζει να συμφωνεί και με τα υπόλοιπα στοιχεία των πεσσών. Ειδικότερα, η ίδια ποιότητα πεντελικού μαρμάρου και οι ελληνικού τύπου λύκοι χρησιμοποιήθηκαν σε κτήρια της ίδιας εποχής, ενώ η κατεργασία και οι αναλογίες των πεσσών παραπέμπουν στην αθηναϊκή αρχιτεκτονική του τέλους του 5ου αιώνα, που αποτέλεσε το πρότυπο της εποχής. Επιπλέον, τα πρόσθετα ελλείποντα στοιχεία των πεσσών, το θύρωμα και οι δοκοί, βρίσκουν παράλληλα στην ρωμαϊκή τέχνη του πρώτου προχριστιανικού αιώνα.

Το Ωδείο του Αγρίππα έχει κατασκευαστεί από το ίδιο υλικό, ενώ τεκμηριώνεται η χρήση ελληνικού τύπου λύκων σε αυτό²⁰⁴. Το μέγεθος των πεσσών διευθετείται στο σωζόμενο θεμέλιο του εξώστη, πλάτους 0,78 μ., ενώ το ύψος τους ανορθώνει το άνω επίπεδο του κτηρίου ευθυγραμμίζοντάς το στο υψόμετρο των 69 μέτρων, στο οποίο βρίσκονταν και άλλες αρχιτεκτονικές κατασκευές στην περιοχή. Το ύψος επίσης των 4,50 σχεδόν μέτρων εξυπηρετεί τη διαμόρφωση ισόγειας παρόδιας στοάς στη νότια πλευρά, που δεν θα μπορούσε να έχει σύλους μικρού μεγέθους²⁰⁵. Σε μία παρόδια στοά θα μπορούσαν να είναι αναρτημένα όπλα, ίσως λάφυρα του στρατηγού Αγρίππα, αν οι δοκοί εξυπηρετούσαν τέτοιο σκοπό.

Τα πρόσθετα στοιχεία των πεσσών, το θύρωμα και οι δοκοί, παραπέμπουν σε συμφραζόμενα σκηνογραφικού χαρακτήρα. Στοιχεία προσόψεων των ελληνιστικών θεάτρων χρησιμοποιήθηκαν από μέλη της ανώτερης ρωμαϊκής τάξης στις τοιχογραφίες των ιδιωτικών τους επαύλεων ως «σκηνογραφικά» στοιχεία, που συνόδευαν την κοινωνική τους προβολή. Τα ίδια στοιχεία πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν από τους σχεδιαστές του Ωδείου,

²⁰³ Στην εποχή του Αυγούστου οι αρχιτέκτονες στη Ρώμη έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στη διάσταση του ύψους με την χρήση κορινθιακού ρυθμού και υψηλών ποδίων στα λατρευτικά οικοδομήματα. Σκοπός τους ήταν να ξεπεράσουν τα προγενέστερα κτίσματα σε ένα αστικό περιβάλλον με περιορισμένη έκταση δόμησης, βλ. Favro 1996, 148–51.

²⁰⁴ Thompson 1950, 83 (για την περιγραφή του υλικού) και εικ. 5 (με απεικόνιση του ελληνικού λύκου σε γείσο του μεγάλου ρυθμού).

²⁰⁵ Για παράδειγμα, οι αμφικιονίσκοι του ορόφου στη στοά του Αττάλου είναι ένα μέτρο χαμηλότεροι (βλ. Travlos 1971, 513, εικ. 645).

το οποίο εξάλλου σύμφωνα με τους μελετητές, χτίστηκε στον χώρο που καταλάμβανε η αρχαία ορχήστρα της Αγοράς²⁰⁶. Έτσι, κατασκευάστηκε ένα κτήριο που αντικατέστησε τον παλαιότερο υπαίθριο θεατρικό χώρο με έναν στεγασμένο και το οποίο εξωτερικά παρέπεμπε σε σκηνικό οικοδόμημα. Χαρακτηριστική είναι η ομοιότητα των τριών όψεων του Ωδείου με τις ελληνιστικές σκηνές και εντυπωσιακή η ομοιότητά του με το σκηνικό οικοδόμημα της Δήλου. Αυτή ενδεχομένως να μην είναι τυχαία, δεδομένης της σχέσης που είχαν με το νησί τόσο οι Αθηναίοι, όσο και οι Ρωμαίοι την εποχή αυτή²⁰⁷. Αν λοιπόν στο παραπάνω πλαίσιο εγγράφεται η εξωτερική μορφή του Ωδείου, τότε το σχέδιό του νοηματοδοτούνταν μόνο στην Αγορά της Αθήνας, πράγμα που θα μπορούσε να δικαιολογήσει τη μη επανάληψη του σχεδίου στα μεταγενέστερα ρωμαϊκά ωδεία.

²⁰⁶Thompson 1950, 94–5, η αρχαία Ορχήστρα αξιοποίησε την ανωφέρεια στο σημείο, όπου τον 2ο αιώνα π.Χ χτίστηκε η Μέση στοά, ως μέρος για τους θεατές. Η ύπαρξη της Ορχήστρας διατήρησε το σημείο ελεύθερο από κτίσματα μέχρι τότε.

²⁰⁷Bruneau και Ducat 2010, 42–4, οι Αθηναίοι κυριαρχούσαν στο νησί από το 167 έως το 69 π.Χ. Με την ατέλεια που παραχωρήθηκε από τη ρωμαϊκή Σύγκλητο στο λιμάνι της, πολλοί Αθηναίοι αποίκησαν εκεί για να απασχοληθούν στο εμπόριο. Για τον ίδιο λόγο στο νησί κατοικούσαν και πολλοί Ιταλοί. Μετά την κατάληψη της Δήλου από τον στρατό του Μυθριδάτη, το 88 π.Χ, ο Σύλλας επανέφερε την αθηναϊκή διοίκηση στο νησί, όμως το 69 π.Χ λεηλατήθηκε από πειρατές. Μετά τη λεηλασία αυτή η εικόνα για την κατάσταση του σκηνικού οικοδομήματος δεν είναι σαφής. Το θέατρο δεν συμπεριλήφθηκε στο τείχος του Τριαρίου και ορισμένα μέλη του απορρίφθηκαν στη δεξαμενή ή επαναχρησιμοποιήθηκαν σε άλλες κατασκευές, βλ. Fraisse και Moretti 2007, 244–8.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ακαμάτης, Ι.Μ. 1989. «Πρόσθετα ανασκαφικά στοιχεία για τη χρονολόγηση της καταστροφής της Αγοράς της Πέλλας». *Εγνατία* 1:171–93.
- Ακαμάτης, Ι.Μ. 1990. «Αγορά Πέλλας 1989». *Εγνατία* 2:423–34.
- Ακαμάτης, Ν. 2013–2014. «Μια οικία των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από την Πέλλα. Η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Γκόγκαλη». *Μακεδονικά* 40:1–35.
- Αναστασιάδης, Τ., και Λ. Κορμά, επιμ. 2017. *Αθήνα 1917 : με το βλέμμα της Στρατιάς της Ανατολής*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.
- Γκιολές, Ν. 1998. *Παλαιοχριστιανική τέχνη: Ναοδομία*. Αθήνα: Γκέλμπεσης.
- Ζιρώ, Δ.Γ. 1994. *Μελέτη αποκαταστάσεως του ναού της Αθηνάς Νίκης: αρχιτεκτονική μελέτη αποκαταστάσεως*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως.
- Κοτταρίδη, Α. 2009. *Το Ανάκτορο των Αιγών: 2007-2009, η αρχή ενός μεγάλου έργου*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού. ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., και W. Hoerfner. 1973. «Σιδηροδρομικός σταθμός Αγγίστης, Μακεδονικός τάφος». *ArchDelt* 28(B2):455–9.
- Κουμανούδης, Σ.Α. 1885. «Περί των πεπραγμένων της Εταιρείας διά το έτος 1885». *Prakt* 40:13–24.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 2000. *Το Ιερό της Μητέρας των Θεών και της Αφροδίτης στην Πέλλα*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΖ' Ε.Π.Κ.Α.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 2009. «Τα σπίτια της Πέλλας». *Αρχαιολογία* 113:26–35.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ., και Ι. Ακαμάτης, επιμ. 2015. *Συντήρηση-ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Πέλλας και περιοχής της (2002-2015)*. Θεσσαλονίκη: Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας, Επιστημονική Επιτροπή Έργου.
- Μακαρόνας, Χ. 1960. «Ανασκαφαί Πέλλης 1957–1960». *ArchDelt* 16:72–83.
- Μακαρόνας, Χ. 1964. «Ανασκαφαί Πέλλης». *ArchDelt* 19(B3):334–44.
- Μακαρόνας, Χ., και Ε. Γιούρη. 1989. *Οι οικίες αρπαγής της Ελένης και Διονύσου της Πέλλας*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 109. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Μικεδάκη, Μ. 2004–2005. «Η σημασία της θύρας του σκηνικού οικοδομήματος στο αρχαίο δράμα». *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. 36: 185–200.

Μικεδάκη, Μ. 2015. «Παρατηρήσεις σχετικά με τον όρο θυρώματα του αρχαίου ελληνικού θεάτρου». Στο *Το αρχαίο ελληνικό θέατρο και η πρόσληψή του. Πρακτικά του Δ΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Πάτρα, 26-29 Μαΐου 2011*, επιμ. Κ. Κυριάκος, 55–70. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.

Μπαλάνος, Ν. 1937. «Η νέα αναστήλωση του ναού της Αθηνάς Νίκης (1935-1939)». *ArchEph* 76: 776–807.

Μπολέτης, Κ. 2012. «Το χορηγικό μνημείο του Θρασύλλου στην νότια κλιτύ της Ακροπόλεως». Διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Μωραΐτου, Γ. 2017. «Εικόνες διάφανες, χρωματιστές – Από το λιμάνι των Κεγχρεών». *Αρχαιολογία* 123: 28–37.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1959-60. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*. Τεύχος 2, *Τα μέταλλα, το ελεφαντοστόν, τα κονιάματα και οι λίθοι*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Ορλάνδος, Α.Κ., και Ι.Ν. Τραυλός. 1986. *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Πέτσας, Φ.Μ. 1966. *Ο τάφος των Λευκαδίων*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 57. Εν Αθήναις: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Σταϊνχάουερ, Γ. 2010. «Πειραιάς». Στο *Αρχαία Αθήνα και Αττική: ιστορική τοπογραφία του άστεως και της χώρας*, επιμ. Α. Γ. Βλαχόπουλος, 112–117. Αθήνα: Μέλισσα.

Τανούλας, Τ. 2015. «Μελέτη συμπλήρωσης της αναστήλωσης στη νότια πτέρυγα των Προπυλαίων». Στο *Μελέτη αποκαταστάσεως των Προπυλαίων*. Τόμος 3, επιμ. Ε. Πετροπούλου, 17–67. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Επιτροπή Συντηρήσεως Μνημείων Ακροπόλεως.

Τανούλας, Τ. 2016. «Η διαμόρφωση των επιστυλίων στο δυτικό άκρο της νότιας πτέρυγας των Προπυλαίων». Στο *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, επιμ. Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά και Α. Ohnesorg, 133–141. Αθήνα: Μέλισσα.

Χρυσοστόμου, Π.Χ. 1996. «Το ανάκτορο της Πέλλας». *Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 10Α:103–42.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adams, A. 1989. «The Arch of Hadrian at Athens». Στο *The Greek renaissance in the Roman Empire: papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium*, επιμ. S. Walker και A. Cameron, 10–5. London: University of London, Institute of Classical Studies.

Akamatis, I. 2012. «L'agora de Pella». Στο *Tout vendre, tout acheter : structures et équipements des marchés antiques : actes du colloque d'Athènes, 16-19 juin 2009*, επιμ. V. Chankowski και P. Karvonis, 49–59. Scripta antiqua 42. Bordeaux: Ausonius και Athènes: École française d'Athènes.

Benchimol, E., και B. Sagnier. 2008. «Un trésor archaïque du sanctuaire d'Apollon à Délos (Trésor 5): étude architecturale». *BCH* 132(1): 1-113.

Bieber, M. 1961. *The history of the Greek and Roman theater*. Princeton, N.J.: Princeton University Press και London: Oxford University Press.

Bohn, R. 1882. *Die Propylaeen der Akropolis zu Athen*. Berlin-Stuttgart: Spemann.

Bruneau, Ph. 1981. «Deliaca (IV)». *BCH* 105(1): 79–125.

Bruneau, Ph., και J. Ducat. 2010. *Οδηγός της Δήλου*. 4η έκδ. Μτφ. Ε. Δημητρακοπούλου και Π. Καρβώνης. Επιμ. Α. Αργύρη. Αθήνα: École française d'Athènes.

Bruneau, Ph., και Cl. Vatin. 1970. «Topographie et architecture». Στο *L'îlot de la Maison des Comédiens. Délos 27*, Ph. Bruneau κ.α. Paris: E. de Boccard.

Bulard, M. 1908. *Peintures murales et mosaïques de Délos. MonPiot* 14. Paris: E. Leroux.

Cahill, N. 2002. *Household and city organization at Olynthus*. New Haven, Conn.: Yale University Press.

Chamonard, J. 1922–24. *Le quartier du théâtre: étude sur l'habitation délienne à l'époque hellénistique. Délos* 8. Paris: E. de Boccard.

Charles-Picard, G. 1957. *Les trophées romains: contribution à l'histoire de la religion et de l'art triomphal de Rome*. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 187. Paris: E. de Boccard.

Choisy, A. 1884. *Études sur l'architecture grecque*. Paris: Librairie de la Société anonyme de publications périodiques.

Choisy, A. 1896. «Devis de Libadie». *BCH* 20: 332–335.

Courbot-Dewerd, C. 2009. «Feeling Like Home: Romanised Rural Landscape from a Gallo-Roman Point of View». Στο *TRAC 2008: Proceedings of the Eighteenth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, επιμ. M. Driessen, S. Heeren, J. Hendriks, F. Kemmers, και R. Visser, 13–24. Oxford: Oxbow Books.

Courby, F. 1931. *Les temples d' Apollon. Délos* 12. Paris: E. de Boccard.

Delorme, J. 1961. *Les palestres. Délos* 25. Paris: E. de Boccard.

Dinsmoor, W.B. 1941. *Observations on the Hephaisteion*. Hesperia Supplement 5. Baltimore: American School of Classical Studies at Athens.

Dinsmoor, W.B. 1950. *The architecture of ancient Greece: an account of its historic development*. London, New York: B.T. Batsford Ltd.

Dinsmoor, W.B., και W.B. Dinsmoor Jr. 2004. *The Propylaia to the Athenian Akropolis*. Τόμος 2, *The Classical Building*. Επιμ. A. Norre Dinsmoor. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.

Doody, A. 2011. «The science and aesthetics of names in the Natural History». Στο *Pliny the Elder: Themes and Contexts*, Mnemosyne Supplements 329, επιμ. R.K. Gibson και R. Morello, 113–129. Leiden-Boston: Brill.

Étienne, R. 2007. «Histoire des espaces civiques Déliens». Στο *Αμύμονα έργα: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Βασίλη Κ. Λαμπρινουδάκη*, επιμ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά, Α.Α. Λαιμού, Λ.Γ. Μενδώνη, Ν. Κούρου, Σειρά δημοσιευμάτων περιοδικού "Αρχαιογνωσία" 5, 319–335. Αθήνα: Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.

Favro, D.G. 1996. *The urban image of Augustan Rome*. New York: Cambridge University Press.

Fragaki, H. 2003. «Représentations architecturales de la peinture pompéienne. Evolution de la pensée archéologique». *MÉFRA* 115(1): 231-294.

Fraisse, P., και C. Llinas. 1995. *Documents d'architecture hellénique et hellénistique. Délos* 36. Paris: Dépositaire Diffusion de Boccard.

Fraisse, Ph., και J.-C. Moretti. 1998. «Le bâtiment de scène du théâtre de Délos». *RA* 1: 151-163.

Fraisse, Ph., και J.-C. Moretti. 2007. *Le théâtre. Délos* 42. Athènes: Ecole française d'Athènes.

Ginouvés, R. 1992. *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*. Τόμος 2, *Éléments constructifs: supports, couvertures, aménagements intérieurs*. Roma: Publications de l'École Française de Rome.

- Grandjean, Y., και F. Salviat. 2012. *Οδηγός της Θάσου*. 2η έκδ. Μτφ. Γ. Σανιδάς. Επιμ. Α. Αργύρη. Αθήνα: École française d'Athènes.
- Grenfell, B.P., και A.S. Hunt, επιμ. 1914. *The Oxyrhynchus papyri*. Τόμος 10, *Texts 1224-1350*. London: Egypt Exploration Fund.
- Gros, P. 2001. *L'architecture romaine : du début du IIIe siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*. Τόμος 2: *Maisons, palais, villas et tombeaux*. Paris: Picard.
- Gruben, G. 2000. *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων*. Μτφ. Δ. Ακτσελή. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- Hellmann, M.-C. 1992. *Recherches sur le vocabulaire de l'architecture grecque, d'après les inscriptions de Délos*. *BÉFAR* 278. Athènes: École française d'Athènes και Paris: Depositare de Boccard.
- Heuzey, L., και H. Daumet. 1876. *Mission archéologique de Macédoine*. Paris: Firmin-Didot.
- Hoepfner, W., επιμ. 2005. *Ιστορία της κατοικίας: 5000 π.Χ. - 500 μ.Χ.: προϊστορία, πρώιμη ιστορία, αρχαιότητα*. Μτφ. Η. Τσιριγκάκης. Επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Hoepfner, W., και E.-L. Schwandner. 1986. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*. *Wohnen in der klassischen Polis* 1. München: Deutscher Kunstverlag.
- Hosking, W. 1831. «On the etymology of the architectural term attic». Παράρτημα στο *Archaeologia, or, Miscellaneous tracts relating to antiquity* 23: 412–415.
- Jeppesen, K. 1958. *Paradeigmata: Three Mid-fourth Century Main Works of Hellenic Architecture, Reconsidered*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Lapalus, É. 1939. *L'Agora des Italiens*. *Délos* 19. Paris: E. de Boccard.
- Lehmann, P.W. 1969. *The Hieron. Samothrace* 3. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Lesky, A. 1981. *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*. 5η εκδ. Μτφ. Α.Γ. Τσοπανάκης. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Liddell, H.G., και R. Scott. 1925. *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*. Μτφ. Ξ.Π. Μόσχος. Αθήναι: Ιωάννης Ν. Σιδέρης.
- Ling, R. 1991. *Roman painting*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Mark, I.S. 1993. *The Sanctuary of Athena Nike in Athens: Architectural Stages and Chronology*. *Hesperia Supplements* 26. Princeton, N.J.: American School of Classical Studies at Athens.

Miller, S.G. 1978. *Hellenistic Macedonian architecture: its style and painted ornamentation*. Ann Arbor: University Microfilms.

Miller, S.G. 1982. «Macedonian tombs: their architecture and architectural decoration». Στο *Macedonia and Greece in late classical and early hellenistic times*. Studies in the History of Art 10, Symposium series 1, επιμ. Β. Barr-Sharrar και Ε.Ν. Borza, 152–71. Washington: National Gallery of Art.

Millett, P. 2010. «The Political Economy of Macedonia». Στο *A companion to ancient Macedonia*, επιμ. J. Roisman και I. Worthington, 472–504. Chichester, U.K. και Malden: Wiley-Blackwell.

Moretti, J.-C. 2014. «The evolution of theatre architecture outside Athens in the fourth century». Στο *Greek theatre in the fourth century B.C.*, επιμ. Ε. Csapo, Η.Ρ. Goette, J.R. Green και P. Wilson, 107–37. Berlin, Boston: De Gruyter.

Moretti, J.-C. 2015. «L'architecture publique à Délos au IIIe s. a.C.». Στο *L'architecture monumentale grecque au IIIe siècle A.C.* Ausonius Mémoires 40, επιμ. J. des Courtils, 83–115. Bordeaux: Ausonius éditions.

Moretti, J.-C., και M. Fincker. 2016. «La Salle hypostyle de Délos et les espaces publics de l'économie délienne». Στο *Wirtschaftsbauten in der antiken Stadt: Internationales Kolloquium 16-17 November 2012 Karlsruhe*, επιμ. U. Fellmeth, J. Krüger, K. Ohr και J.J. Rasch, 97–110. Karlsruhe: Karlsruher Institut für Technologie.

Mylonas Shear, I. 1963. «Kallikrates». *Hesperia* 32(4): 375–424.

Orlandos, A.K. 1947-1948. «Nouvelles observations sur la construction du temple d'Athéna Niké». *BCH* 71–72: 1-38.

Pappalardo, U. 2009. *The splendor of roman wall painting*. Los Angeles: J. Paul Getty Museum.

Picard, C.C. 1921. *L'établissement des Poseidoniastes de Bérytos. Délos* 6. Paris: E. de Boccard.

Poulsen, G., και R. Vallois. 1914. *Nouvelles recherches sur la Salle hypostyle. Délos* 2. Paris: Fontemoing et Cie.

Robinson, D.M., και J.W. Graham. 1938. *The Hellenic house: a study of the houses found at Olynthus with a detailed account of those excavated in 1931 and 1934. Olynthos* 8. Baltimore: Johns Hopkins press.

Roddaz, J.-M. 1984. *Marcus Agrippa*. Rome: École française de Rome.

Roux, G. 1961. *L'architecture de l'Argolide aux IVe et IIIe siècles avant J.-C.* Paris: E. de Boccard.

Roux, G. 1992. «Structure and Style of the Rotunda of Arsinoe». Στο *The rotunda of Arsinoe. Samothrace 7*, επιμ. J.R. McCredie, G. Roux, S.M. Shaw και J. Kurtich, 92–230. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Scahill, D. 2009. «The origins of the corinthian capital». Στο *Structure, Image, Ornament: Architectural Sculpture in the Greek World (Proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies, 27-28 November 2004)*, επιμ. P. Schultz και R. von den Hoff, 40–53. Oxford: Oxbow books.

Scahill, D. 2012. «The Architecture of the South Stoa at Corinth: Design, Construction and Function of the Greek Phase». Διδ. διατρ., University of Bath.

Shear, L.T. 1970. «The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora». *Hesperia* 39:145-222.

Shear, L.T. 2016. *Trophies of Victory: Public Building in Periklean Athens*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Shoe, L.T. 1936. *Profiles of Greek mouldings*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Stuart, J., και N. Revett. 1980. *The antiquities of Athens*. 3 Τόμοι. New York: Arno Press.

Thompson, H.A. 1950. «The Odeion in the Athenian Agora». *Hesperia* 19(2):31–141.

Townsend, R.F. 1985. «A Newly Discovered Capital from the Thrasyillos Monument». *AJA* 89(4): 676–680.

Travlos, J. 1971. *Pictorial dictionary of Ancient Athens*. London: Thames and Hudson.

Trümper, M. 1998. *Wohnen in Delos: eine baugeschichtliche Untersuchung zum Wandel der Wohnkultur in hellenistischer Zeit*. Internationale Archäologie 46. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.

Trümper, M. 2008. *Die 'Agora des Italiens' in Delos: Baugeschichte, Architektur, Ausstattung und Funktion einer späthellenistischen Porticus-Anlage*. Internationale Archäologie 104. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf.

Ulrich, R.B. 2007. *Roman woodworking*. New Haven, London: Yale University Press.

Vallois, R. 1912. «Attiques déliens». *CRAI* 56(2): 105–115.

Vallois, R. 1923. *Les portiques au Sud du Hiéron. 1 : Le Portique de Philippes. Délos 7*. Paris: E. de Boccard.

Vallois, R. 1929. «Topographie délienne II». *BCH* 53: 185–315.

Vallois, R. 1944. *L'architecture hellénique et hellénistique à Délos jusqu'à l'éviction des Déliens (166 av. J.-C.)*. Τόμος 1. Paris: E. de Boccard.

Vallois, R. 1953. *Les Constructions antiques de Délos: documents*. Paris: E. de Boccard.

Wescoat, B.D. 2005. «Buildings for votive ships on Delos and Samothrace». Στο *Architecture and archaeology in the Cyclades: papers in honour of J. J. Coulton*, επιμ. Μ. Yeroulanou και Μ. Stamatopoulou, 153–172. Oxford, England: Archaeopress.

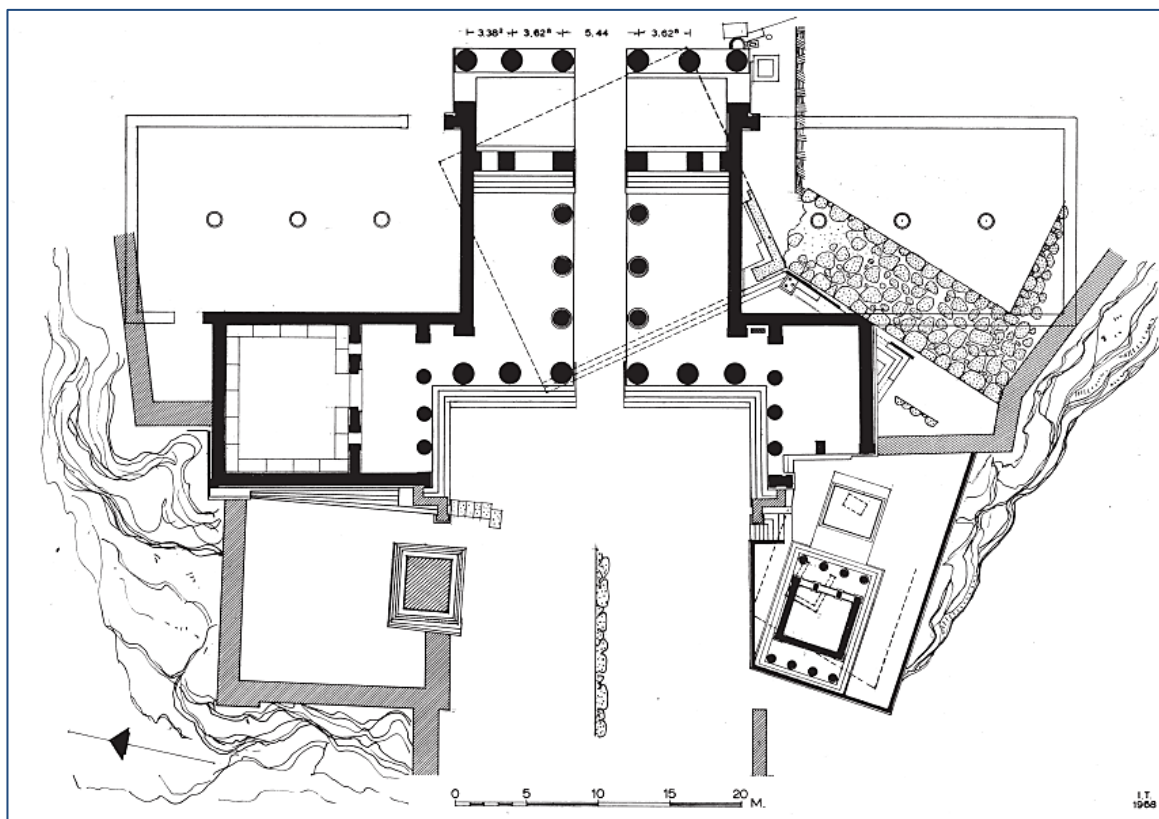
Wescoat, B.D. 2010. «"Up against the wall": Anta Design in the Sanctuary of the Great Gods on Samothrace». Στο *Samothracian connections: essays in honor of James R. McCredie*, επιμ. Ο. Palagia και Β. D. Wescoat, 74–105. Oxford: Oxbow Books.

Willers, D. 1990. *Hadrians panhellenisches Programm: archäologische Beiträge zur Neugestaltung Athens durch Hadrian*. AntK Supplement 16. Basel: Vereinigung der Freunde Antiker Kunst.

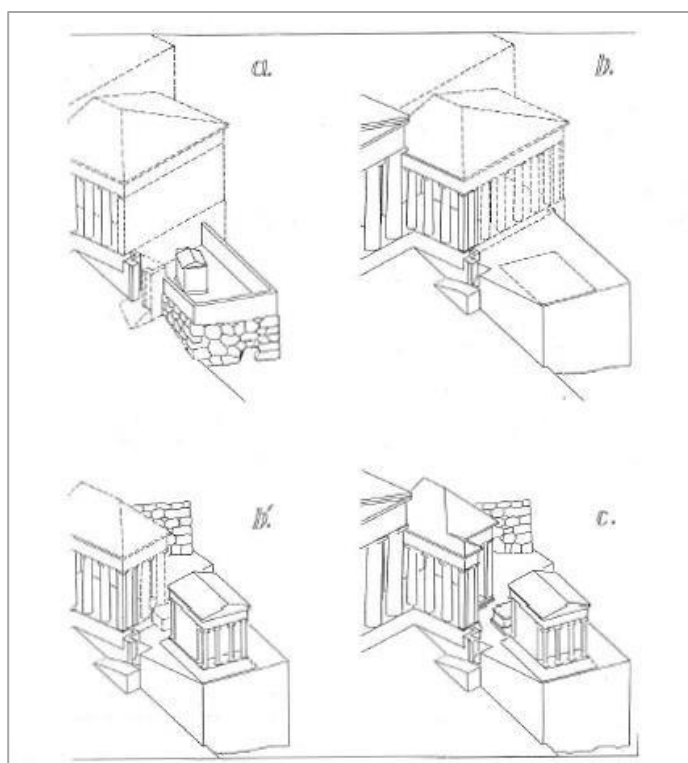
Zarmakoupi, M. 2011. «Porticus and cryptoporticus in luxury villa architecture». Στο *Art, industry and infrastructure in Roman Pompeii*, επιμ. Ε. Poehler, Μ. Flohr και Κ. Cole, 50–61. Oxford: Oxbow Books.

The background of the page is an abstract composition. It features a grid of small, light-colored circles on a dark teal background, which is visible in the top and bottom portions of the page. The central portion of the page is a lighter, textured area with shades of white, cream, and pale yellow, suggesting a layered or painted surface. The word "ΕΙΚΟΝΕΣ" is centered in the white area.

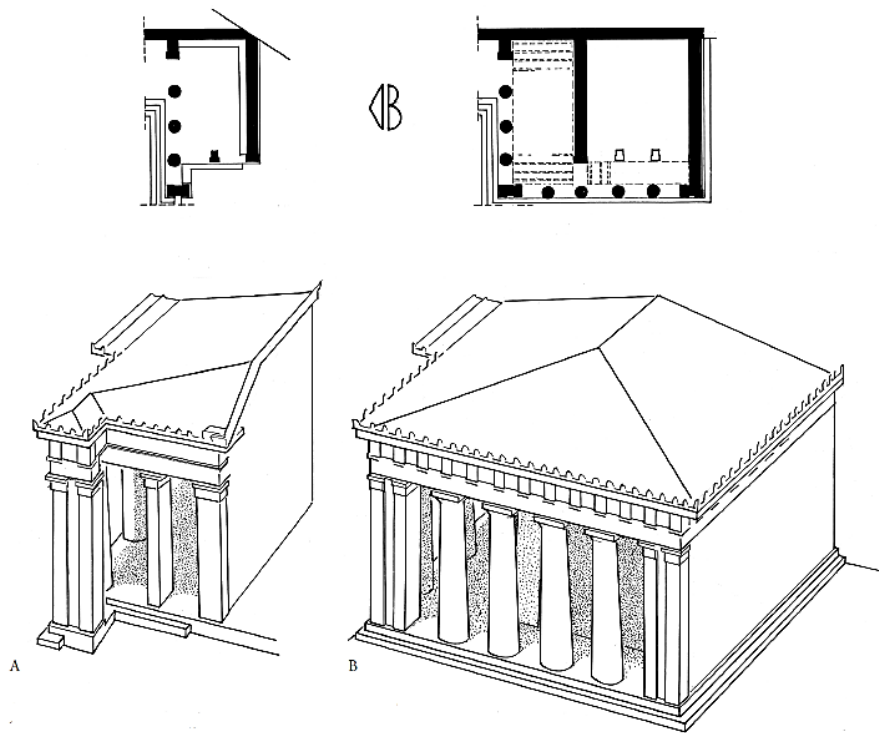
ΕΙΚΟΝΕΣ

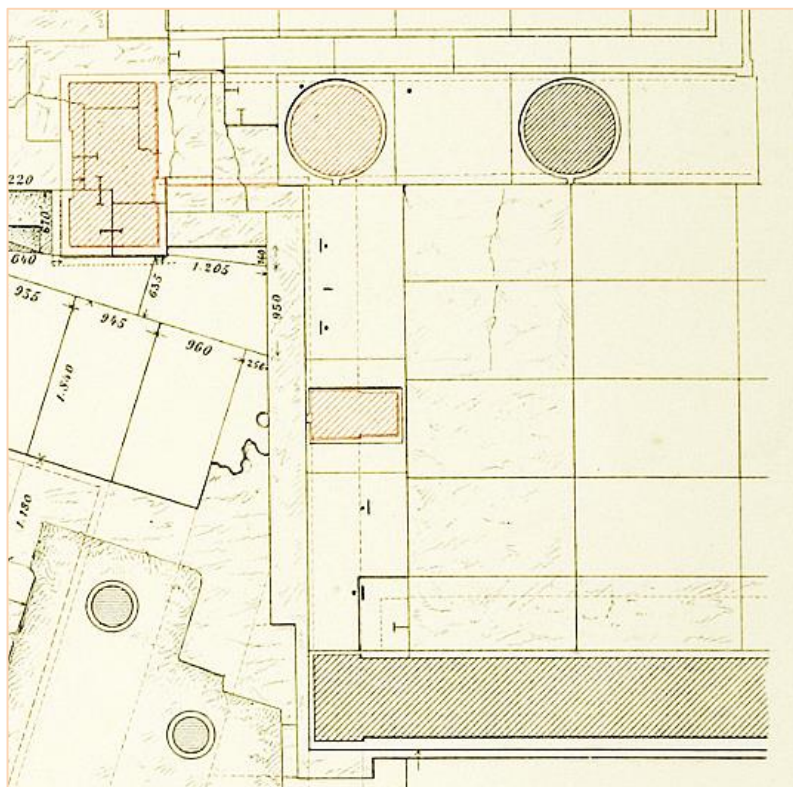
Εικόνα 1: κάτοψη των Προπυλαίων (από: Shear 2016, 274, εικ.90)

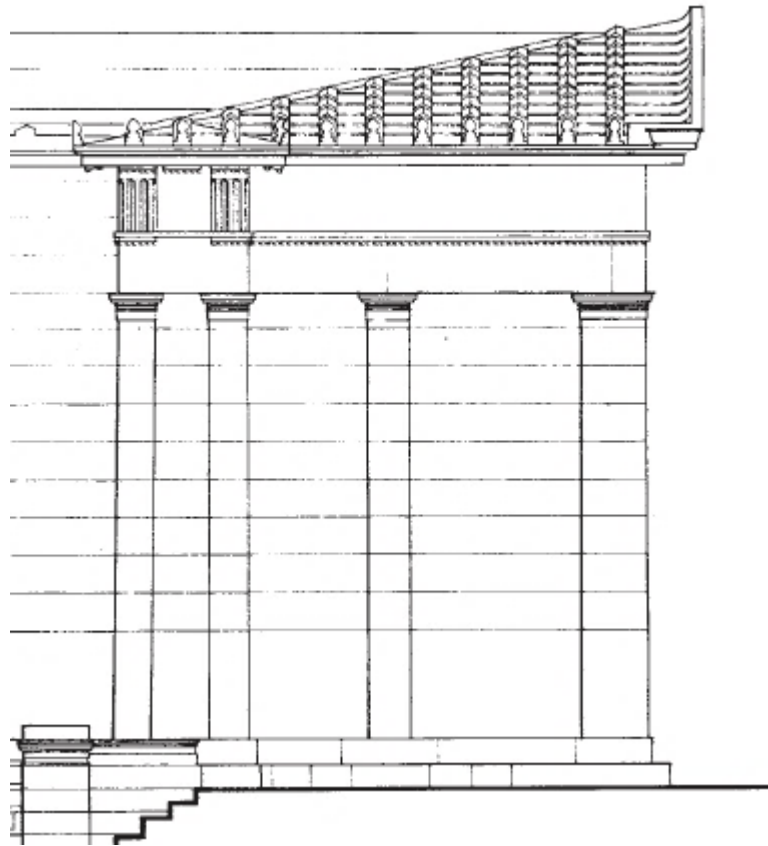
Εικόνα 2: Οικοδομικές φάσεις του ιερού της Αθηνάς Νίκης στον μυκηναϊκό προμαχώνα (από: Gruben 2000, 213, εικ. 159δ)

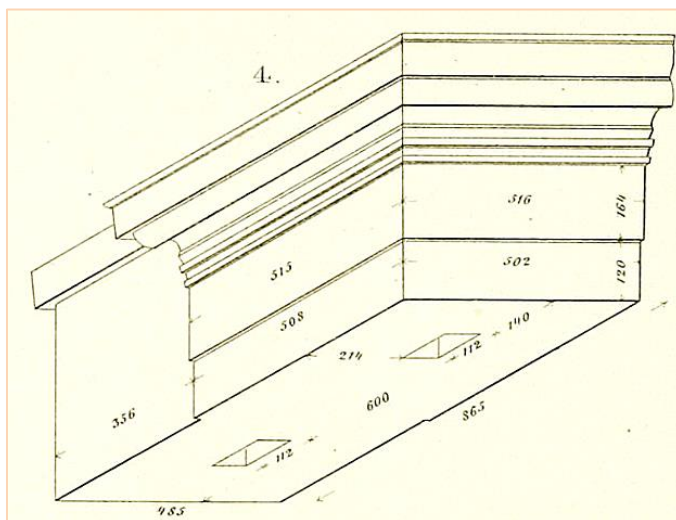
Εικόνα 3: Α) Η τελική μορφή της ΝΔ πτέρυγας, Β) Το αρχικό σχέδιο (από: Τανούλα 2016, 134, εικ.1)

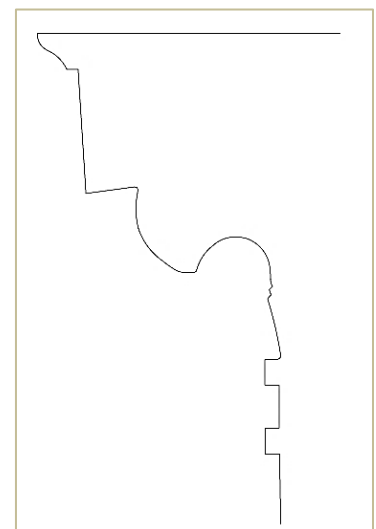
Εικόνα 4: Κάτοψη της ΝΔ πτέρυγας (από: Bohn 1882, πιν. 20)

Εικόνα 5: Δυτική πρόσοψη της ΝΔ πτέρυγας (από: Shear 2016, 285, τμήμα της εικ.97)

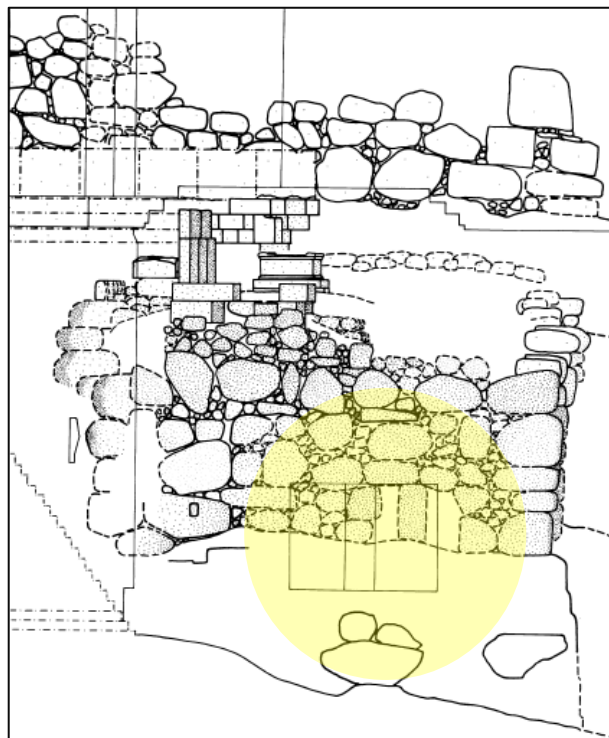
Εικόνα 6: Το πεσόκρानο της ΝΔ πτέρυγας (από: Bohn 1882, πιν. 16.4)

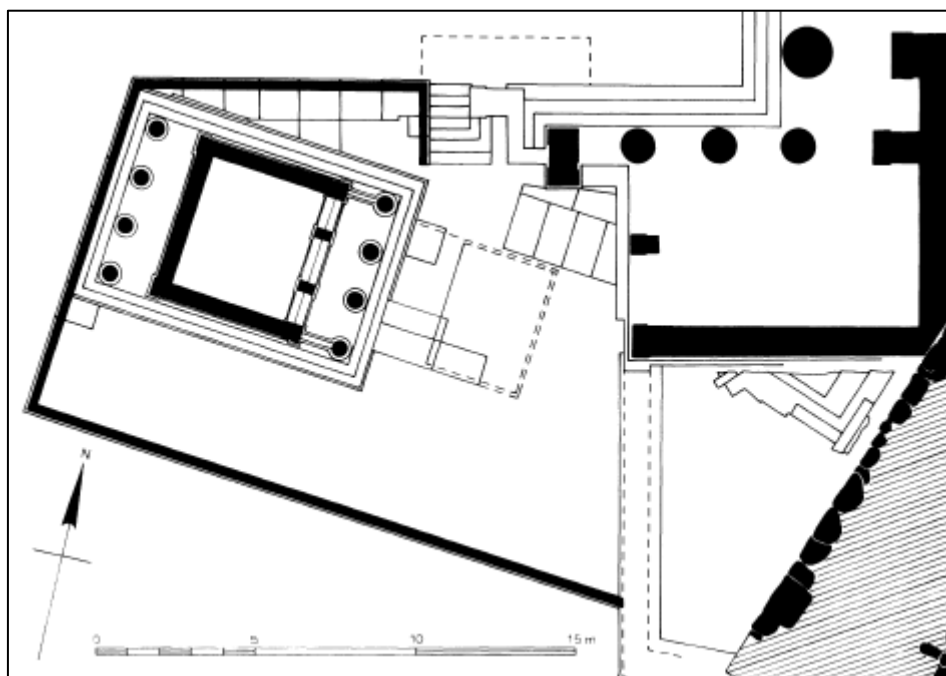
Εικόνα 7: Προφίλ των κυματίων (από: Shoe 1936, πιν. LVII, 14)

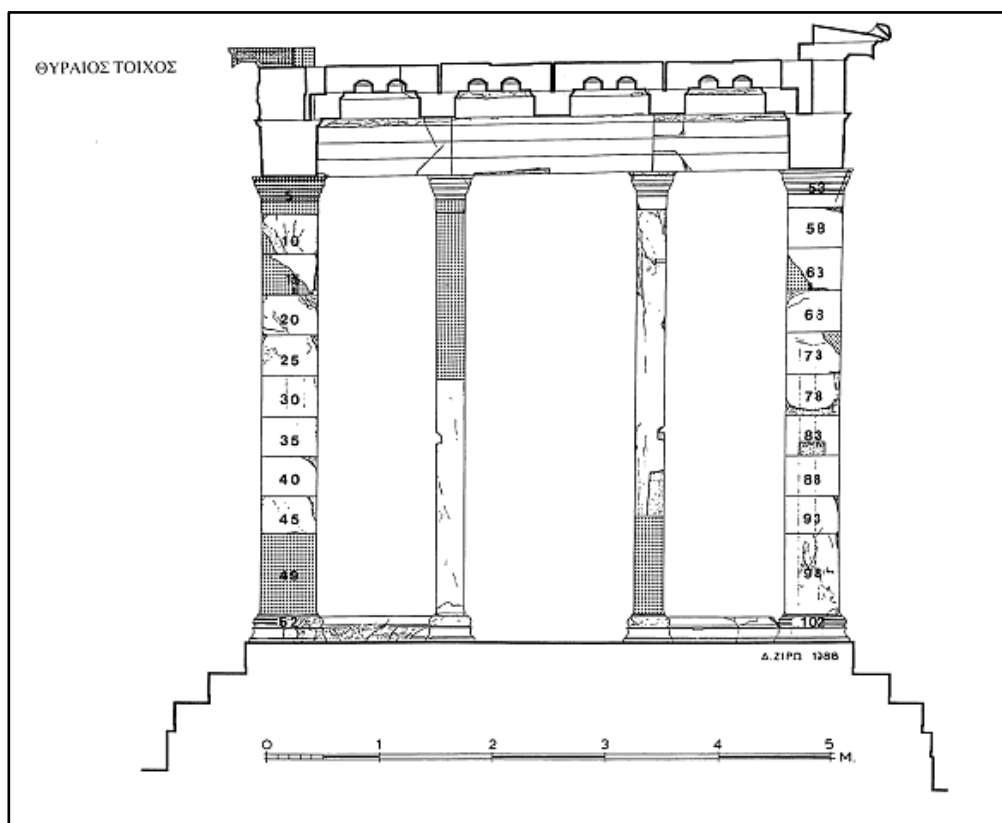
Εικόνα 8: Το δίπολο άνοιγμα στο δυτικό περίβλημα του μυκηναϊκού προμαχώνα (από: Ζιρώ 1994, πιν. 164)

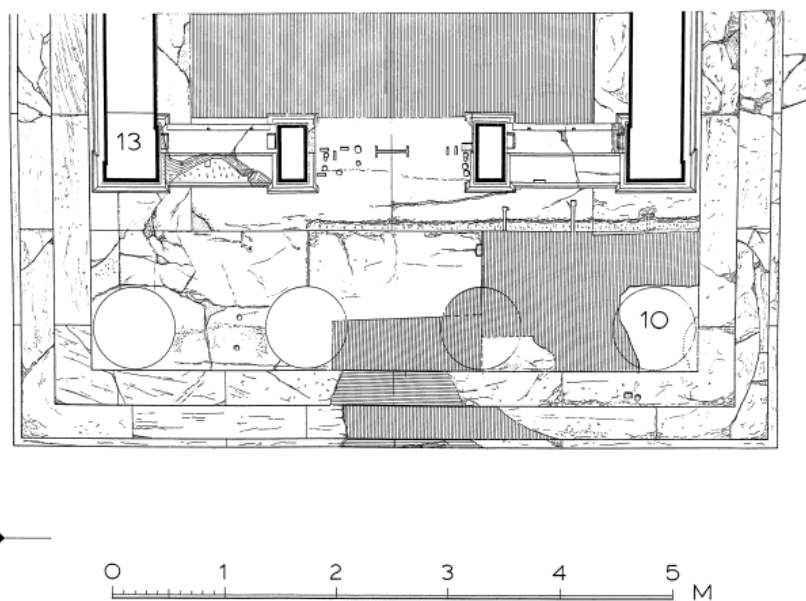
Εικόνα 9: Η σχέση της νεώτερης με την παλαιότερη κόγχη στο Πελαργικό τείχος (από: Mark 1993, 71, εικ.16)

Εικόνα 10: Κάτοψη του Ναού της Αθηνάς Νίκης και της ΝΔ πτέρυγας (από: Mark 1993, 72, εικ. 17)

Εικόνα 11: Όψη της ανατολικής πλευράς του σηκού του ναού της Αθηνάς Νίκης (από: Ζιρώ 1994, πιν. 191)

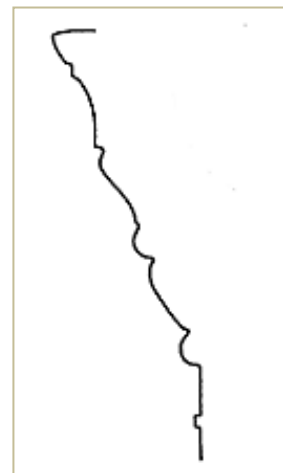
Εικόνα 12: Το ανατολικό τμήμα του ναού της Αθηνάς Νίκης (από: Ζιρώ 1994, πιν. 203)

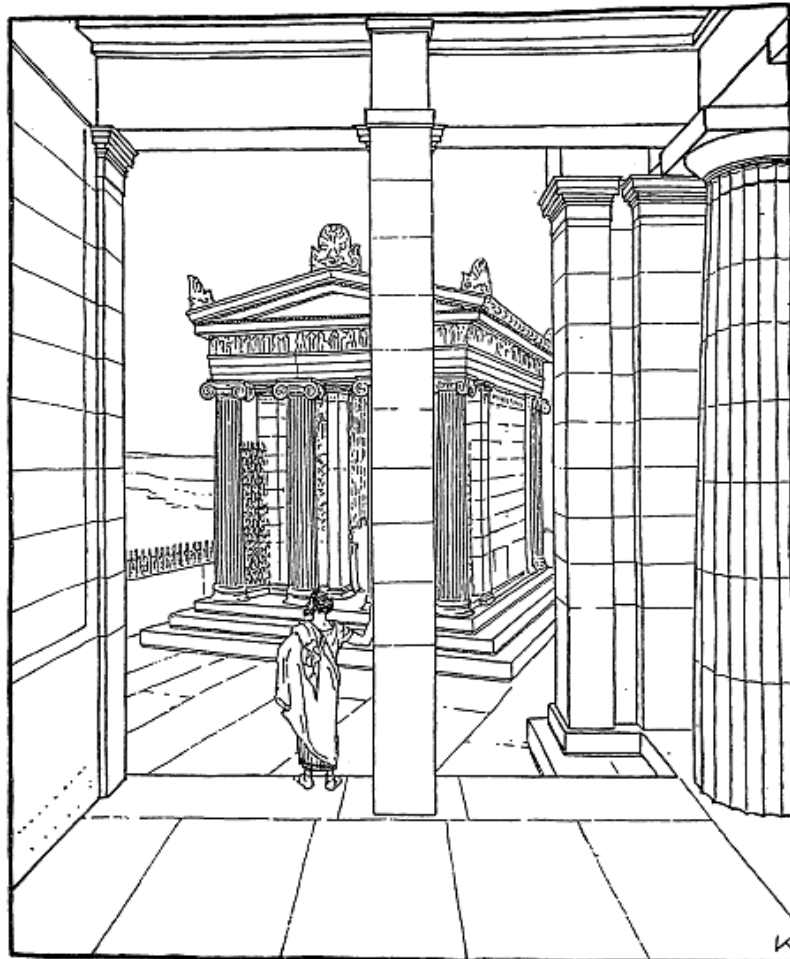
Εικόνα 13: Οι βάσεις του πεσσού και της παραστάδας στο βόρειο τμήμα της εισόδου
(από: Ζιρώ 1994, πιν. 49)

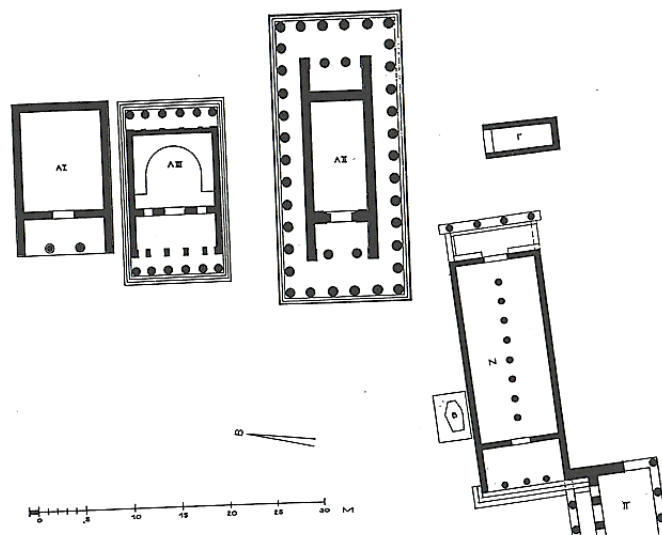
Εικόνα 14: Το πεσσόκρονο του ναού της Αθηνάς
Νίκης (από: Ζιρώ 1994, πιν. 125)

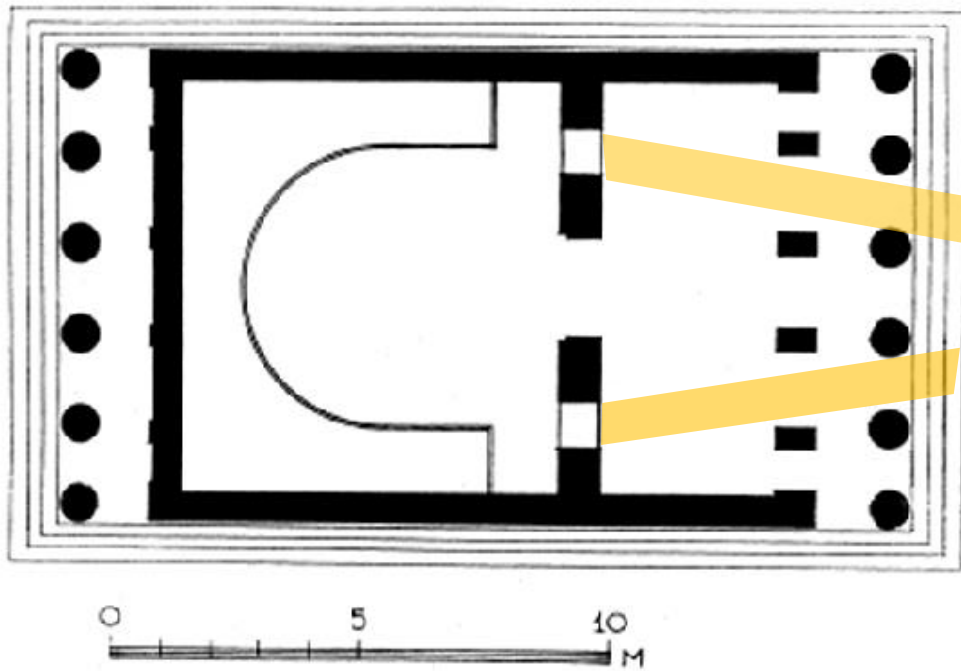
Εικόνα 15: Κατατομή των
κυματίων (από: Mylonas Shear
1963, πιν. 89a)

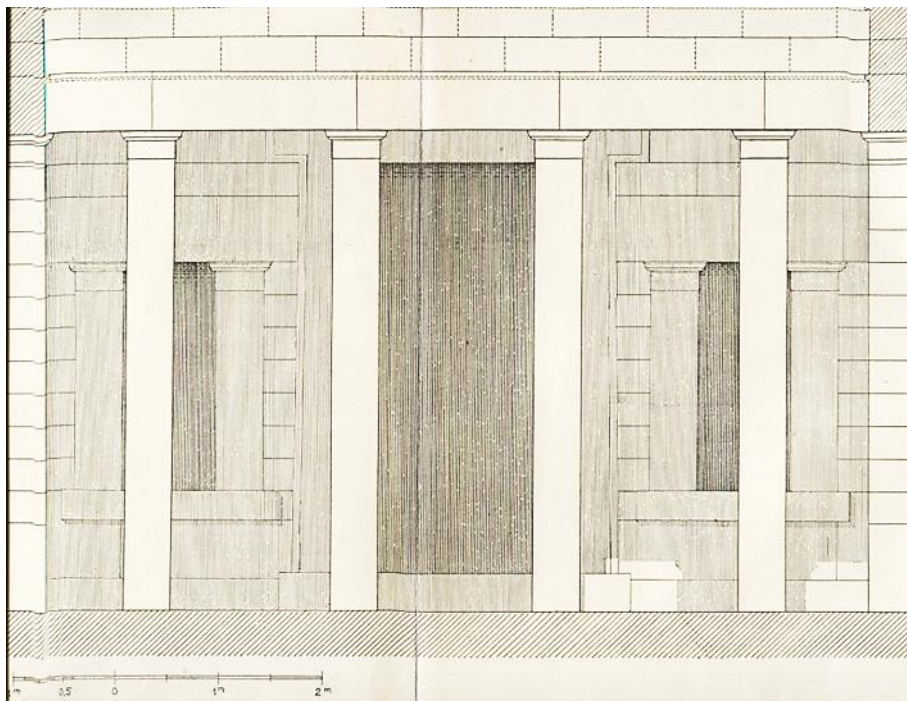
Εικόνα 16: άποψη του ναού της Αθηνάς Νίκης από το εσωτερικό της ΝΔ πτέρυγας (από: Ζιρώ 1994, πιν. 14)

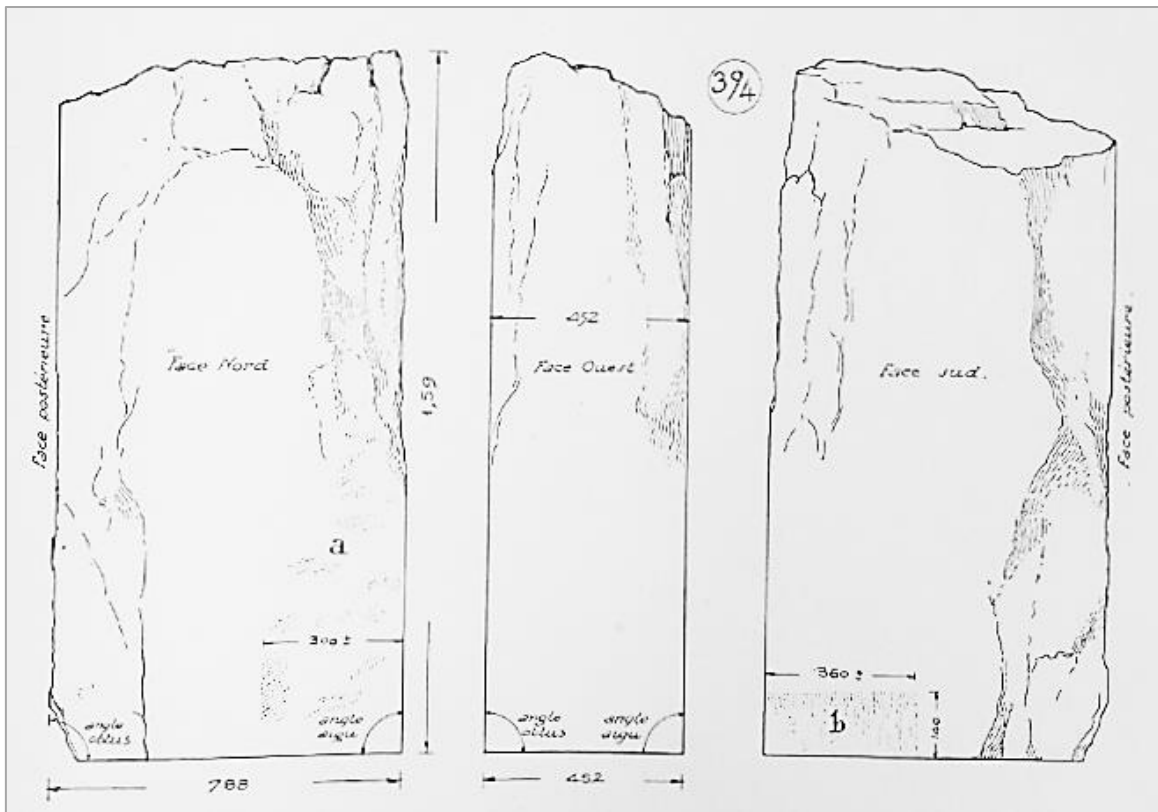
Εικόνα 17: Οι ναοί του Απόλλωνα στο ιερό της Δήλου (από: Gruben 2000, 162, εικ.137)

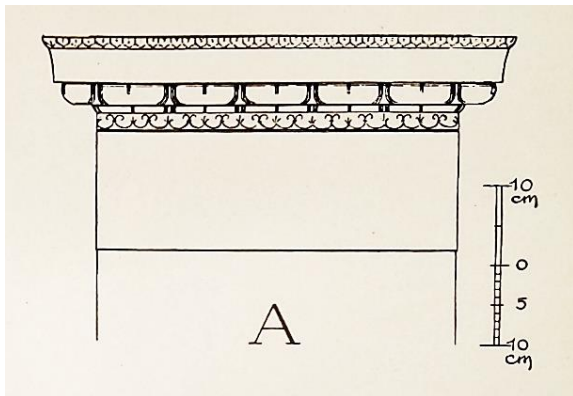
Εικόνα 18: Κάτοψη του ναού των Αθηναίων στη Δήλο (από: Mylonas Shear 1963, πιν. 87c)

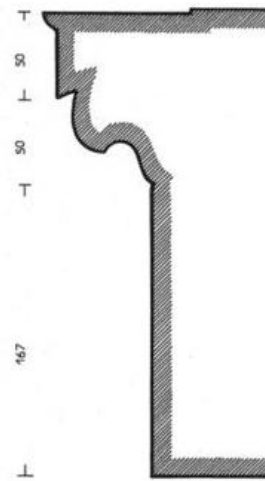
Εικόνα 19: Όψη του προνάου με την πεσσοστοιχία (από: Courby 1931, πιν.20)

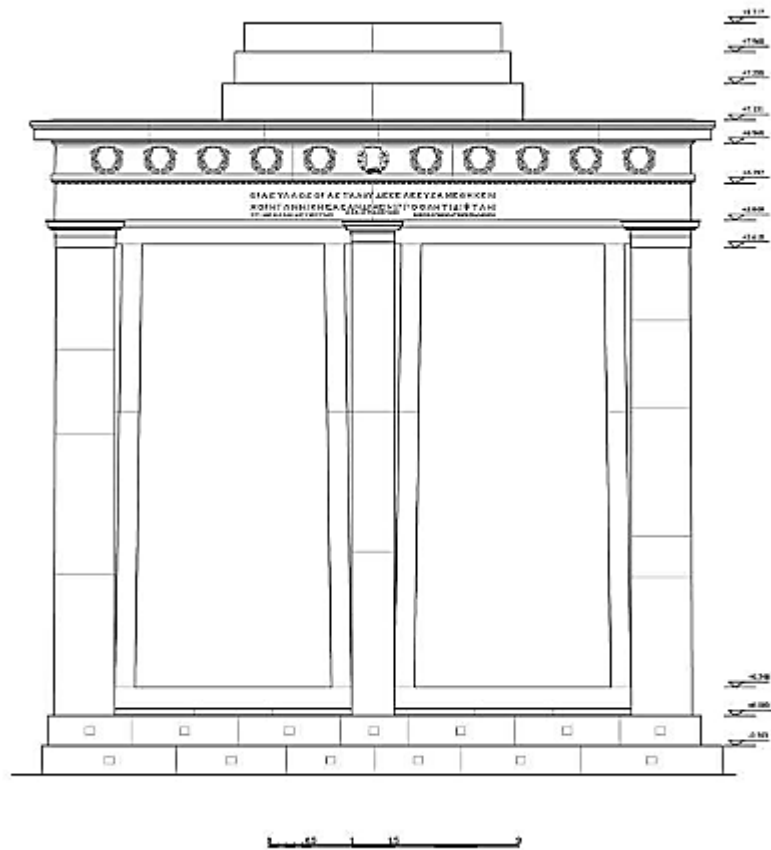
Εικόνα 20: Ο σωζόμενος πεσόκος του ναού των Αθηναίων με τις γωνίες που σχηματίζονται στη βάση του (από: Courby 1931, 167, εικ.212)

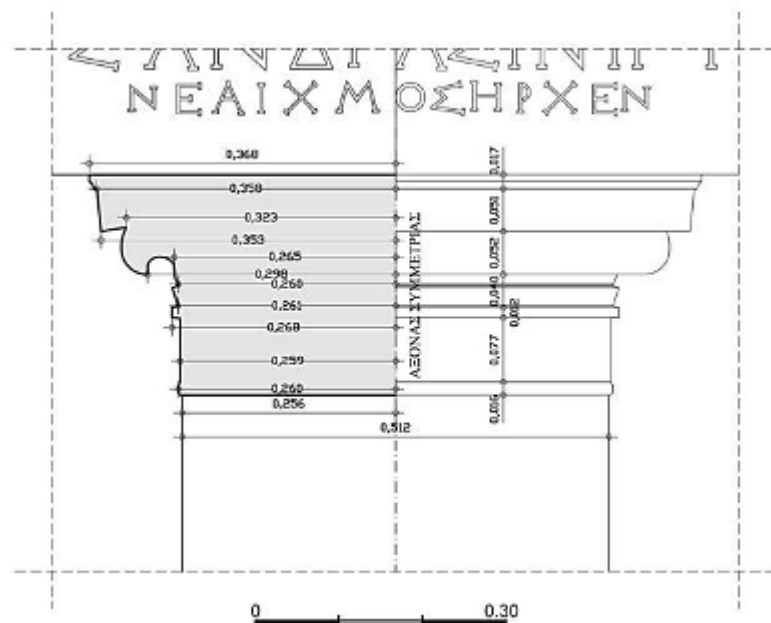
Εικόνα 21: Πεσόκρονο από τον ναό των Αθηναίων (από: Courby 1931, εικ.256)

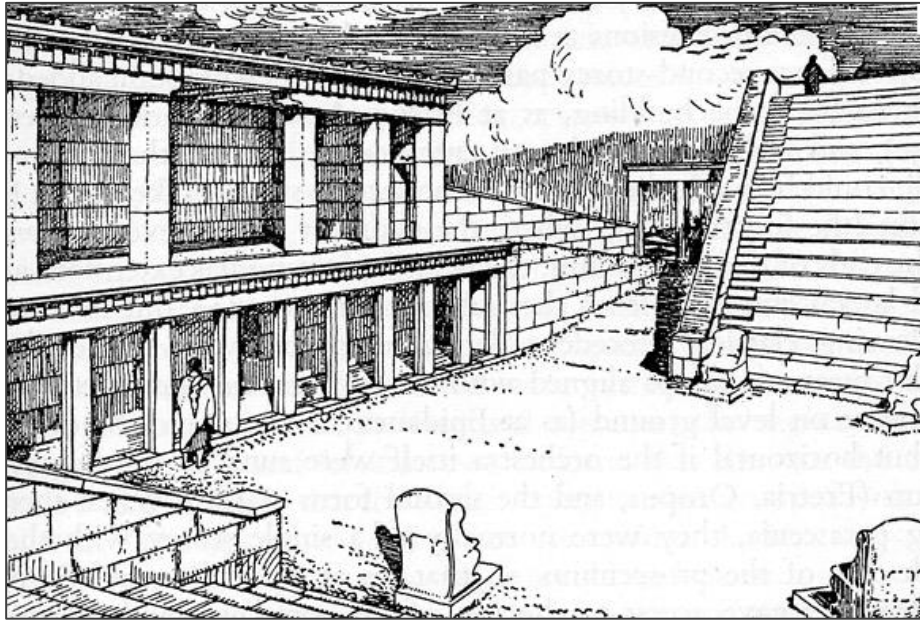
Εικόνα 22: Κατατομή του πεσόκρονου του ναού των Αθηναίων (από: Fraisse & Llinas, 1995, 60, εικ. 186)

Εικόνα 23 : Πρόσψη του μνημείου του Θρασύλλου (από: Μπολέτης 2012, πιν. 104)

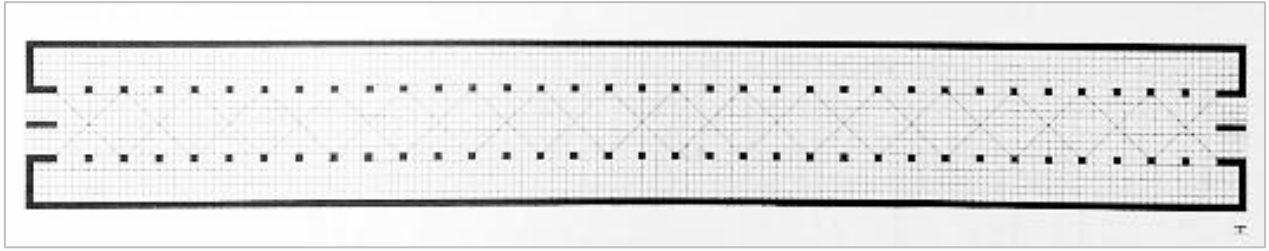
Εικόνα 24 : Το πεσόκρानο από το μνημείο του Θρασύλλου (από: Μπολέτης 2012, πιν. 112)

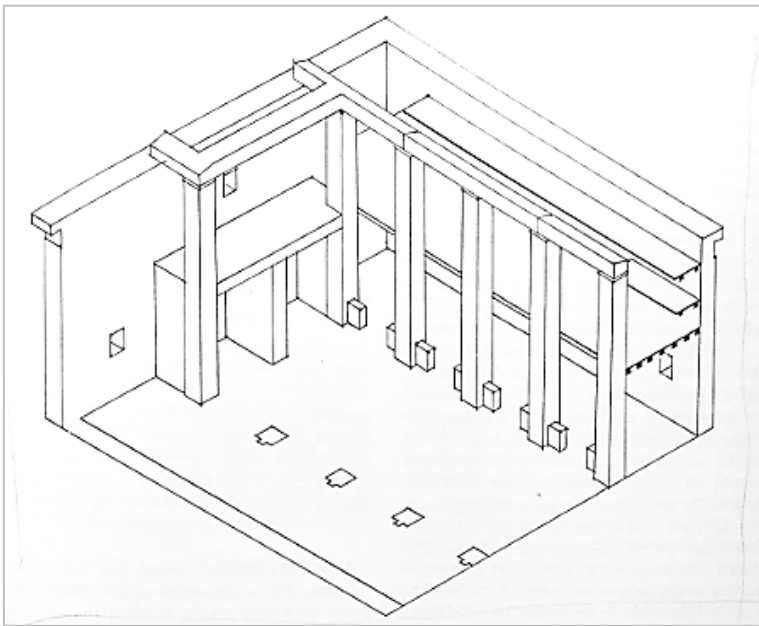
Εικόνα 25: Το θέατρο του Ωρωπού (από: Bieber 1961, 112, εικ. 428)

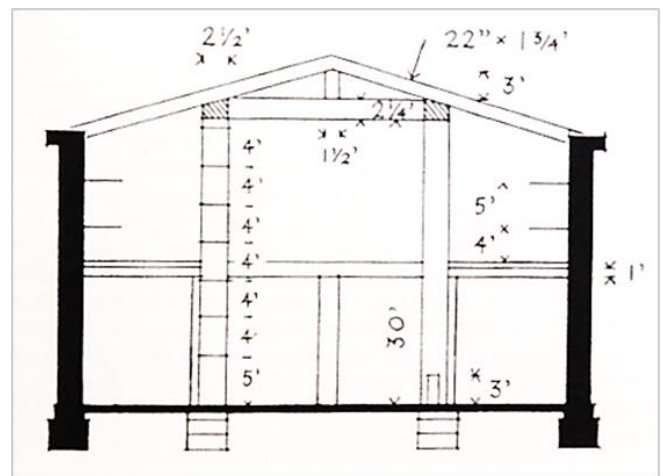
Εικόνα 26 (από: Μπολέτης 2012, πιν. 25.2)

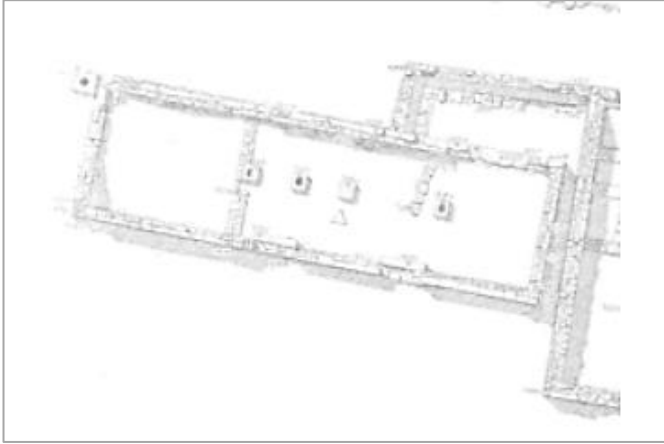
Εικόνα 27: Κάτοψη της Σκευοθήκης του Φίλωνος (από: Jeppesen 1958, 74, εικ. 58H)

Εικόνα 28: Το εσωτερικό της Σκευοθήκης (από: Jeppesen 1958, 95, εικ.66)

Εικόνα 29: Τομή κατά πλάτος της Σκευοθήκης (από: Jeppesen 1958, 71, εικ. 57C)

Εικόνα 30: Κτήριο Δ (από: Vallois 1953, πιν. IV)

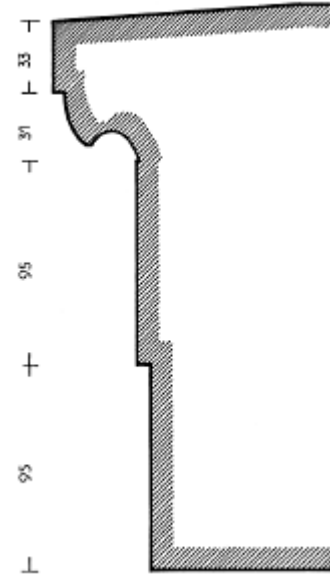
Εικόνα 31: Πεσσός από το κτήριο Δ
(από: προσωπικό αρχείο)

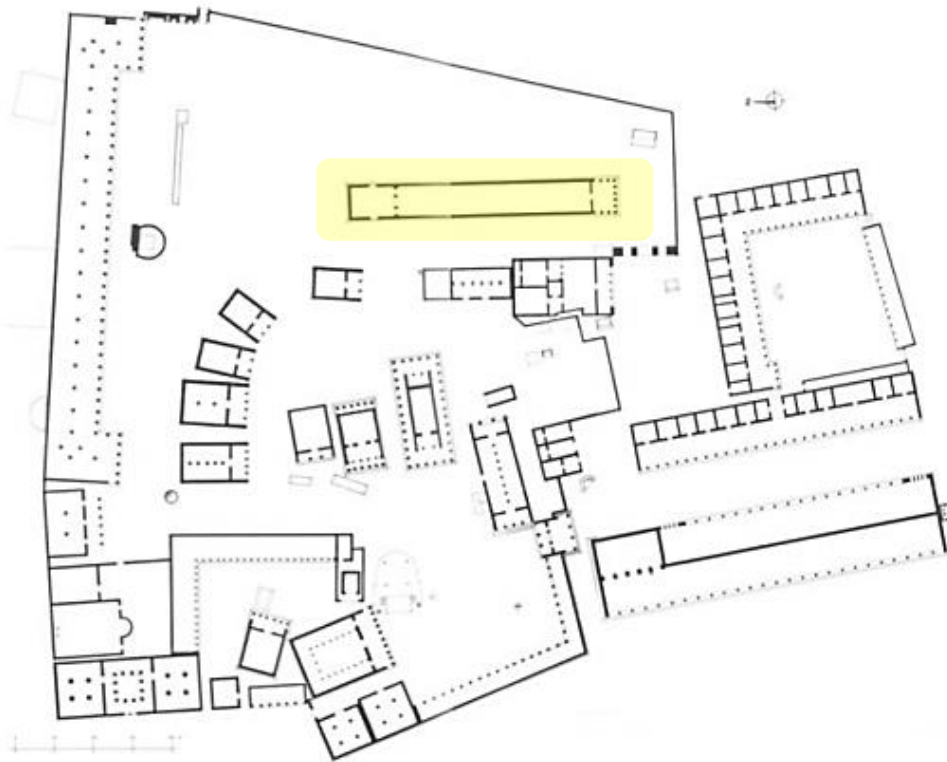
Εικόνα 32: Θησαυρός 5 (από: Benchimol και Sagnier 2005, 76, εικ.15)

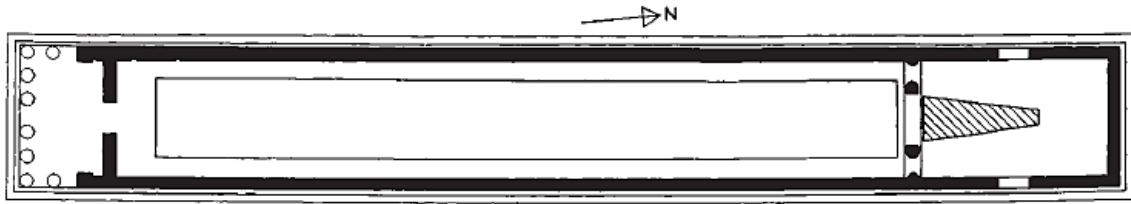
Εικόνα 33: Το πεσόκρानο που αποδίδεται στον Θησαυρό 5 (από: Benchimol και Sagnier 2005, 99, εικ. 103)

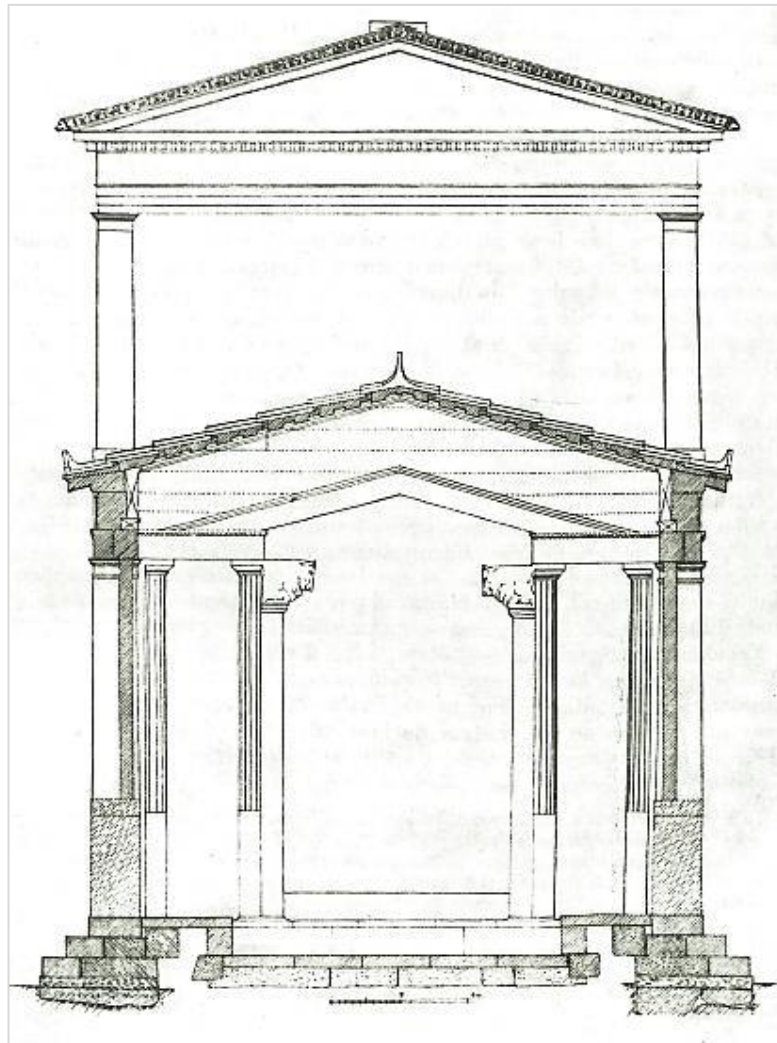
Εικόνα 34: Κατατομή του πεσόκρानου του Θησαυρού 5 (από: Benchimol και Sagnier 2005, 99, εικ. 106)

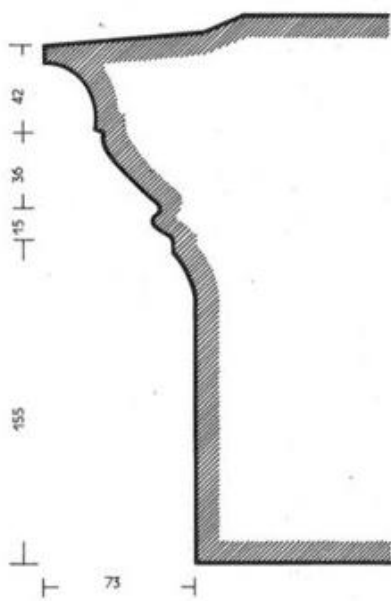
Εικόνα 35: Το Νεώριο στο ιερό του Απόλλωνα (από: Bruneau και Ducat 2010, ένθετο II)

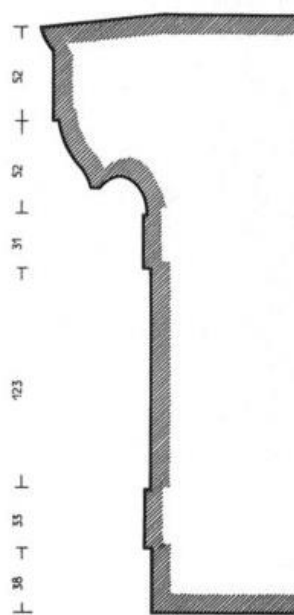
Εικόνα 36: Κάτοψη του Νεωρίου (από: Wescoat 2005, 156, εικ. 3)

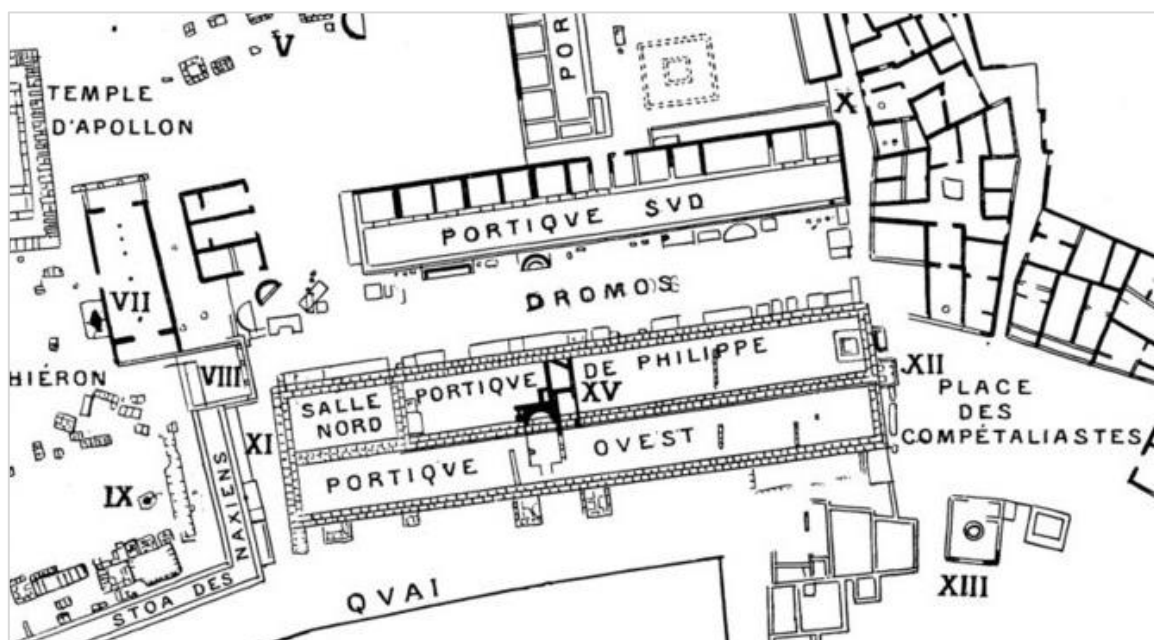
Εικόνα 37: Τομή του Νεωρίου (από: Wescoat 2005, 157, εικ. 4)

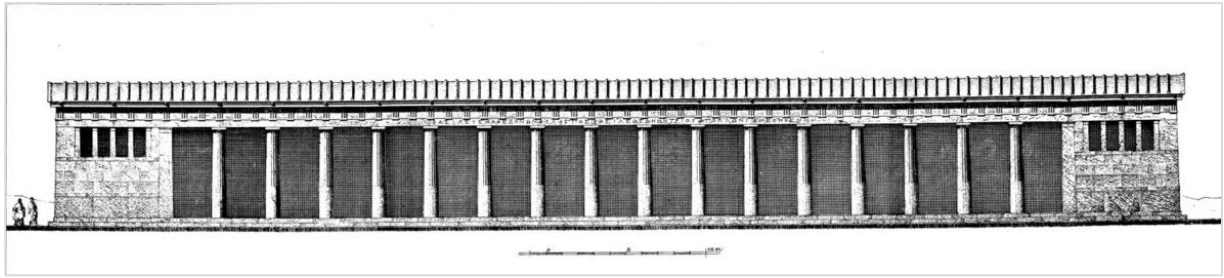
Εικόνα 38: Νεώριο, κατατομή ιωνικού πεσσόκρανου (από: Fraisse και Llinas 1995, 64, εικ. 197)

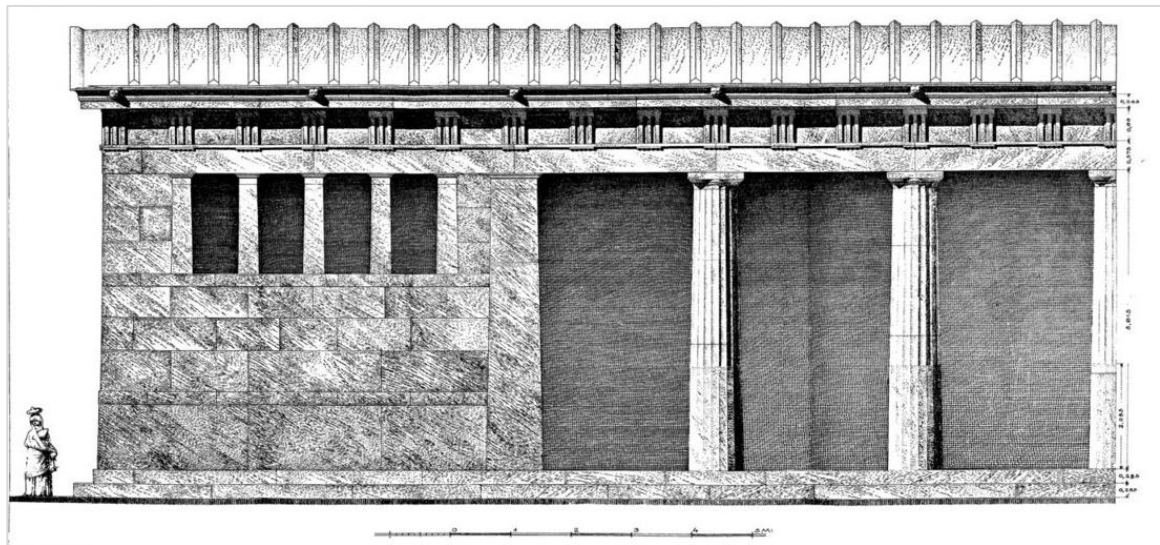
Εικόνα 39: Νεώριο, δωρικό πεσσόκρανο, κατατομή (από: Fraisse και Llinas 1995, 62, εικ. 188)

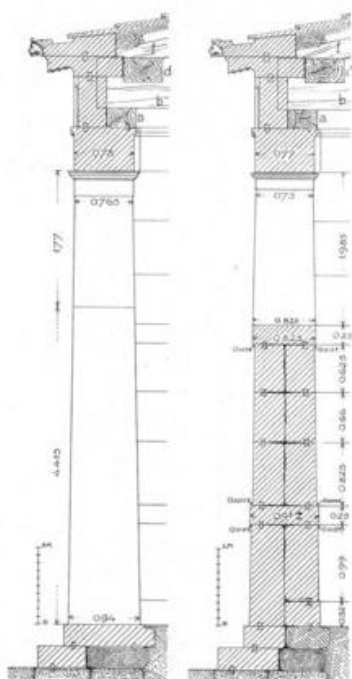
Εικόνα 40: Ο δρόμος που οδηγεί στα Προπύλαια και οι δύο στοές (από: Vallois 1923, εικ.3)

Εικόνα 41: Η στοά του Φιλίππου, ανατολική όψη (από: Vallois 1923, πιν. 4)

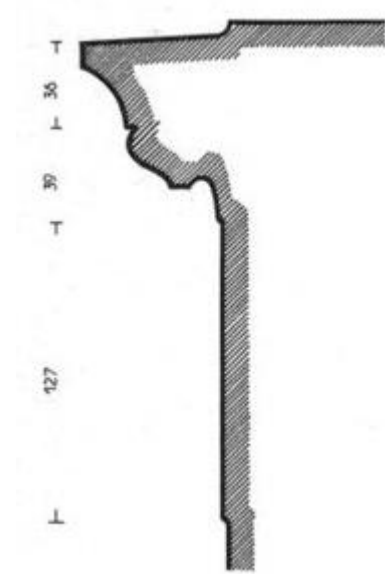
Εικόνα 42: Στοά του Φιλίππου, νότιο παράθυρο (από: Vallois 1923, πιν. 5)

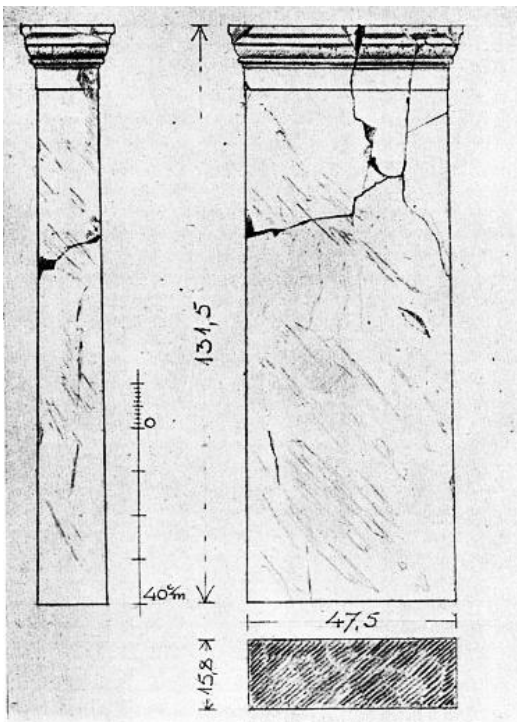
Εικόνα 43: Στοά του Φιλίππου, Τομή της παραστάδας και του πεσσού παραθύρου (από: Vallois 1923, 42, εικ. 47)

Εικόνα 44: Στοά Φιλίππου, μονολιθικός πεσός (από: προσωπικό αρχείο)

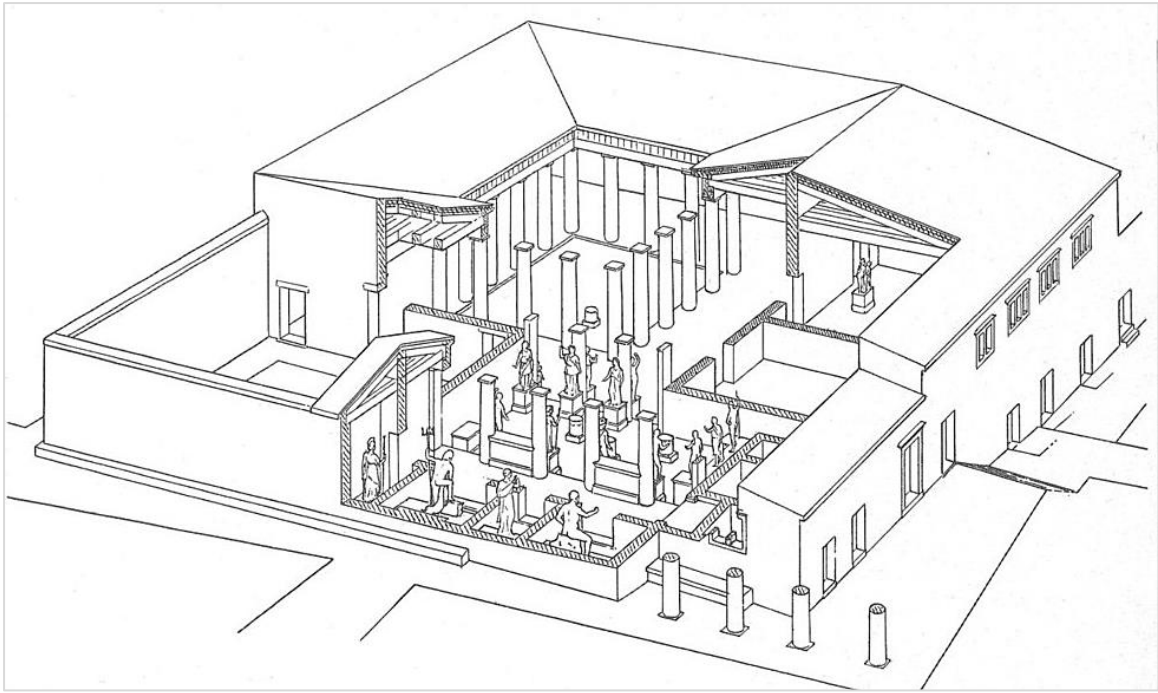
Εικόνα 45: Στοά Φιλίππου, πεσσόκρανο, κατατομή (από: Fraisse και Llinas 1995, 60, εικ. 186)

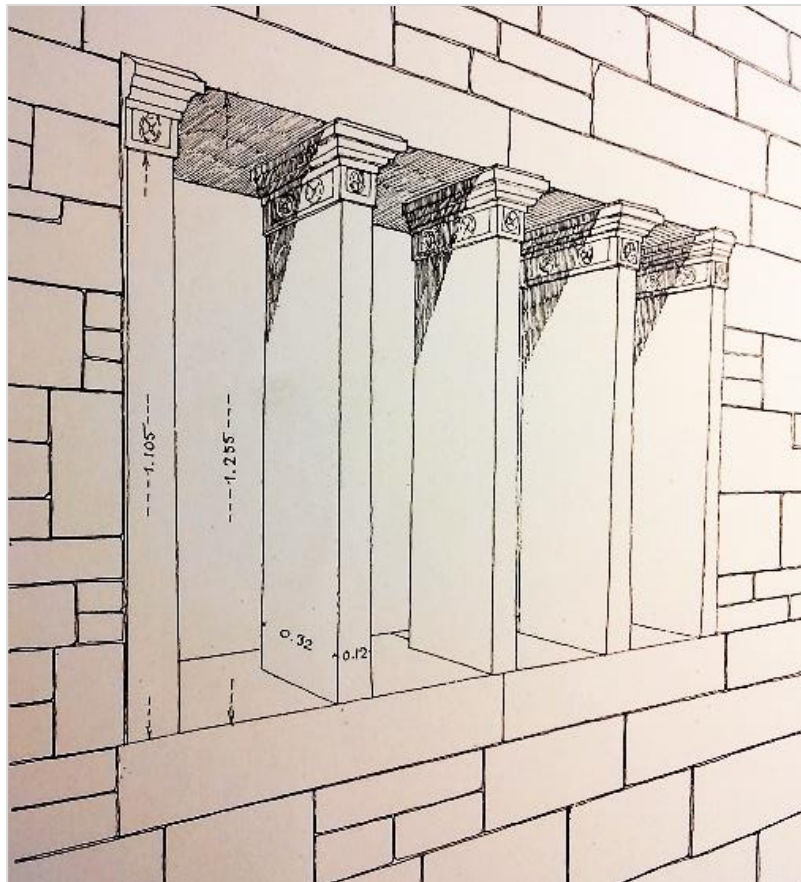
Εικόνα 46: Λέσχη Ποσειδωνιαστών, Πεσός παραθύρου (από: Ricard 1921, 126, εικ. 104)

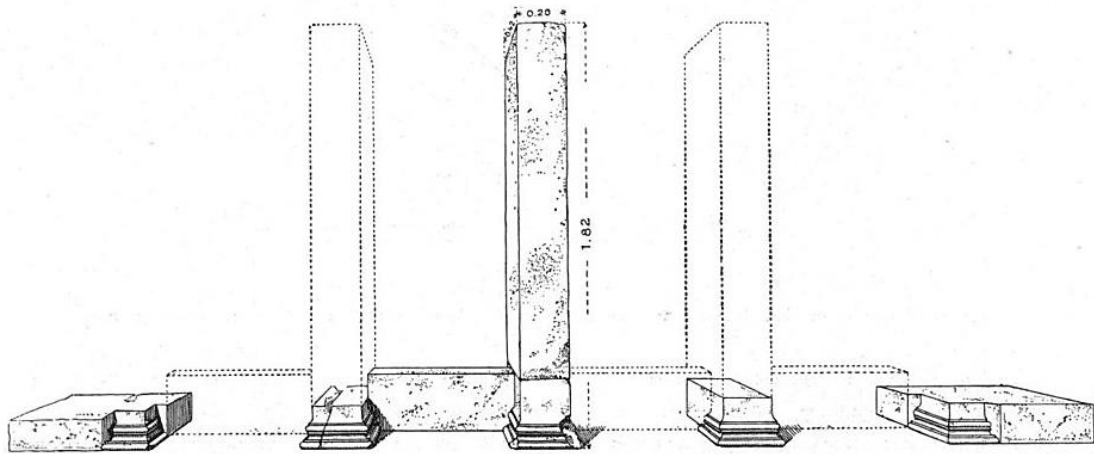
Εικόνα 47: Λέσχη Ποσειδωνιαστών, ιωνικό επιστύλιο παραθύρου (από: Ricard 1921, 128, εικ. 107)

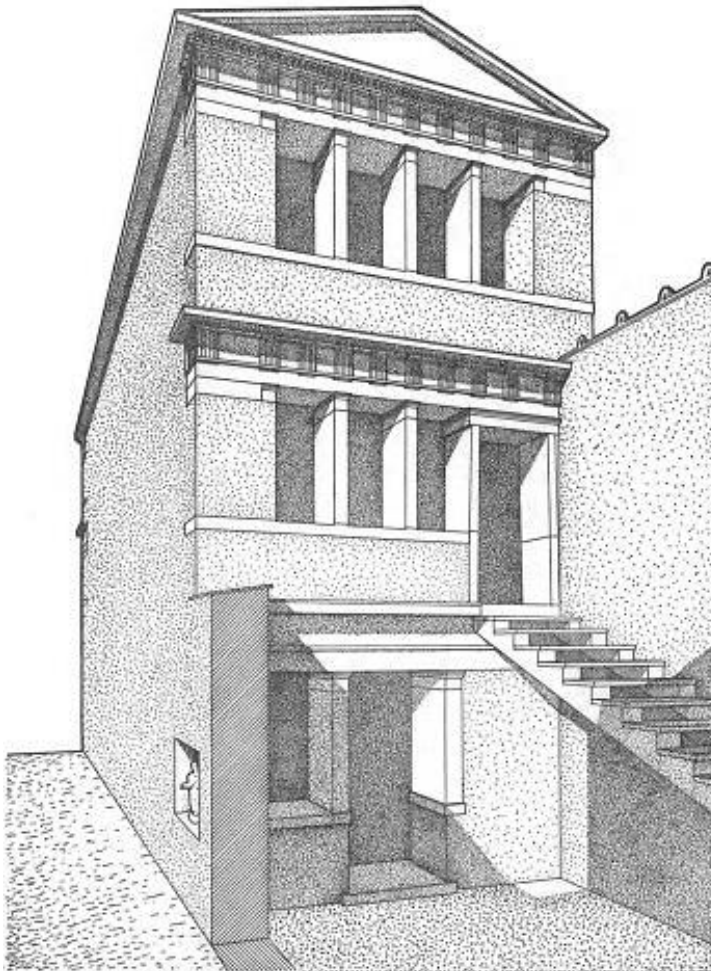
Εικόνα 48: Λέσχη Ποσειδωνιαστών (από: Ricard 1921, 32, εικ. 26)

Εικόνα 49: Οικία Διαδουμένου, παράθυρο (από: Chamonard 1922–24, πιν. XLVI)

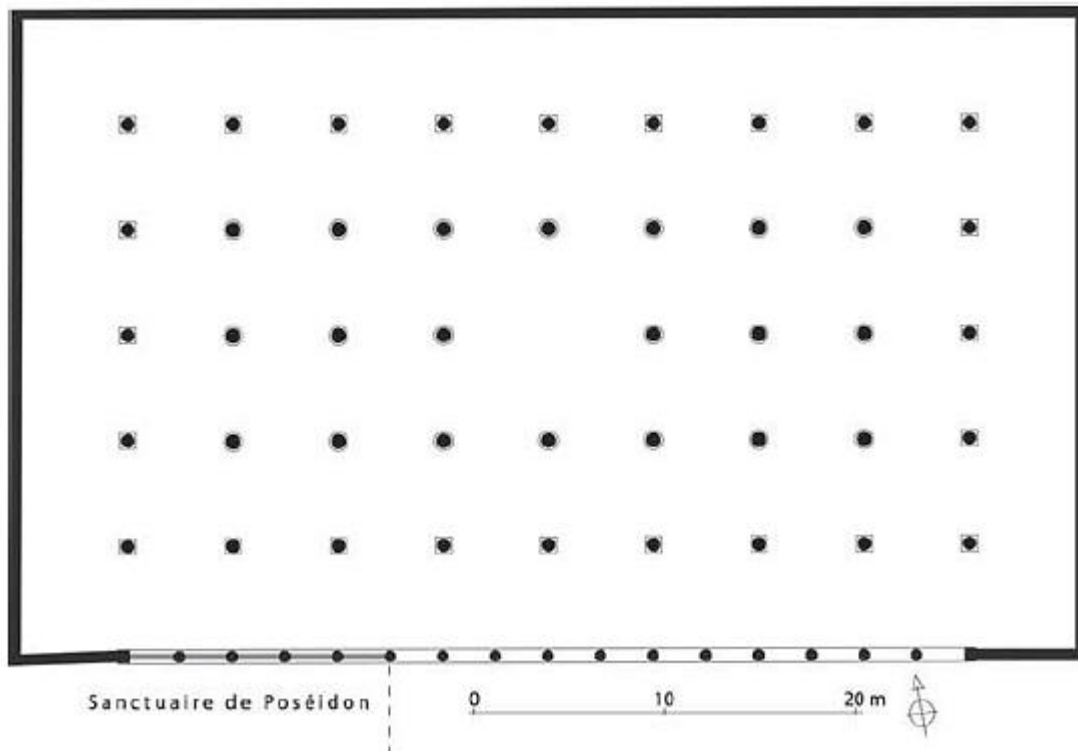
Εικόνα 50: Οικία των Δελφινιών, παράθυρο (από: Chamonard 1922–24, 302, εικ. 182)

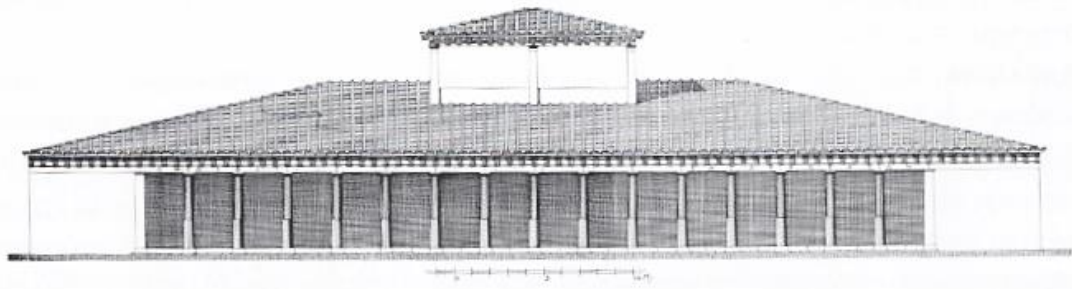
Εικόνα 51: Οικία των Αετωμάτων (από: Bruneau και Vatin 1970, 67, εικ. 59)

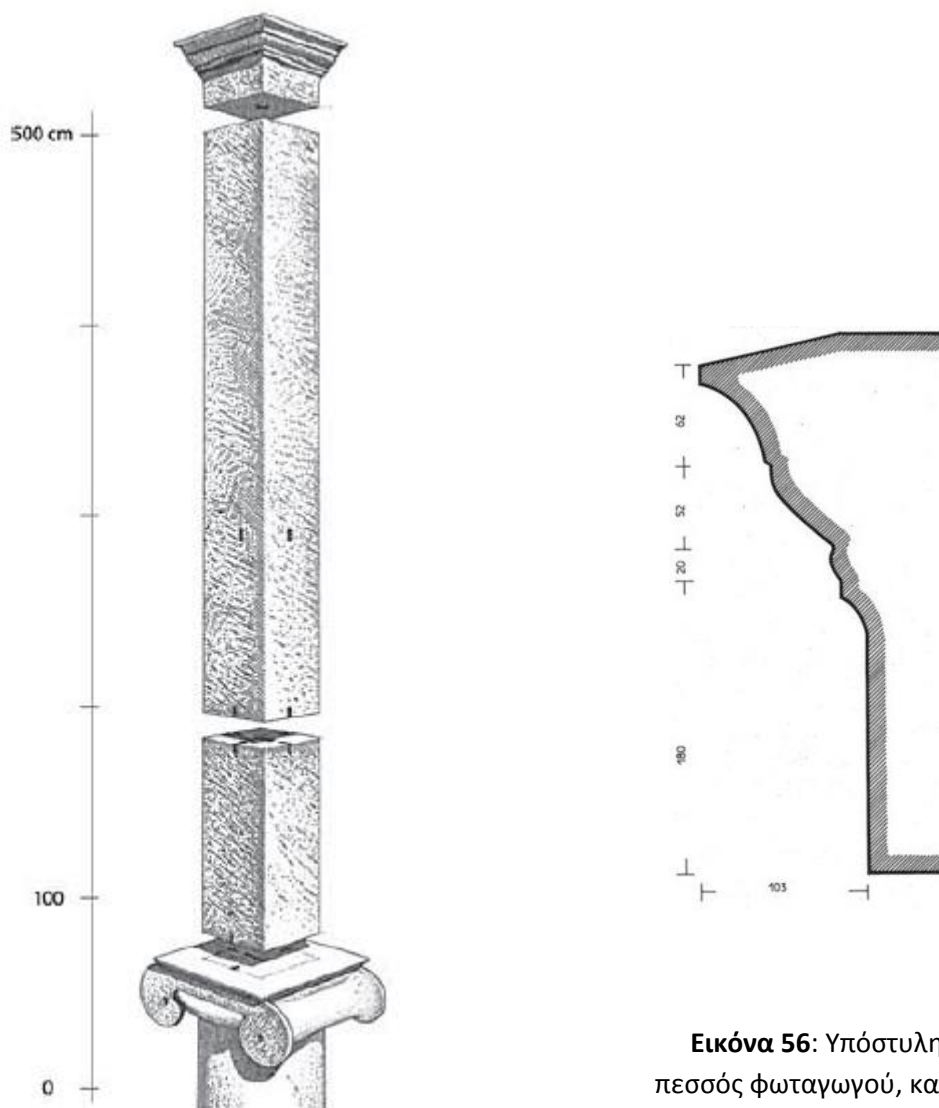
Εικόνα 52: Υαλοπίνακας Κεγχρεών με απεικόνιση λιμανιού (από: Μωραΐτου 2017, 33, εικ. 9)

Εικόνα 53: Υπόστυλη Αίθουσα, κάτοψη (από: Moretti και Fincker 2016, 99, εικ.2)

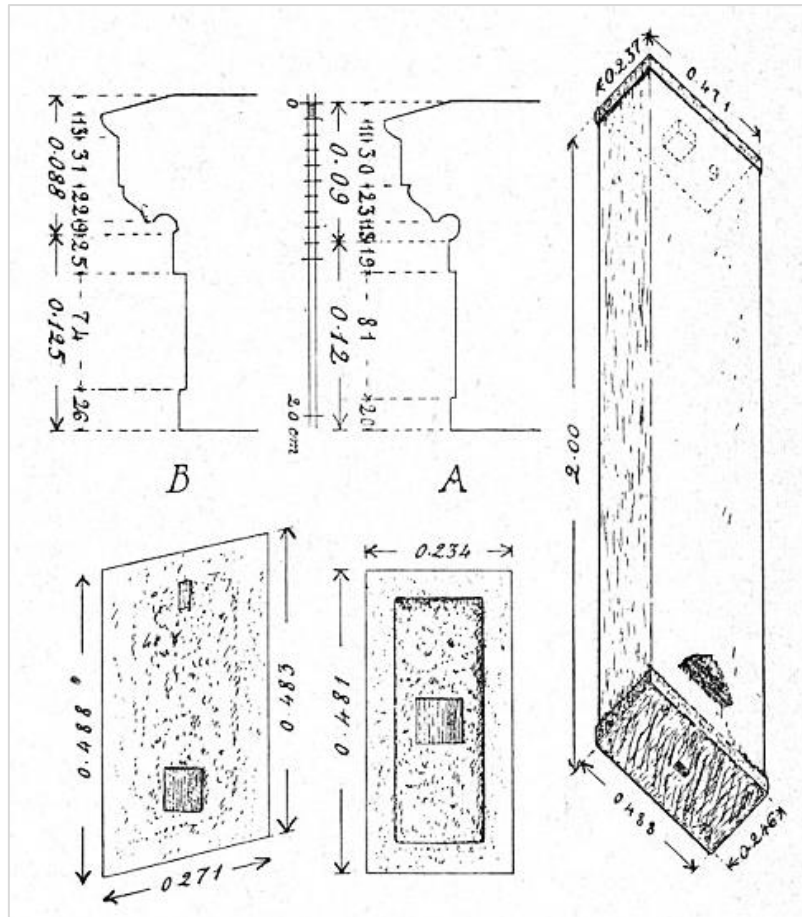

Εικόνα 54: Υπόστυλη Αίθουσα, όψη (από: Bruneau και Ducat 2010, 229, εικ. 55)

Εικόνα 56: Υπόστυλη Αίθουσα, πεσσός φωταγωγού, κατατομή (από: Fraisse και Llinas 1995, 64, εικ. 197)

Εικόνα 55: Υπόστυλη Αίθουσα, πεσσός φωταγωγού (από: Moretti και Fincker 2016, 104, εικ. 8)

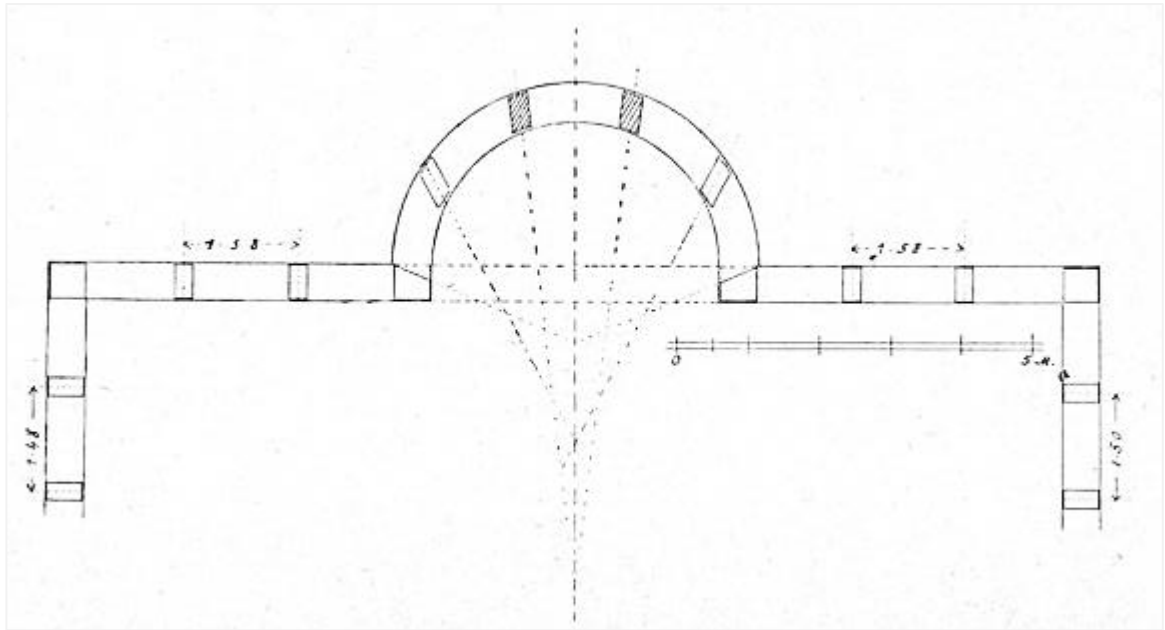
Εικόνα 57: Εκκλησιαστήριο, πεσσοί και πεσσόκρανα (από: Vallois 1929, 292, εικ. 42)

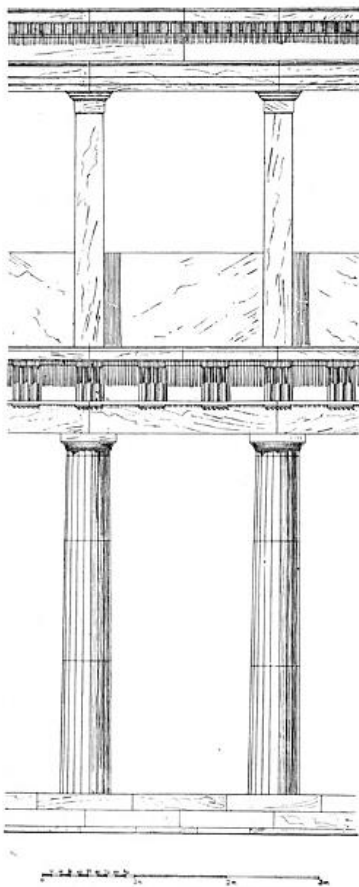
Εικόνα 58: Εκκλησιαστήριο, λοξότιμος πεσσός (από: προσωπικό αρχείο)

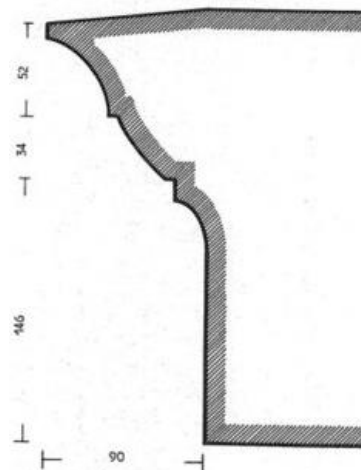
Εικόνα 59: Εκκλησιαστήριο, λοξότιμο πεσσόκρανο (από: προσωπικό αρχείο)

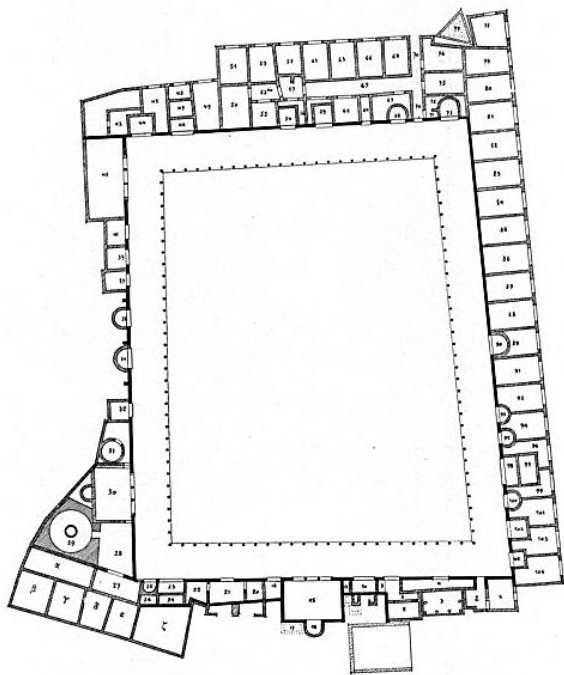
Εικόνα 60: Εκκλησιαστήριο, αψίδα (από: Vallois 1929, 300, εικ. 45)

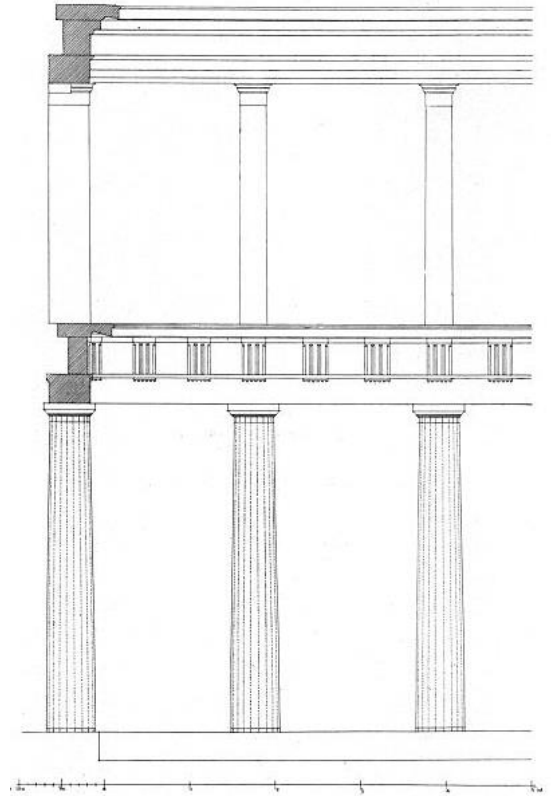
Εικόνα 61: Αγορά των Δηλίων, στοά Γ (από: Vallois 1912, 108, εικ. 1)

Εικόνα 62: Αγορά των Δηλίων, πεσόκρानο, κατατομή (από: Fraisse και Llinas 1995, 64, εικ. 197)

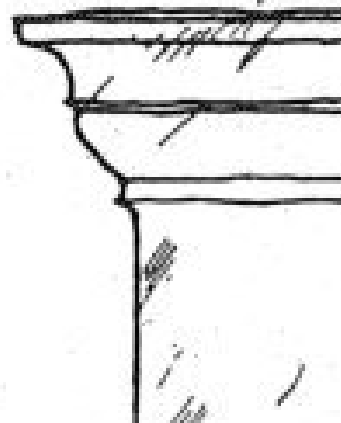
Εικόνα 63: Αγορά των Ιταλών (από: Laralus 1939, 6, εικ. 6)

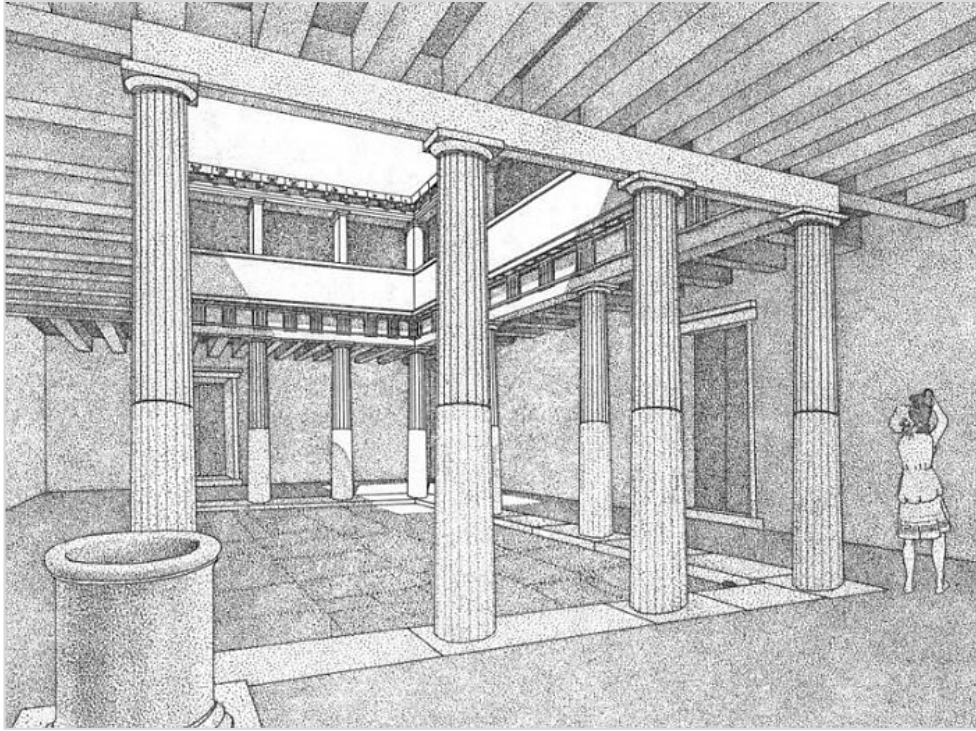
Εικόνα 64: Αγορά των Ιταλών, περιστύλιο (από: Laralus 1939, 26, εικ. 25)

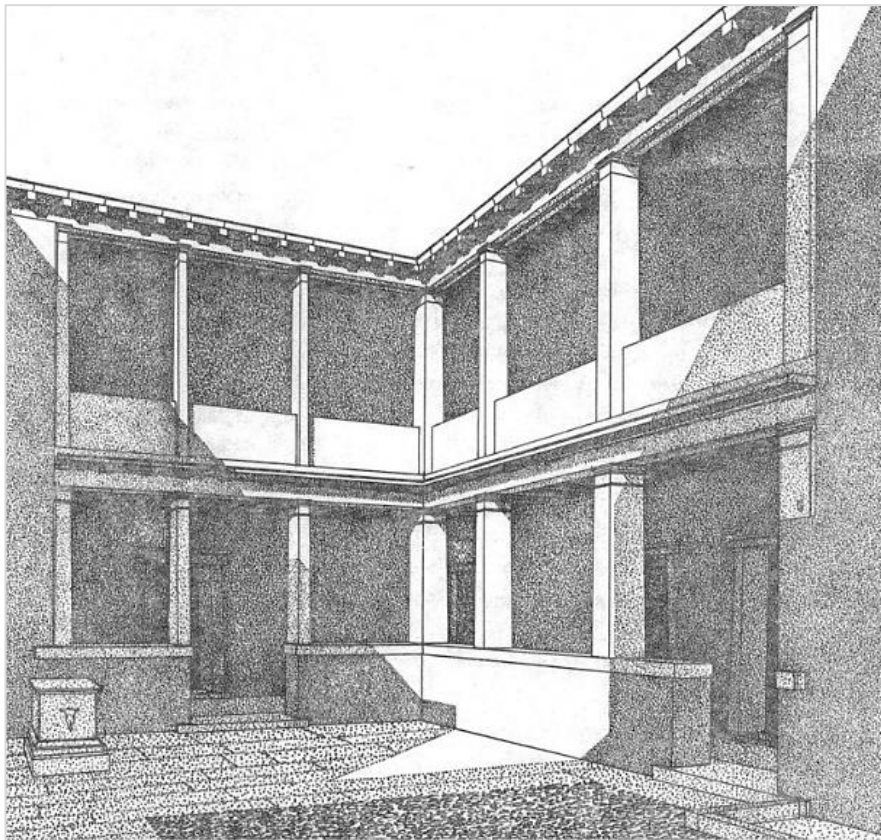
Εικόνα 65: Αγορά των Ιταλών, πεσσόκρανο (από: προσωπικό αρχείο)

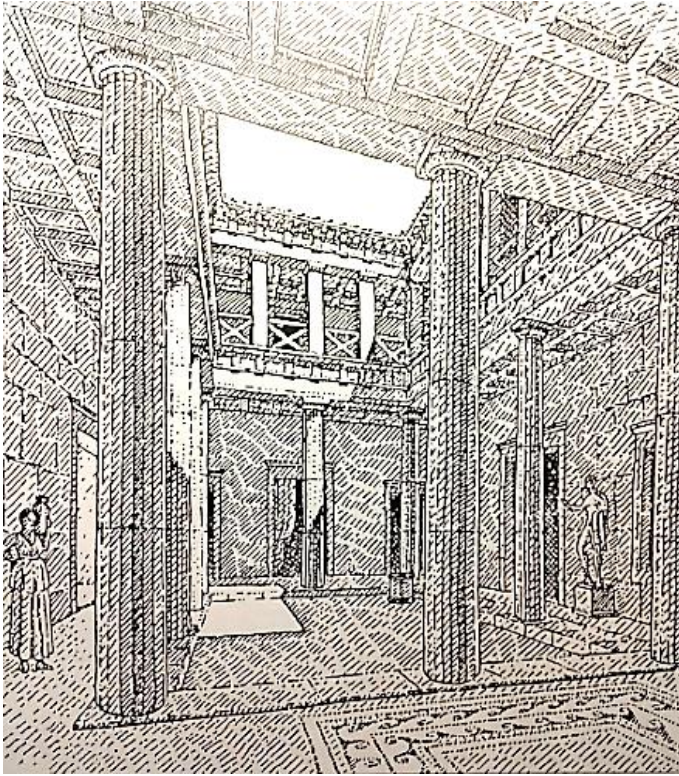
Εικόνα 66: Αγορά των Ιταλών, πεσσόκρανο, κυμάτια (από: Laralus 1939, 27, εικ. 26)

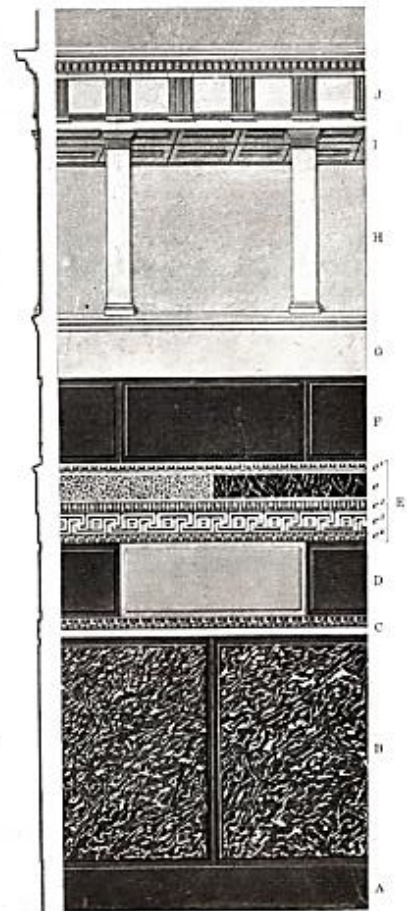
Εικόνα 67: Οικία των Ηθοποιών, περιστύλιο (από: Bruneau και Vatin 1970, 34, εικ. 29)

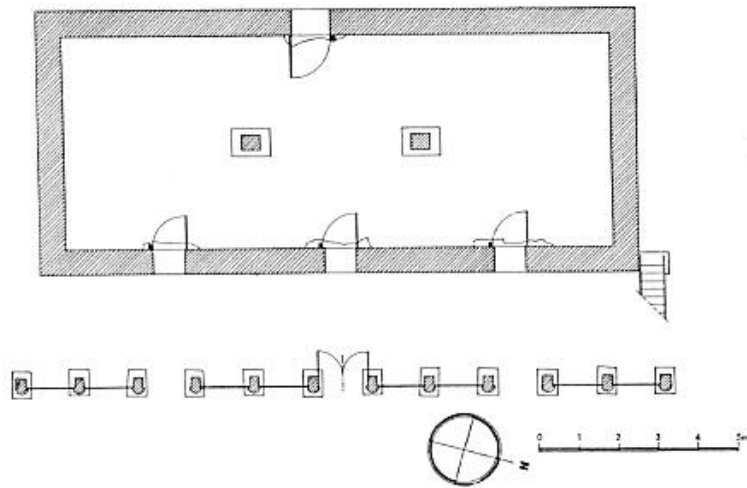
Εικόνα 68: Οικία των Τριτώνων (από: Bruneau και Vatin 1970, 93, εικ. 80)

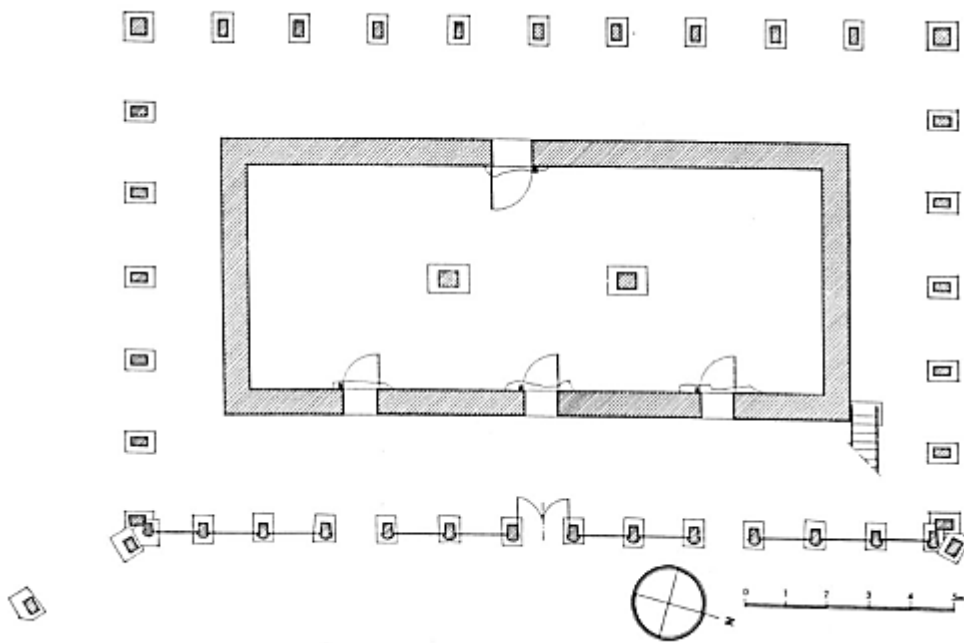
Εικόνα 69: Οικία Διονύσου, περιστύλιο (από: Trümper 1998, 342, εικ. 75)

Εικόνα 70: Τοιχογραφία με κονίαμα από την οικία του Διονύσου (από: Bulard 1908, πιν. VI.A,α)

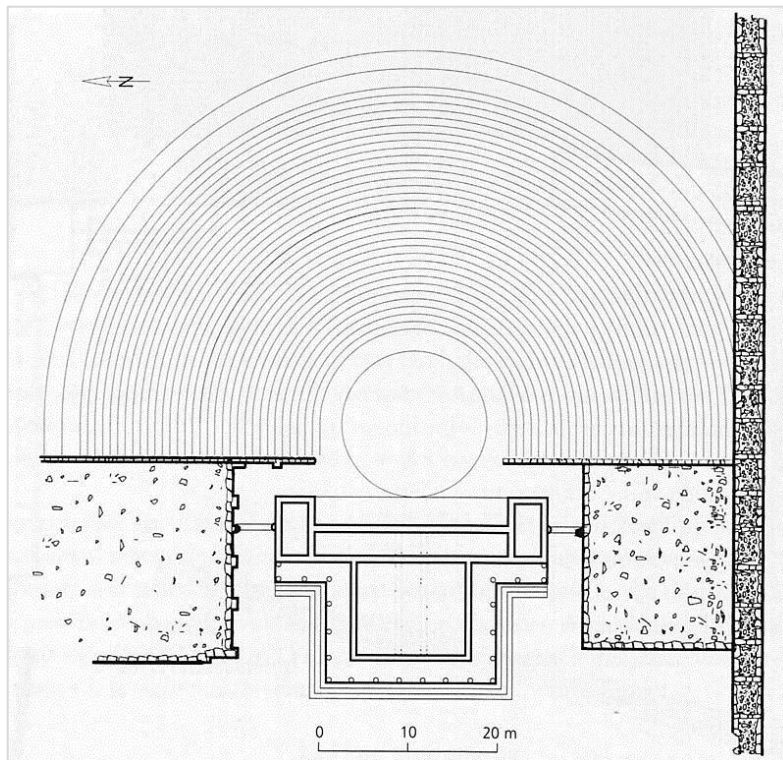
Εικόνα 71: Θέατρο, σκηνικό οικοδόμημα, β' φάση (από: Fraise και Moretti 1998, 157, εικ. 3)

Εικόνα 72: Θέατρο, σκηνικό οικοδόμημα, γ' φάση (από: Fraise και Moretti 1998, 161, εικ. 6)

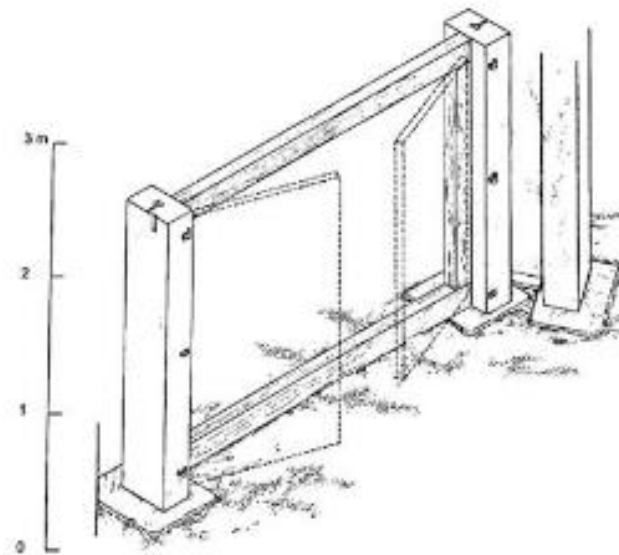
Εικόνα 73: Θέατρο, σκηνικό οικοδόμημα, γ' φάση, τρισδιάστατη αποκατάσταση (από: Fraisse και Moretti 2007, πιν. 110, εικ. 424)

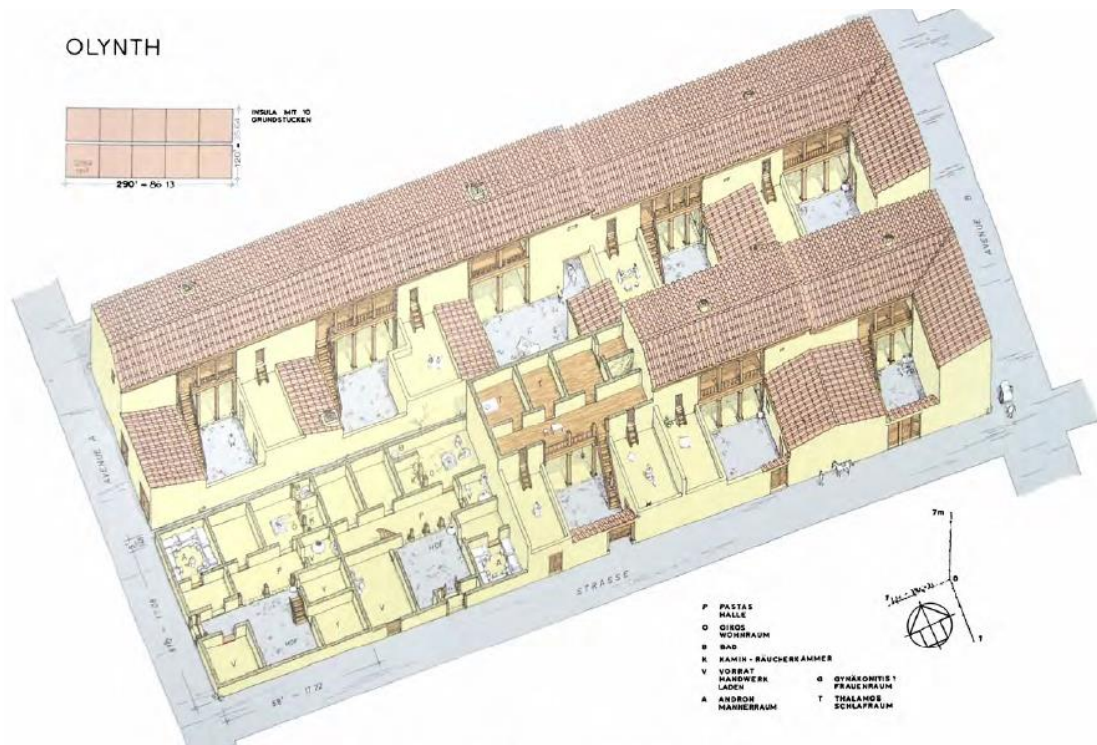
Εικόνα 74: Θέατρο Βύλλιδος, Ιλλυρία (από: <http://www.theatrum.de/192.html>)

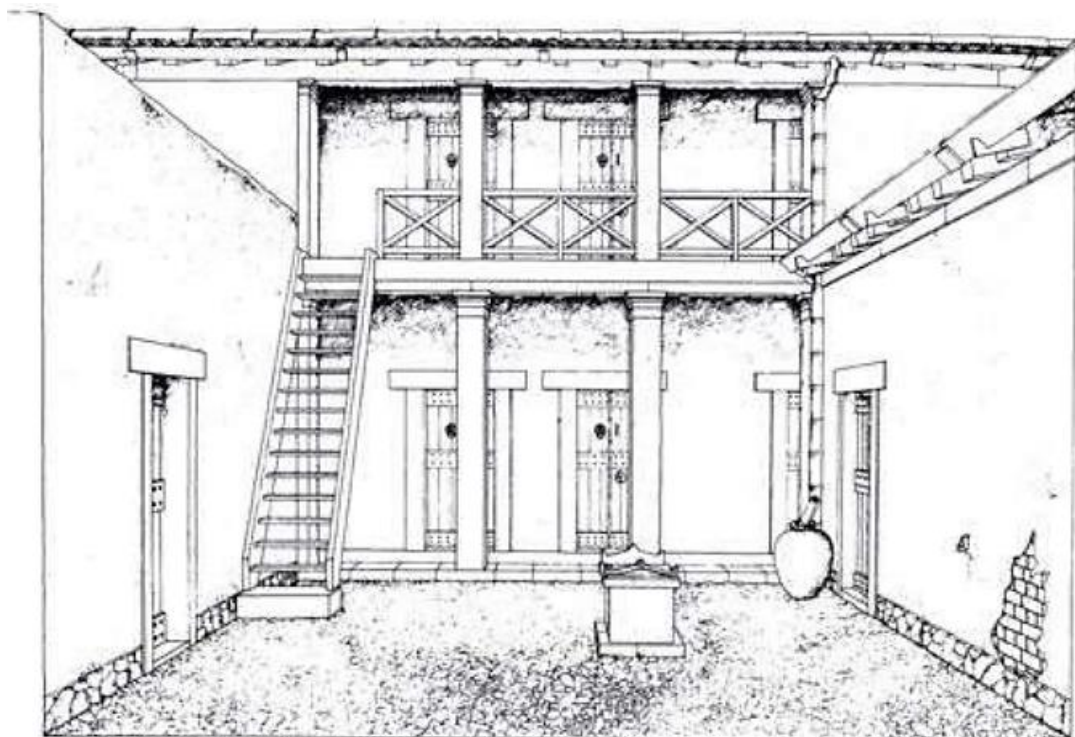
Εικόνα 75 : Θέατρο Δήλου, σκηνικό οικοδόμημα, γ' φάση, (από: Fraisse και Moretti 2007, πιν. 36, εικ. 136)

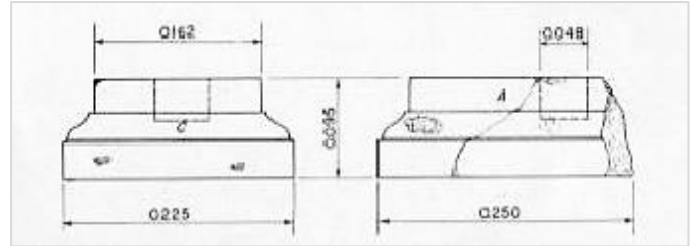
Εικόνα 76: Πάροδος του θεάτρου (από: Fraisse και Moretti 2007, πιν. 37, εικ. 143)

Εικόνα 77: Όλυνθος, οικοδομικό τετράγωνο (από: Hoerfner και Schwander 1986, 47, εικ. 32)

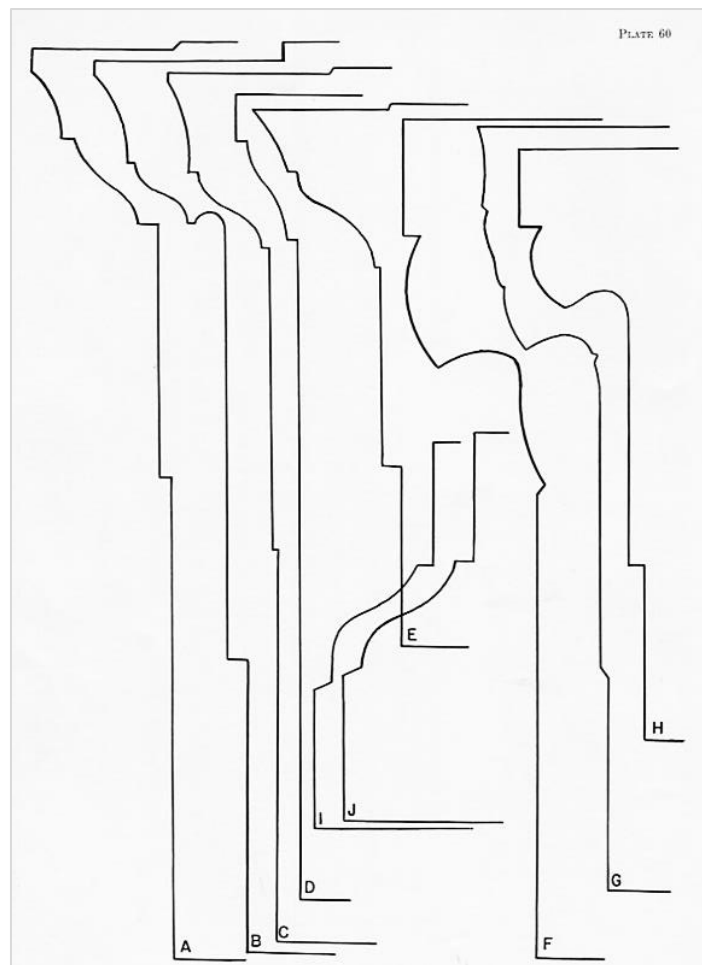

Εικόνα 78: Όλυνθος, αυλή οικίας και παστάδα (από: Hoerfner και Schwander 1986, 58, εικ. 43)

Εικόνα 79: Όλυνθος, τρισδιάστατη αναπαράσταση της Οικίας της Αγαθής Τύχης (από: http://amfipolinews.blogspot.com/2016/10/blog-post_526.html)

Εικόνα 80: Όλυνθος, βάσεις πεσσών (από: Robinson και Graham 1938, πιν. 61.1)

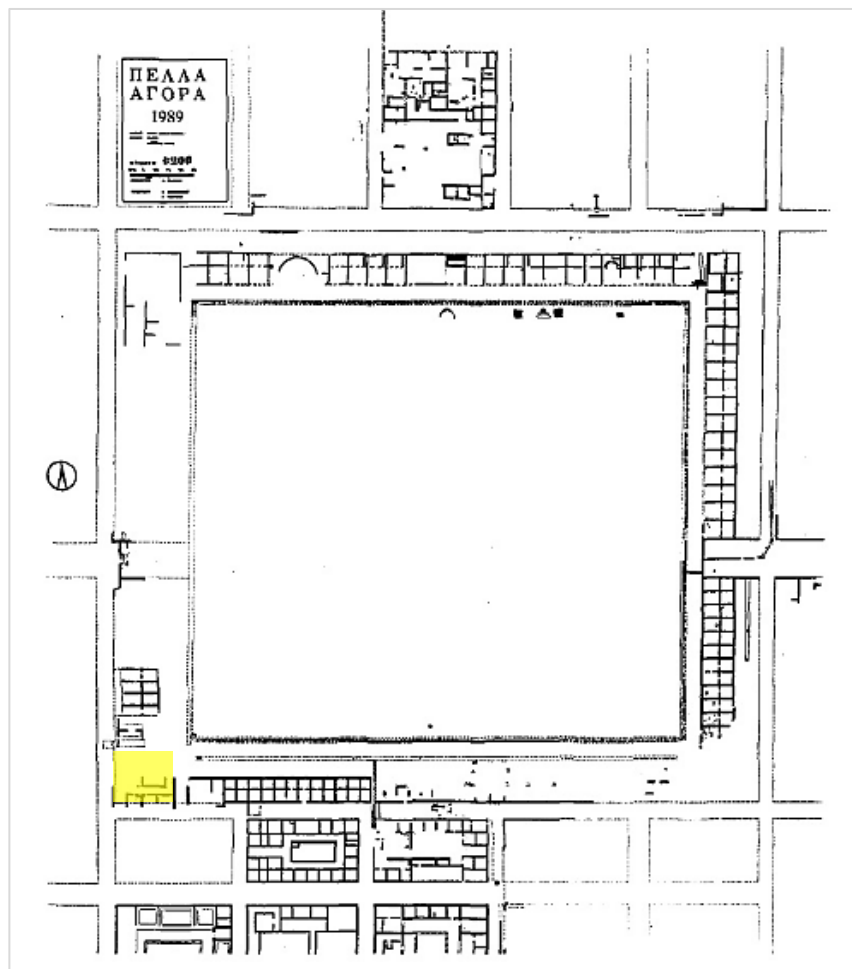
Εικόνα 81: Όλυνθος, κυμάτια πεσσών (από: Robinson και Graham 1938, πιν. 60)

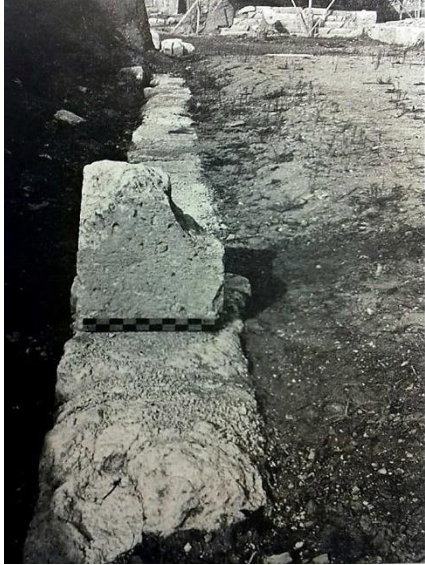
Εικόνα 82 : Όρραον, Οικία Α, παστάς (από: προσωπικό αρχείο)

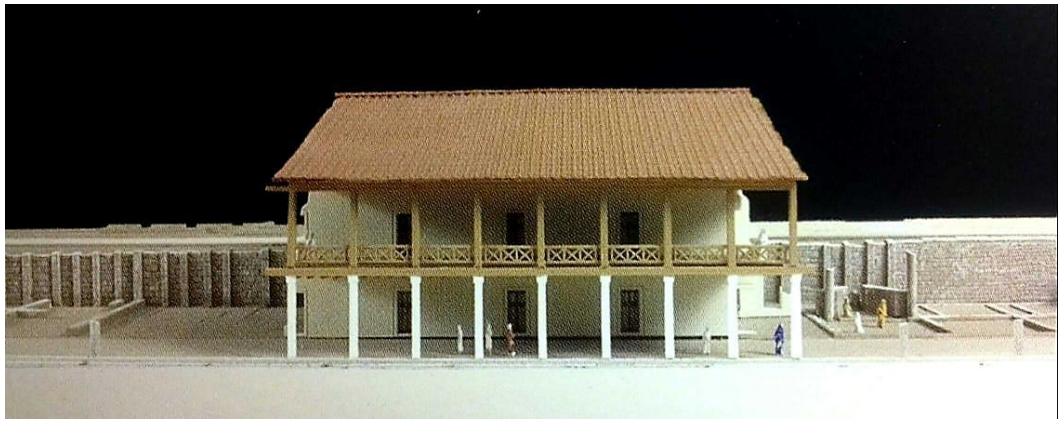
Εικόνα 83: Όλυθος, πεσσόκρανο (από: Robinson και Graham 1938, πιν 56.4)

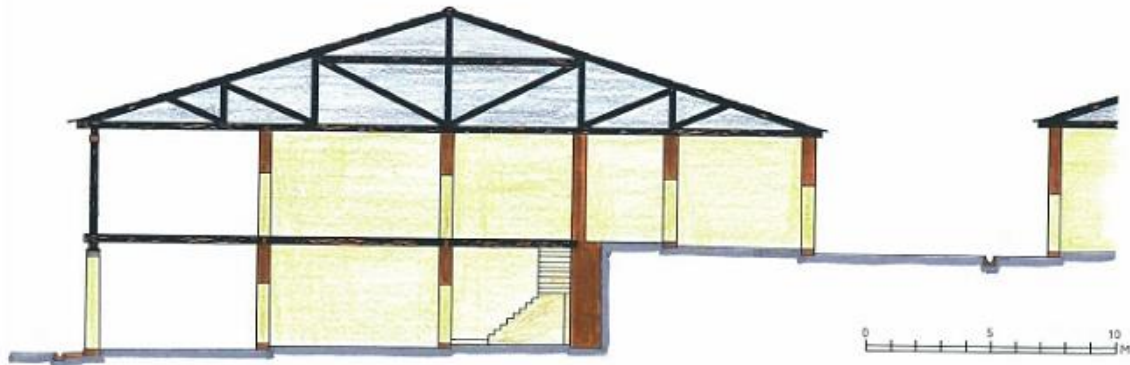
Εικόνα 84: Πέλλα, Αγορά (από: Ακαμάτης 1990, 424, σχ. 1)

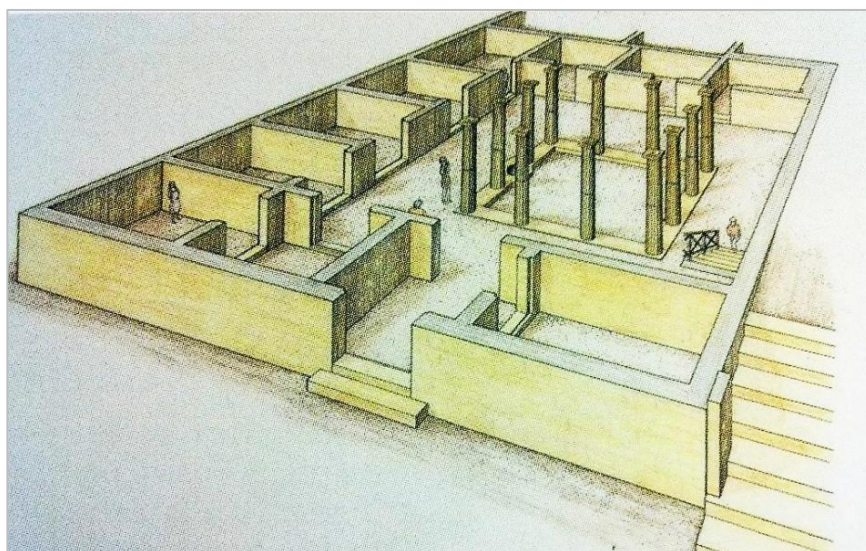
Εικόνα 85: Πέλλα, Αγορά, σωζόμενο τμήμα πεσσού κοντά στη ΒΑ γωνία (από: Ακαμάτης 1989, 408, εικ.3)

Εικόνα 86: Πέλλα, Αγορά, βόρεια στοά (από: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2015, 184, εικ. 199)

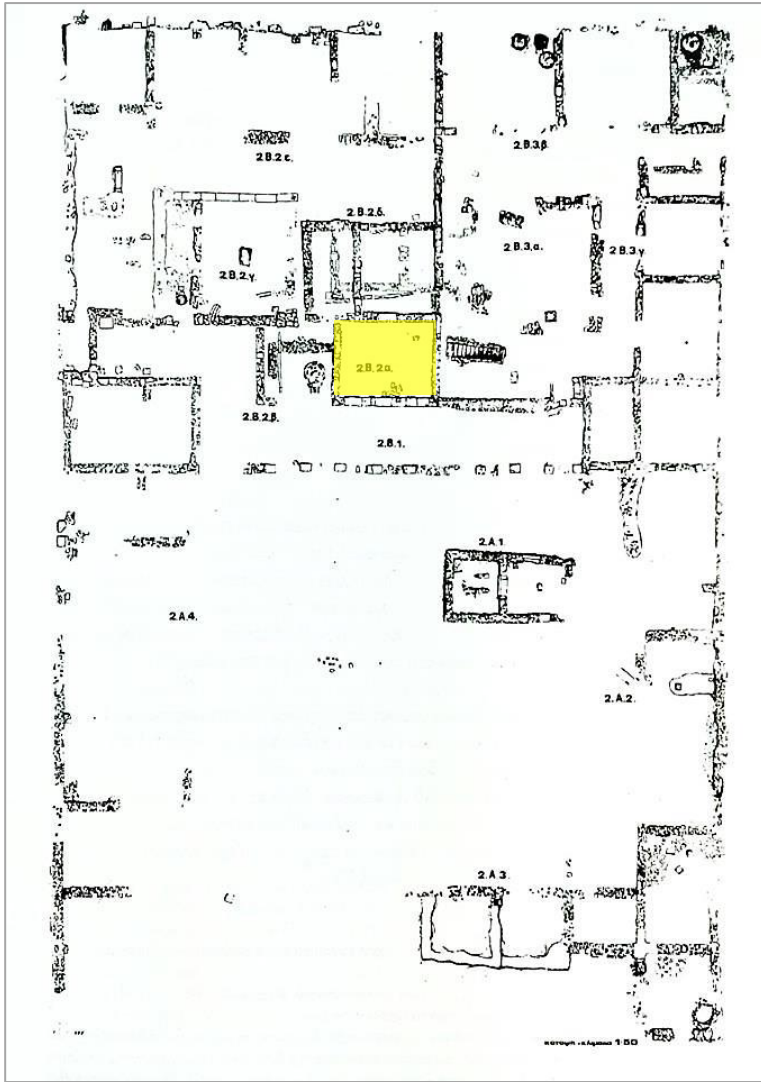
Εικόνα 87: Αγορά Πέλλας, τομή βόρειας στοάς (από: Akamatis 2012, 53, εικ. 4)

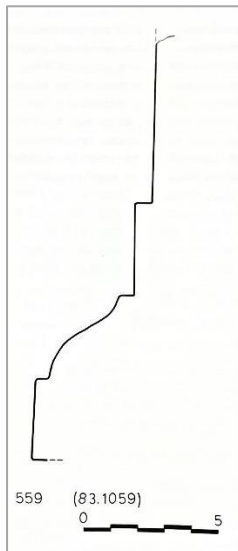
Εικόνα 88: Πέλλα, Αρχείο (από: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη και Ακαμάτης 2015, 73, εικ. 199)

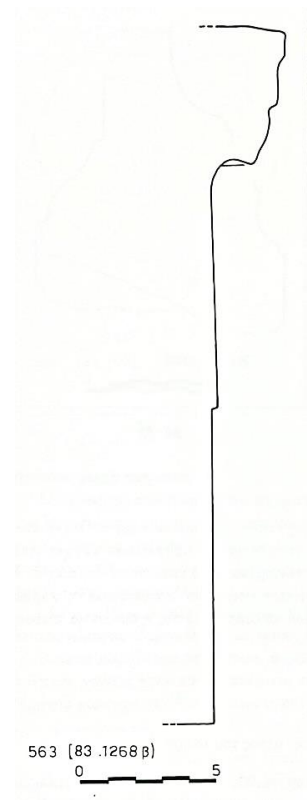
Εικόνα 89 : Πέλλα, Αρχείο (από: προσωπικό αρχείο)

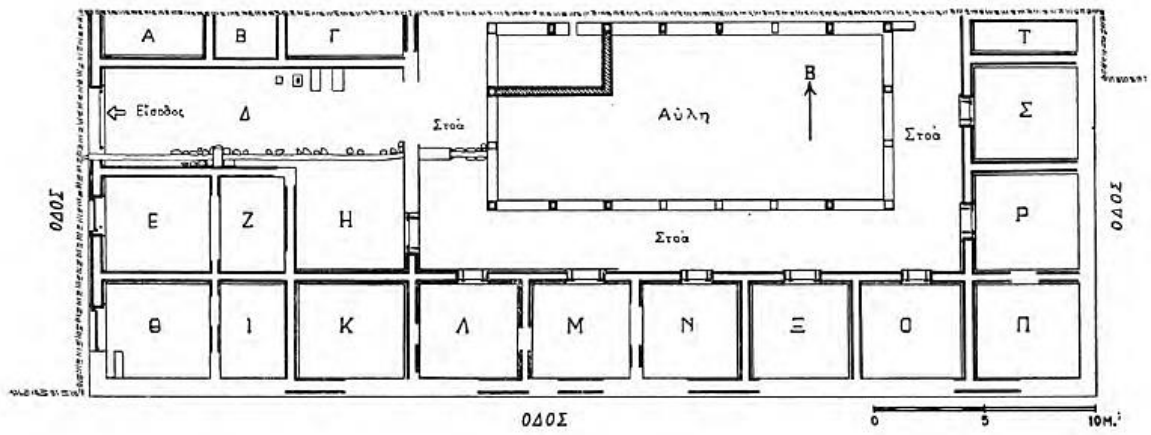
Εικόνα 90: Πέλλα, ιερό Μητέρας των Θεών (από: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 7, σχ. 3)

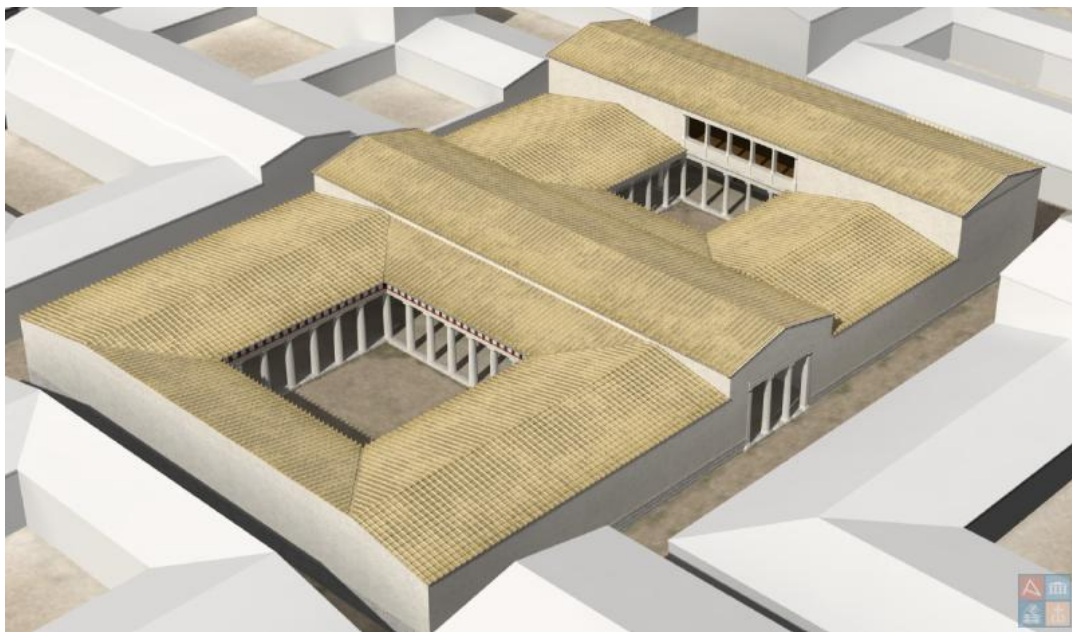
Εικόνα 91: ιερό Μητέρας των Θεών, αίθουσα γευμάτων, βάση πεσσού (από: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 178, σχ. 14)

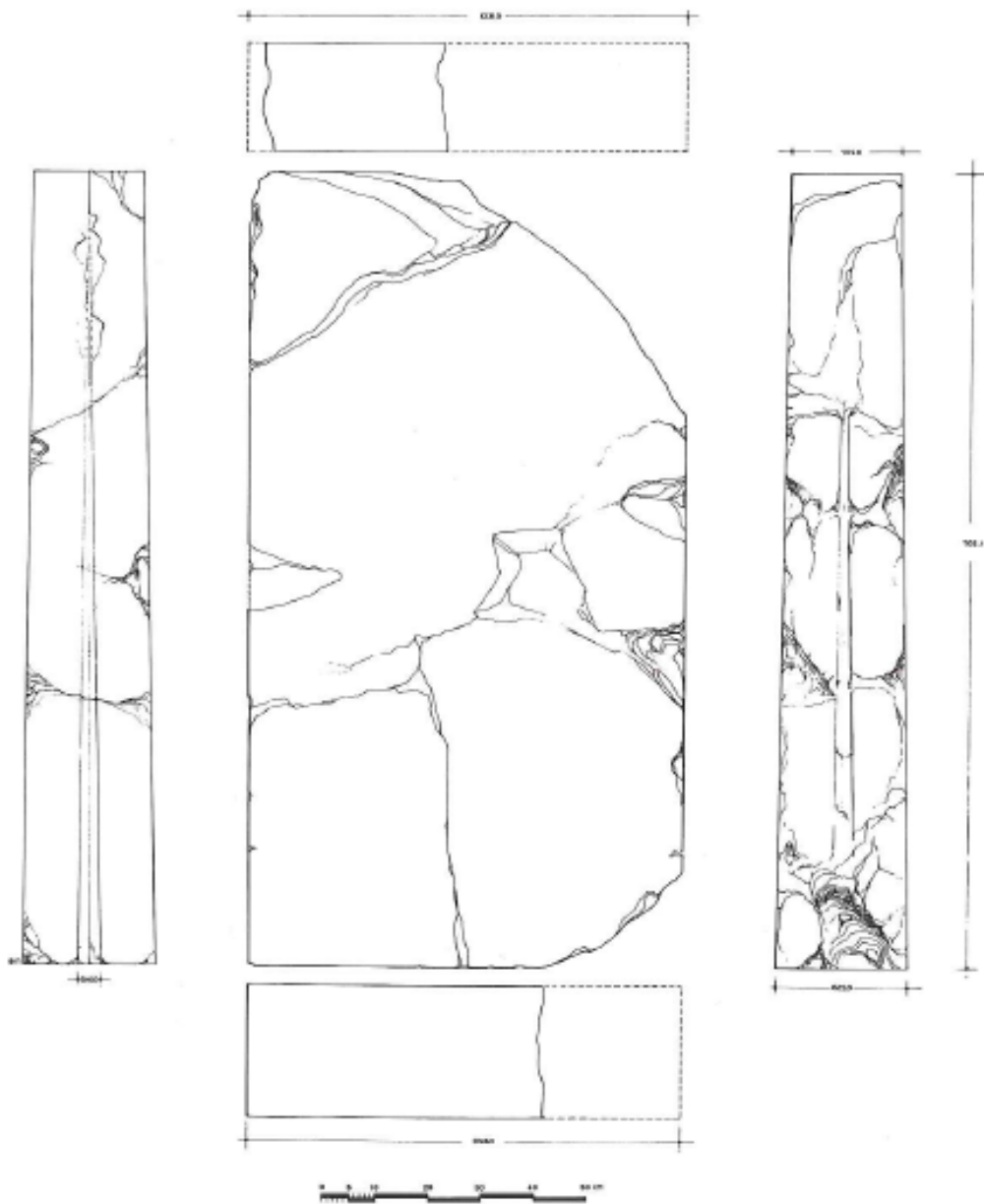
Εικόνα 92: ιερό Μητέρας των Θεών, αίθουσα γευμάτων, κωμάτιο πεσσού (από: Λιλιμπάκη-Ακαμάτη 2000, 182, σχ. 18)

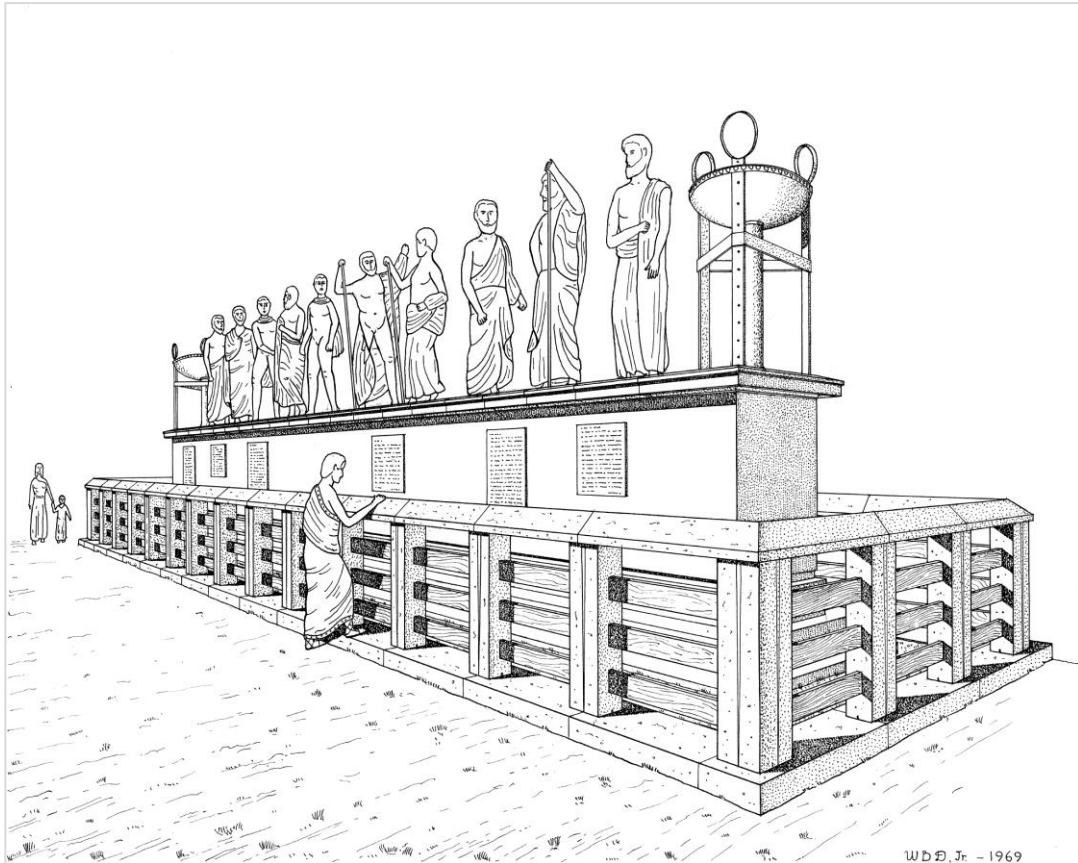
Εικόνα 93: Πέλλα, κτήριο στον τομέα Ι4 (από: Μακαρόνας 1964, 337, σχ. 2)

Εικόνα 94: Πέλλα, οικία Διονύσου (από: <http://pella.virtualreality.gr/>)

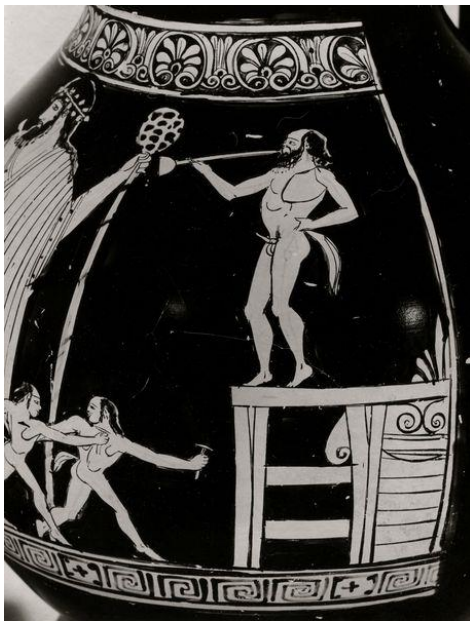

Εικόνα 95: Οικία Διονύσου, πεσσός (από: Μακαρόνας και Γιούρη 1989, 81, εικ. 93)

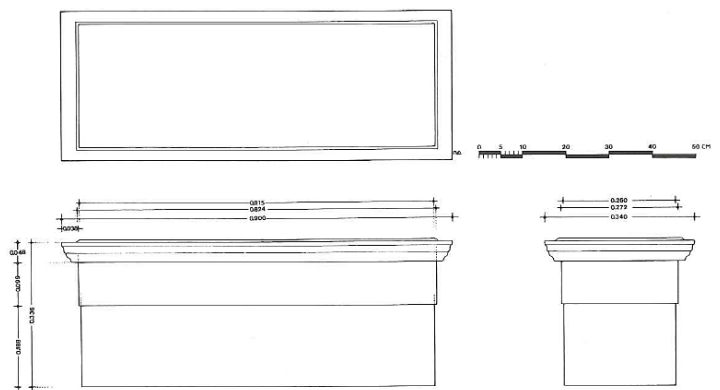
Εικόνα 96: Μνημείο Επωνύμων Ηρώων, Αθήνα (από:

<http://agora.ascsa.net/id/agora/image/2002.01.1921?q=references%3A%22Agora%3ADrawing%3ADA%204428%22&t=&v=icons&sort=rating%20desc%2C%20sort%20asc&s=2>)

Εικόνα 97: Οινοχόη με απεικόνιση πεσών (από:

<http://weblimc.org/page/monument/2078263>)

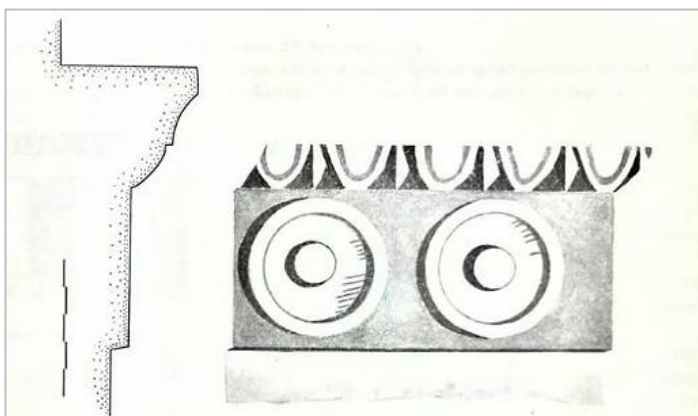
Εικόνα 98: Οικία Διονύσου, πεσσόκρανο (από: Μακαρόνας και Γιούρη 1989, 80, εικ. 91)

Εικόνα 99: Οικία Κονιαμάτων, τοιχογραφία (από: <http://www.pella-museum.gr/explore/archaiological-site/city-of-pella/oikies>)

Εικόνα 100: Λευκάδια, Τάφος της Κρίσης, θάλαμος (από: Πέτσας 1966, πιν. 21)

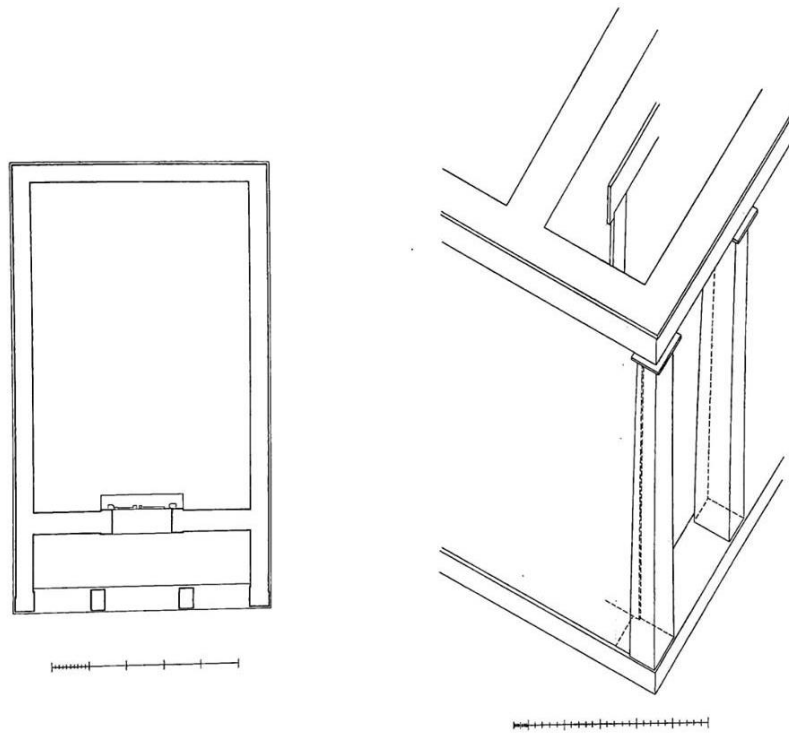
Εικόνα 101: Λευκάδια, Τάφος της Κρίσης, θάλαμος, επίκρανο (από: Πέτσας 1966, 49, εικ.12)

Εικόνα 102: Λευκάδια, Τάφος Λύσωνος και Καλλικλέους, θάλαμος (από: http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/AnthologioB/03.htm)

Εικόνα 103: Σταθμός Αγγίστας Σερρών, τάφος (από: <http://www.iefimerida.gr/video/377763/stathmos-aggistas-serron-faraggi-toy-aggiti-spilaio-toy-orfea>)

Εικόνα 104: Σαμοθράκη, ιερό Μεγάλων Θεών, Κτήριο 3 (από: Wescoat 2010, 103, εικ. 7.39)

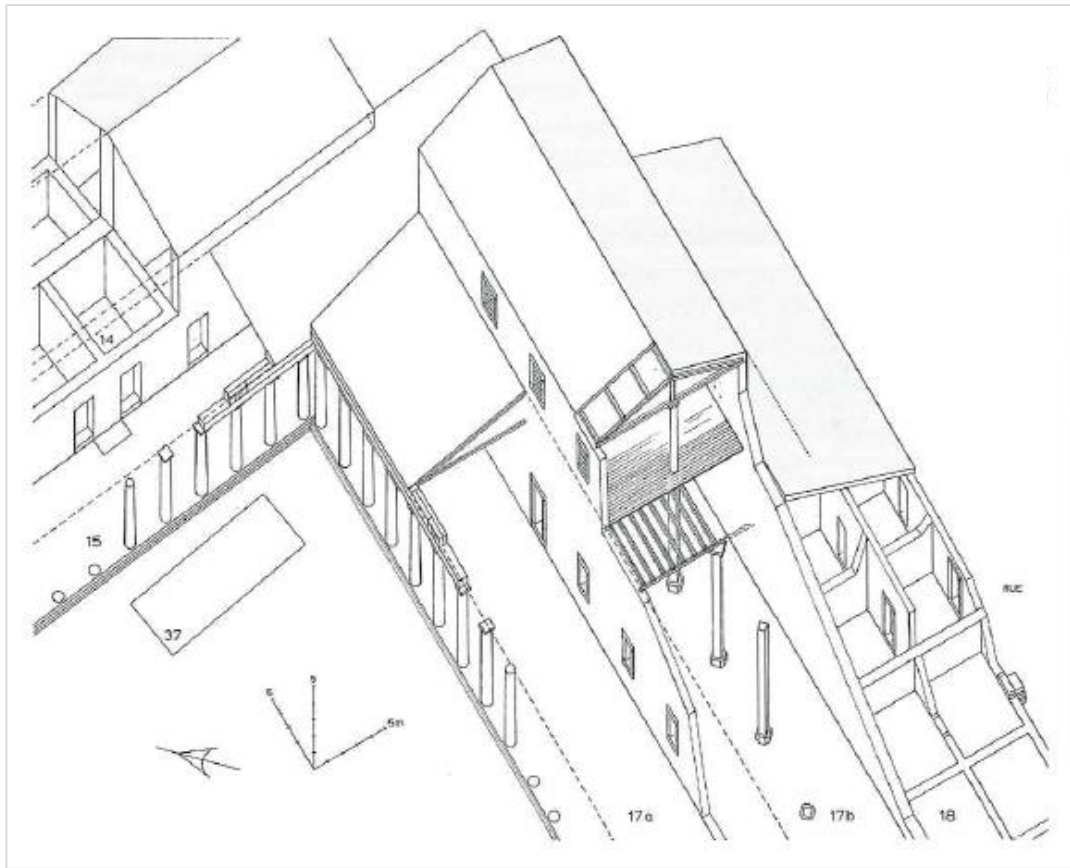
Εικόνα 105: Θρόνος Ευρυδίκης (από: Ginouves 1993, 3, εικ.1)

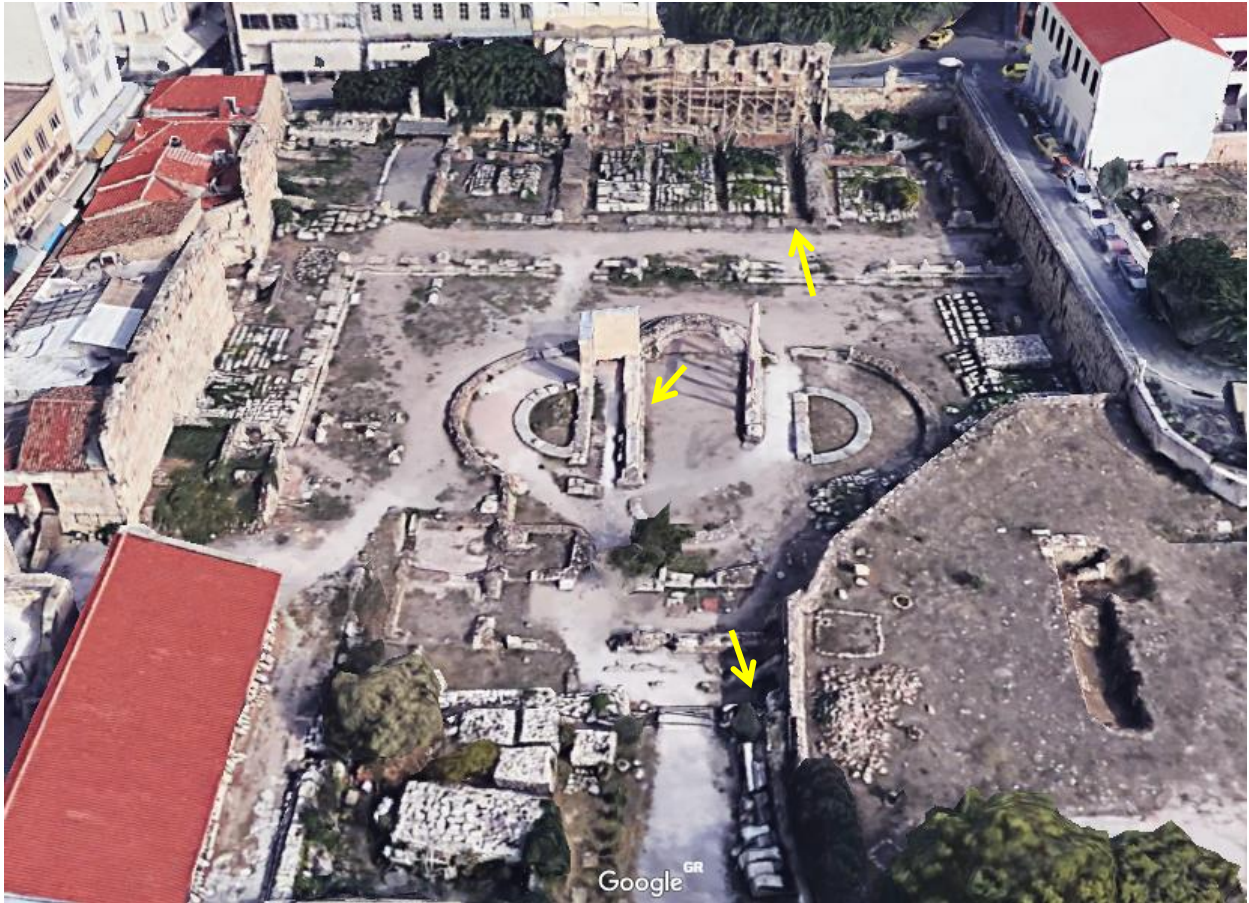
Εικόνα 106: Θρόνος Ευρυδίκης, λεπτομέρεια (από: <https://greece.greekreporter.com/2014/09/07/is-the-mother-of-alexander-the-great-in-the-tomb-at-amphipolis/>)

Εικόνα 107: Αμφίπολη, ελληνιστική οικία, τοιχογραφία (από: <http://amphipolis.gr/en/amphipolis/archaeology/hellenistic-house-of-amphipolis/>)

Εικόνα 108: Αγορά Θάσου, Υπόστυλη Αίθουσα (από: Grandjean και Salviat 2012, 94, εικ.40)

Εικόνα 109: Οι θέσεις των μελών στον χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού (από: <https://earth.google.com/web/@37.97546241,23.72653353,64.55373242a,81.85234691d,35y,102.95856642h,50.69845665t,360r>)

Εικόνα 110: Ο πεσσός AB 2220 (από αρχείο Χρ. Κανελλόπουλου)

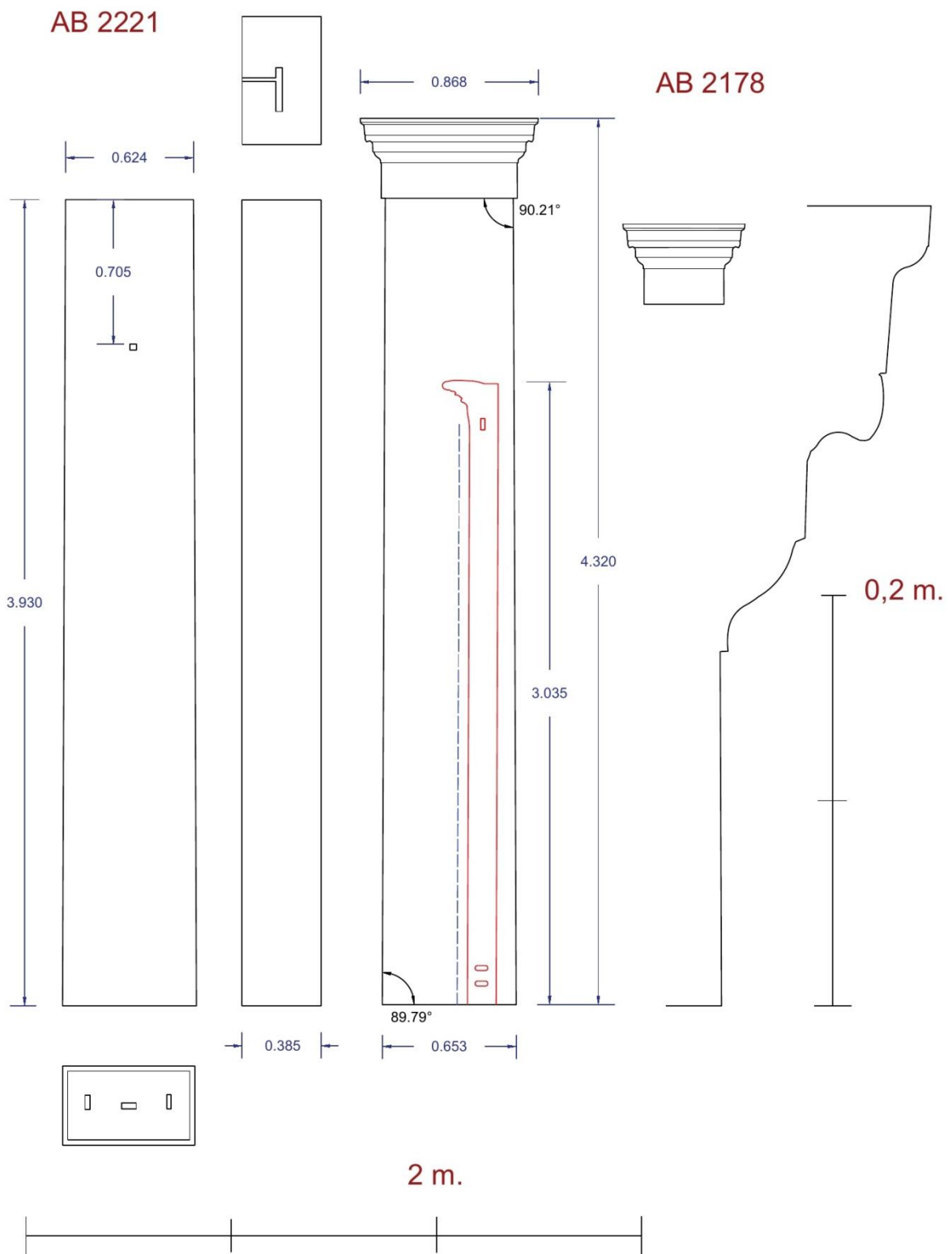
Εικόνα 111: Ο πεσσός AB 2221 (από αρχείο Χρ. Κανελλόπουλου)

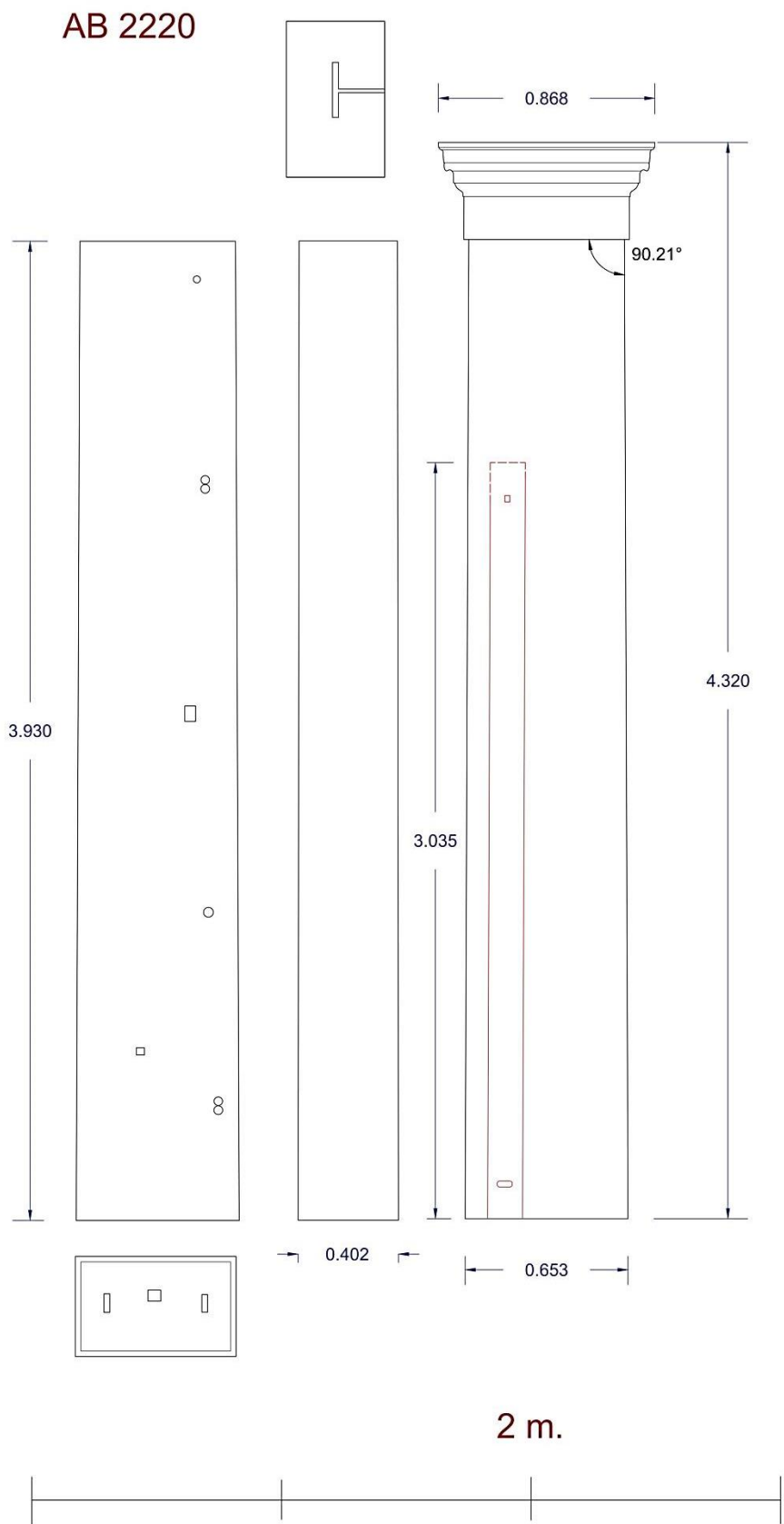
Εικόνα 112: Ο πεσσός AB 2121-AB 2122 (από: προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 113: Το πεσσόκρανο AB 2178 (από: προσωπικό αρχείο)

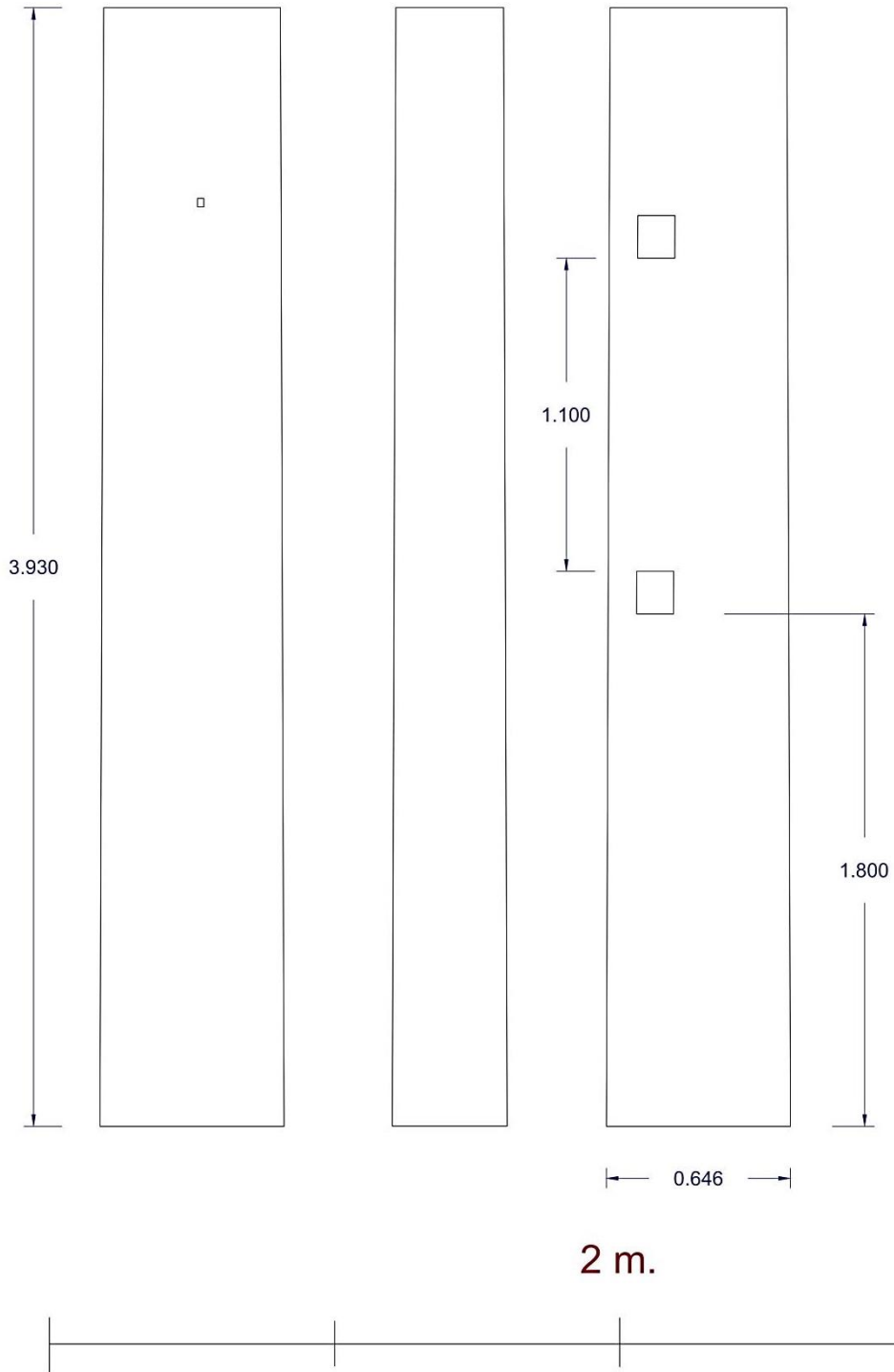
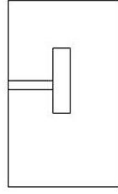

Εικόνα 114: Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του πεσσού AB 2221 με το πεσόκρονο (σχ. Λ.Τσατσαρώνη)

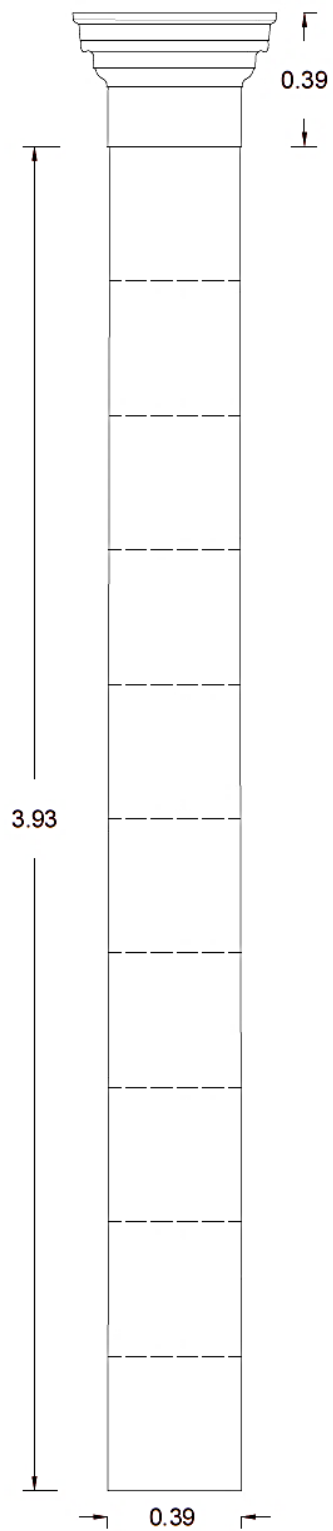

Εικόνα 115: Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του πεσσού AB 2220 (σχ. Λ. Τσατσαρώνη)

AB 2121-AB 2122

Εικόνα 116: Σχεδιαστικό ανάπτυγμα του πεσσού AB 2121-AB 2122 (σχ. Λ.Τσατσαρώνη)

Εικόνα 117: Οι αναλογικές σχέσεις του πεσσού (σχ. Λ.Τσατσαρώνη)

Εικόνα 118: Οι έδρες των πεσσών AB 2220 και AB 2221 (από: προσωπικό αρχείο)

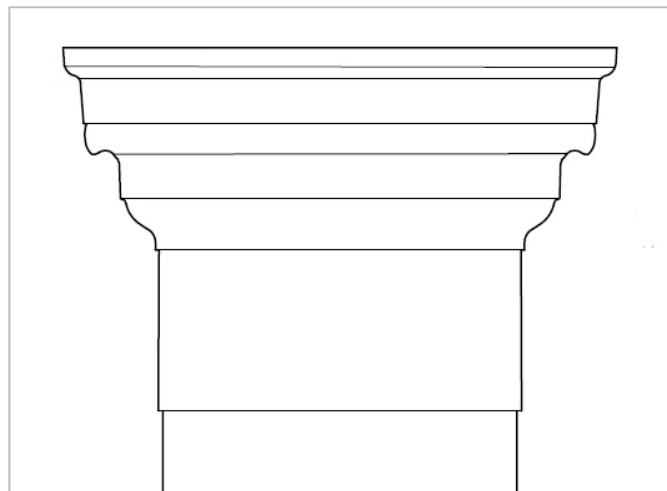
Εικόνα 119: Οι εφέδρες όλων των πεσσών (από: προσωπικό αρχείο)

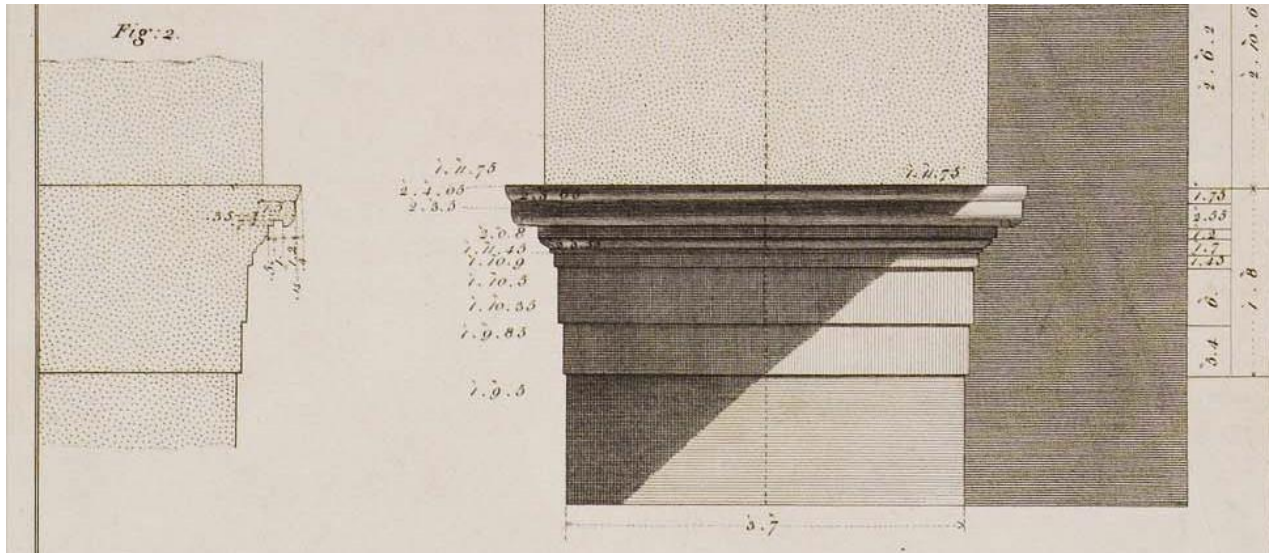
Εικόνα 120: Η μακρά πλευρά του AB 2220 με το αποτύπωμα θυρώματος (από: προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 121: ΑΒ 2221, το αποτύπωμα του γείσου (από: προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 122: Το πεσσόκρανο (σχ. Λ.Τσατσαρώνη)

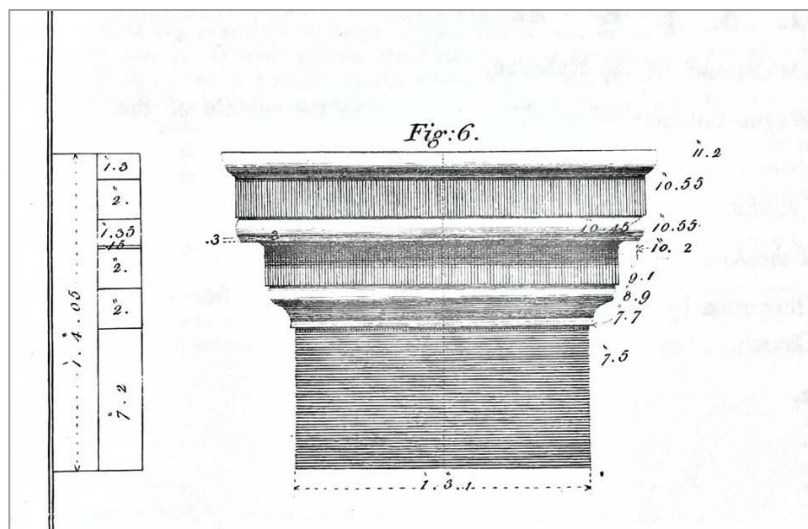
Εικόνα 123: Πρότυπο Αθηνάς Αρχηγέτιδος, επίκρανο παραστάδας (από: Stuart και Revett 1980, 1: πιν. VI, εικ. 1–2)

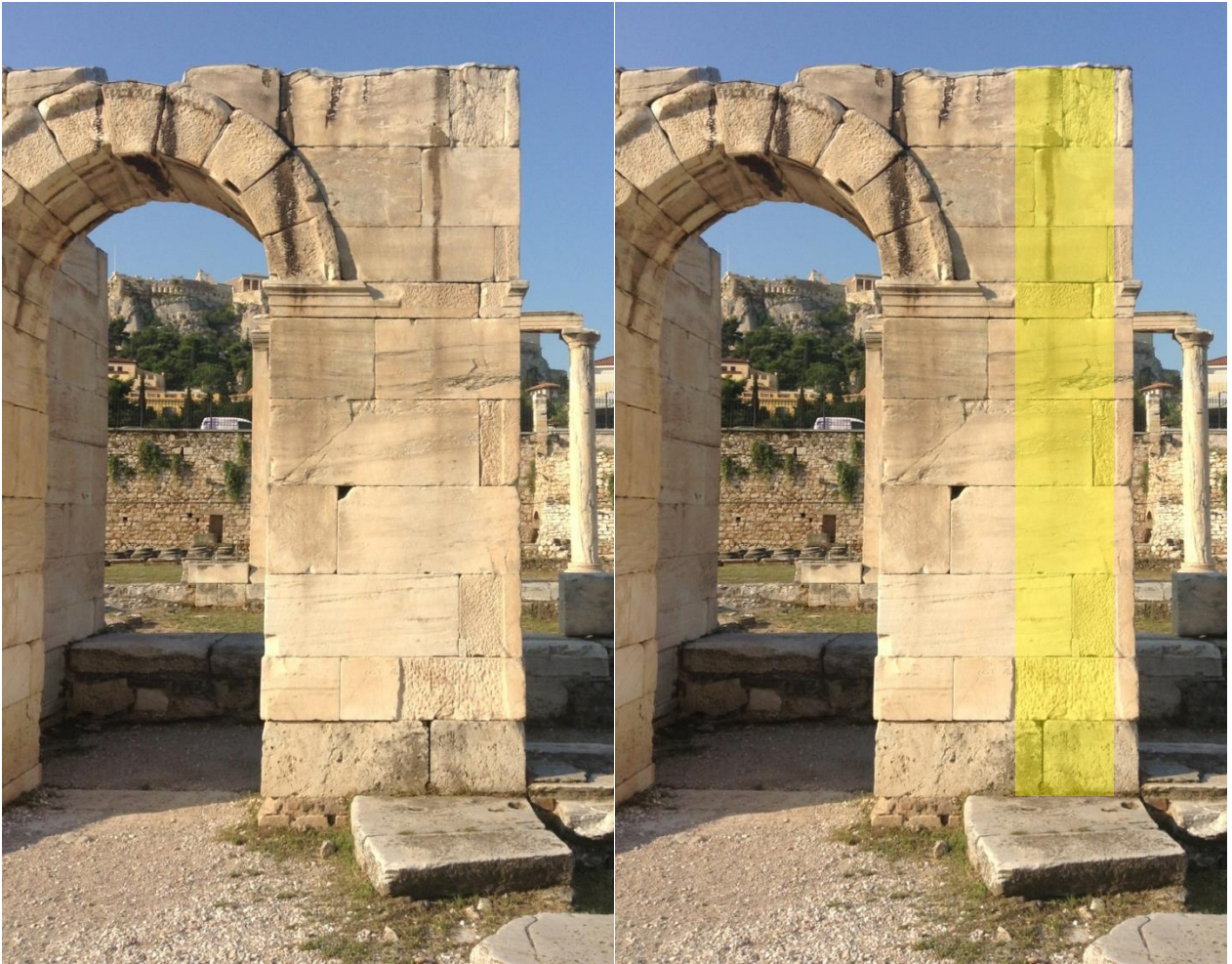
Εικόνα 124: Το μάρμαρο (από: προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 125: Το εσωτερικό της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, φωτ. C, Pierre Machard από την έκθεση: Αθήνα 1917. Με το βλέμμα της Στρατιάς της Ανατολής του μουσείου Μπενάκη (από: Αναστασιάδης και Κορμά 2017, 226, εικ. 106)

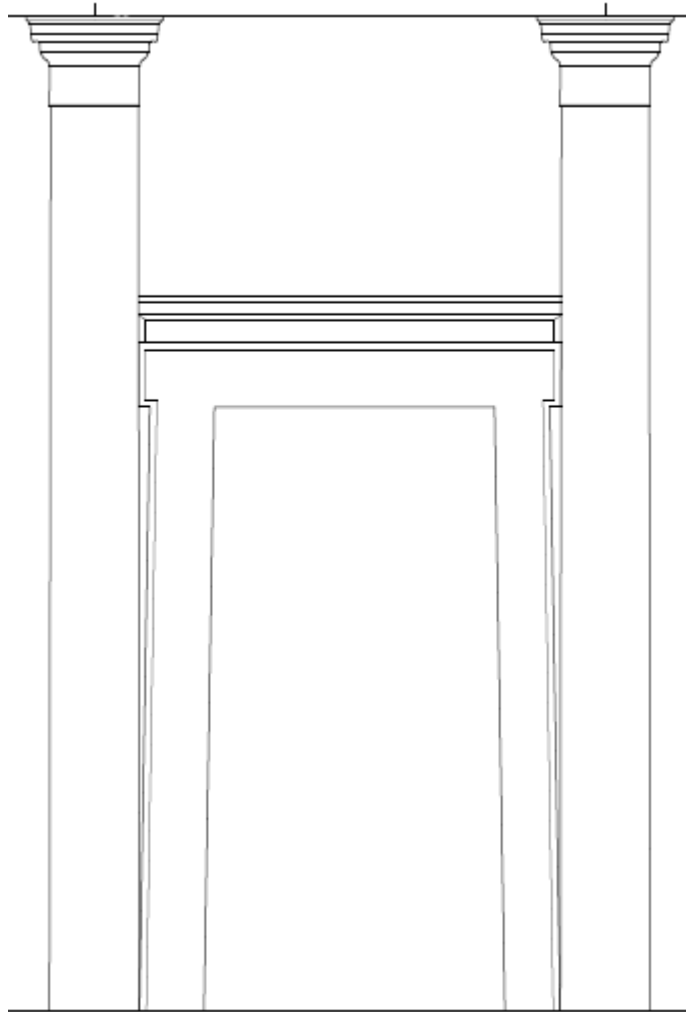
Εικόνα 126: Το πεσσόκρανο από τους Stuart και Revett (από: Stuart και Revett 1980, 1: κεφ. V, πιν. XI, εικ. 6)

Εικόνα 127: Το αποτύπωμα της παραστάδας στον ιστάμενο τοίχο του Τετράκογχου (από: προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 128: Η εντορμία με τον λύκο (από: προσωπικό αρχείο)

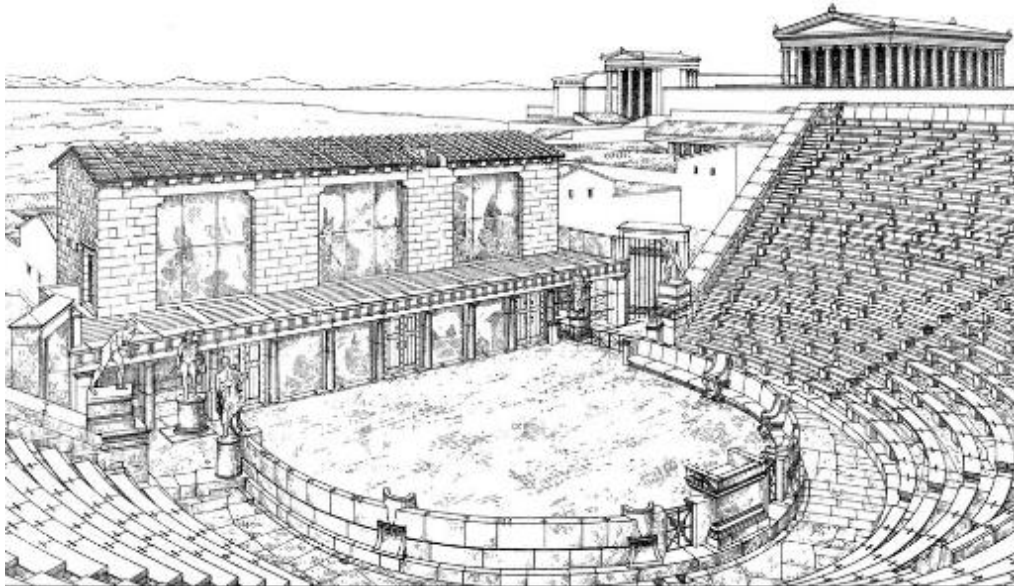
Εικόνα 129: Το δωρικό θύρωμα (σχ. Λ.Τσατσαρώνη)

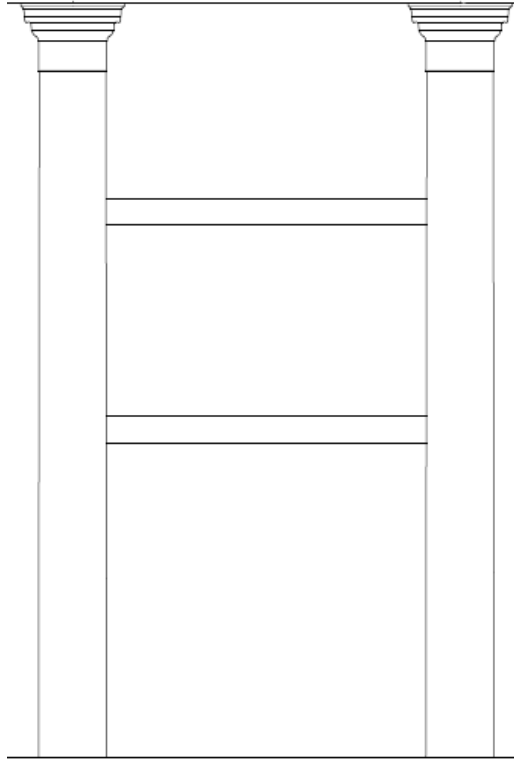
Εικόνα 130α: Οικία του Iulius Polybius, αίθριο (από: Pappalardo 2009, 27)

Εικόνα 130β: Θυρώματα από τοιχογραφίες στις Επαύλεις του Publius Fannius Synistor στο Boscoreale, τρίκλινο G και της Πορρεα στην Οπλοντίδα, αίθριο 5 (από: Pappalardo 2009, 36 και 72)

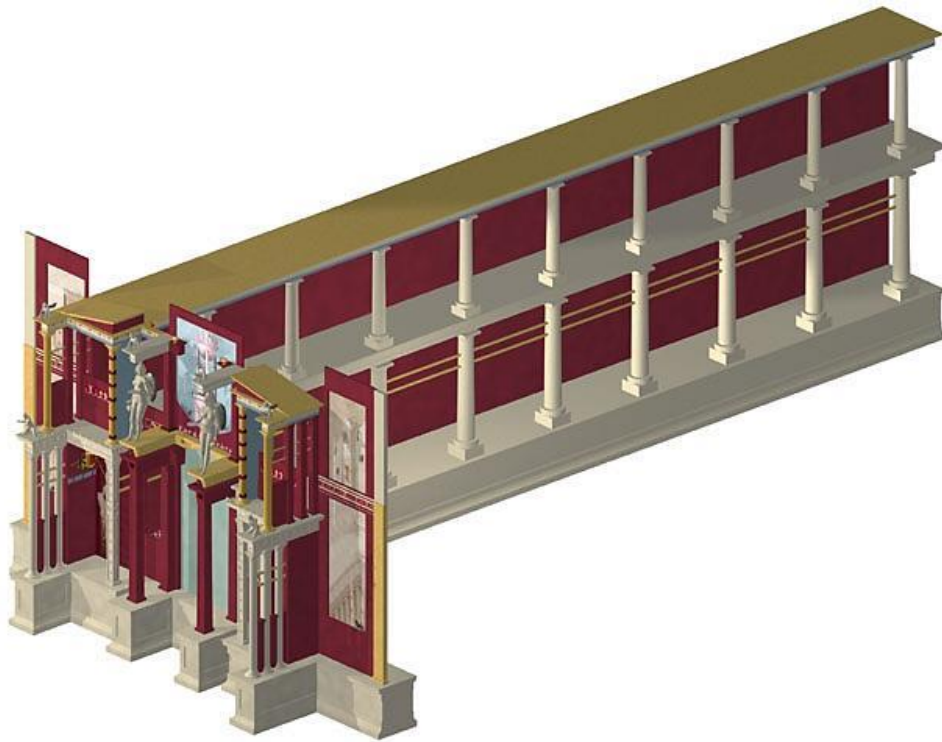
Εικόνα 131: Προσκήνιο με θύρες και πίνακες (από: Bieber 1961, 111, εικ. 425)

Εικόνα 132: Το μετακίονιο με τις ξύλινες δοκούς (σχ. Λ.Τσατσαρώνη)

Εικόνα 133: Οπλοντίς, έπαυλη Α, τρικλίνιο 14, δυτικός τοίχος (από: <http://www.kvl.cch.kcl.ac.uk/oplontis-wall-paintings/gallery/room14w/room14w.html>)

Εικόνα 134: Τρισδιάστατη αναπαράσταση της τοιχογραφίας στον βόρειο τοίχο του δωματίου 20 στην Οικία με το κρυπορτίκις, δημιουργός Martin Blazeby (από: <http://www.skenographia.cch.kcl.ac.uk/crypto/3dvis/3d04.html>)

Εικόνα 135: Ρώμη, Οικία Αυγούστου, δωμάτιο με τα Προσωπεία, βόρειος τοίχος (από: http://www.skenographia.cch.kcl.ac.uk/aug_rm_5/photographs/p02.html)

Εικόνα 136: Τρισδιάστατη αναπαράσταση της τοιχογραφίας της εικ. 135 , δημιουργός Martin Blazeby (από: http://www.skenographia.cch.kcl.ac.uk/aug_rm_5/3dvis/3d03.html)

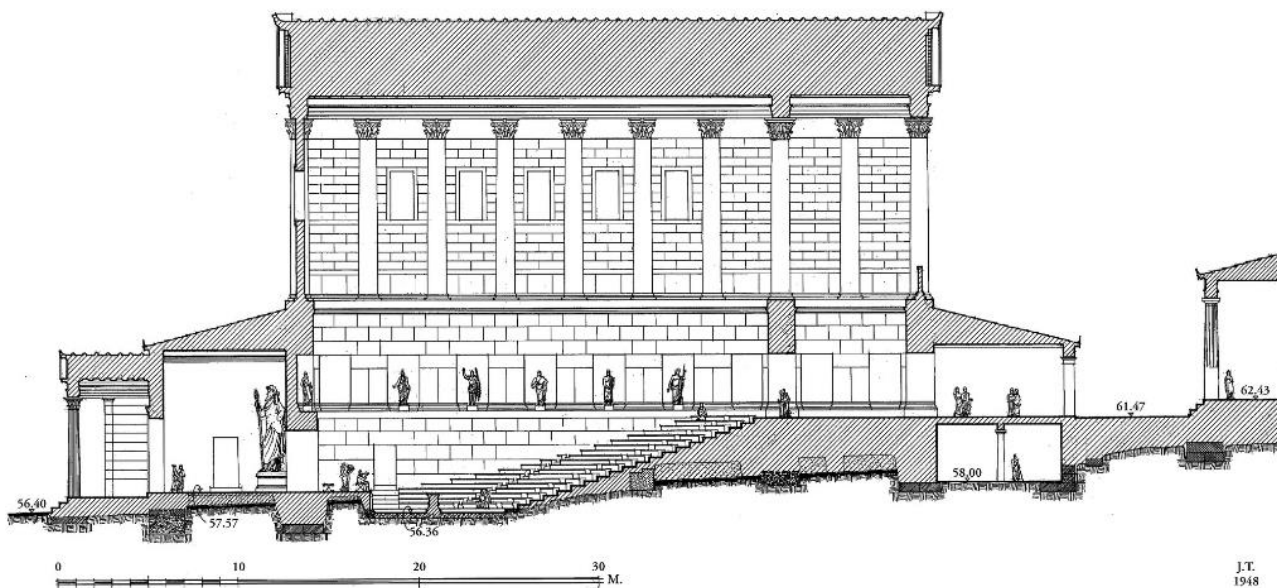
Εικόνα 137: Οπλοντίς, Έπαυλη Α (της Πορρεα), δωμάτιο 5, δυτικός τοίχος (από: <http://www.kvl.cch.kcl.ac.uk/oplontis-wall-paintings/gallery/room5/room5.html>)

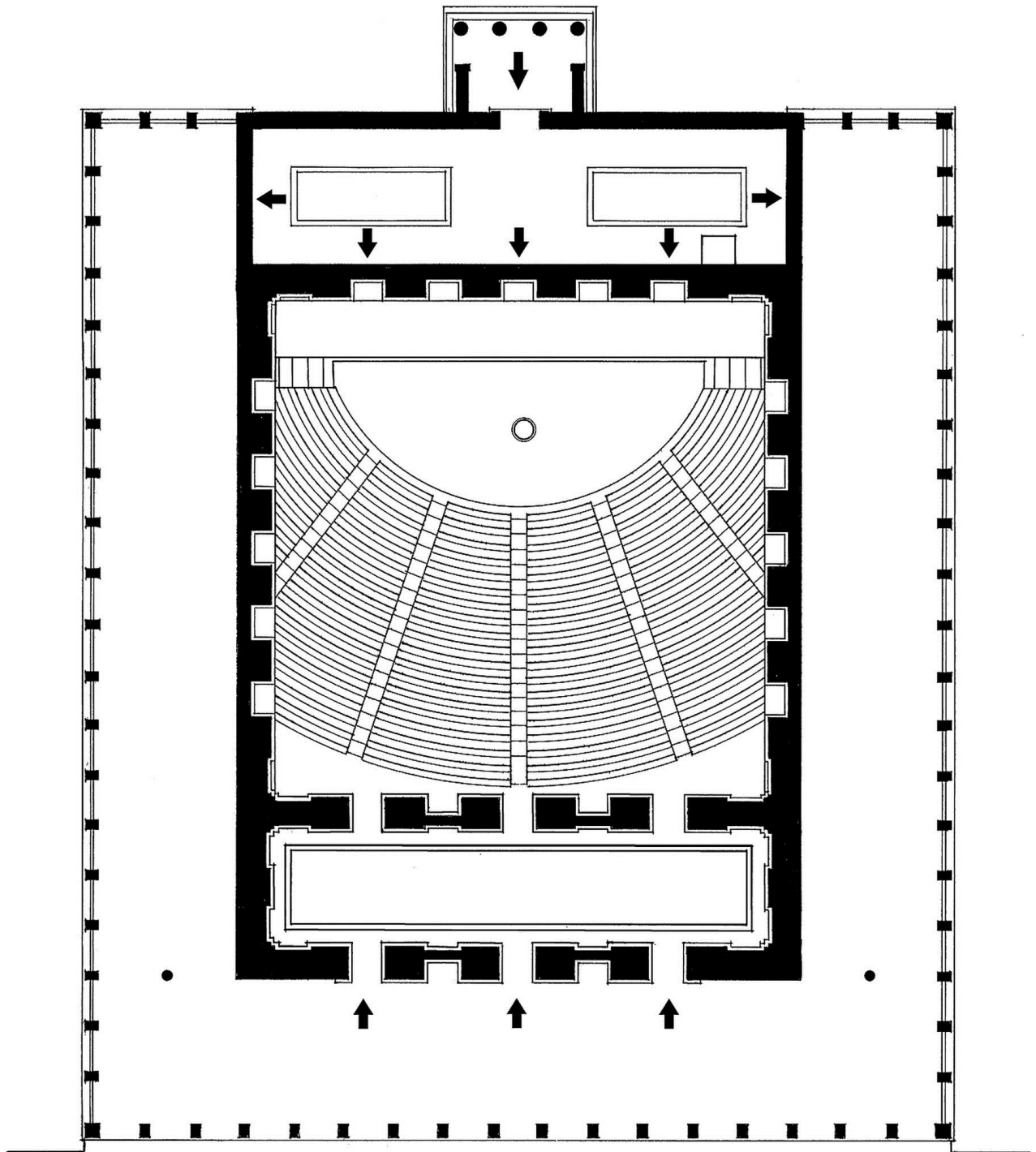
Εικόνα 138: Αψίδα Αδριανού, όροφος (από: προσωπικό αρχείο)

Εικόνα 139: Το Ωδείο του Αγρίππα (λήψη φωτογραφίας από τη μακέτα της Αρχαίας Αγοράς στον όροφο της Στοάς του Αττάλου)

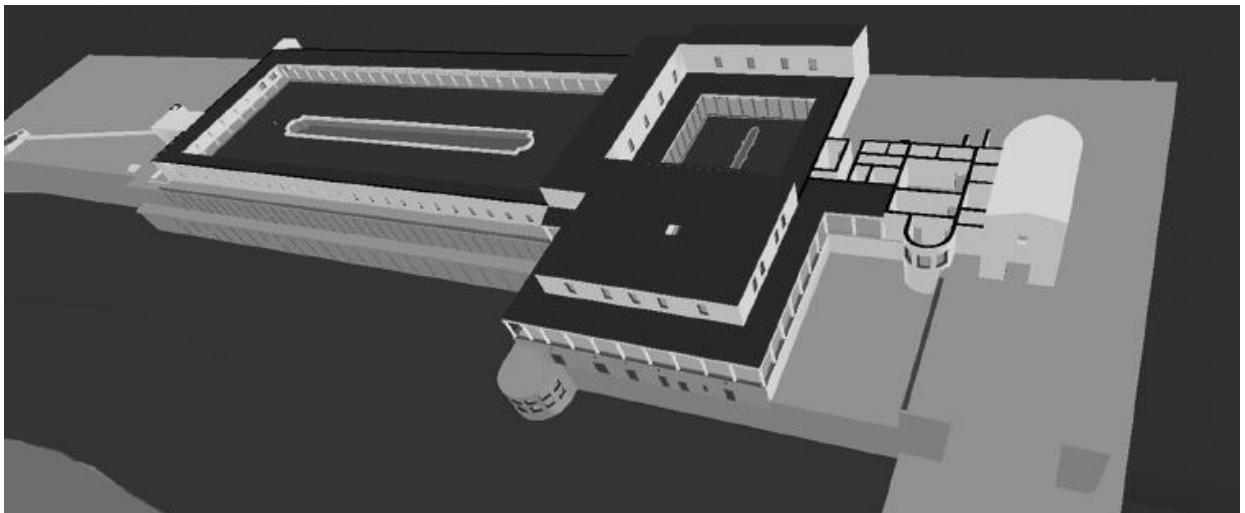
Εικόνα 140: Ωδείο του Αγρίππα, τομή (από: <http://agora.ascsa.net/id/Agora/Image/2008.20.0068>)

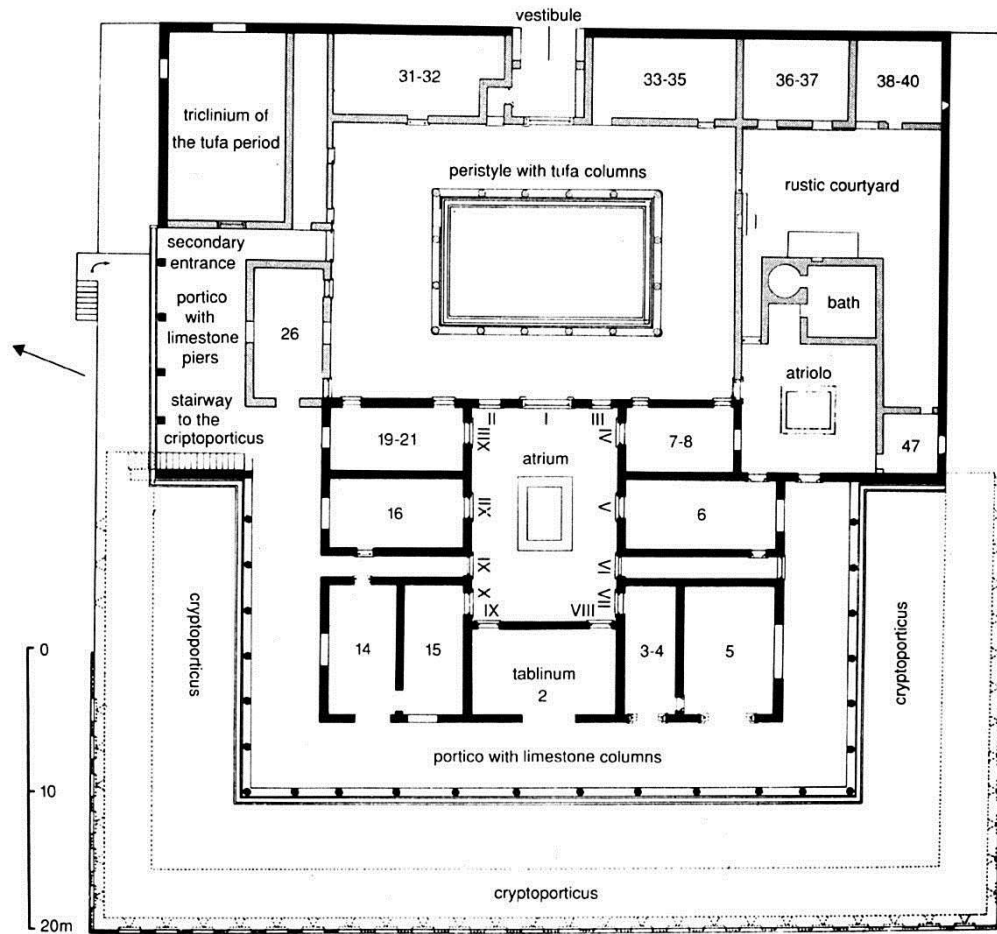
Εικόνα 141: Ωδείο του Αγρίππα, κάτοψη Τραυλού (από: <http://agora.ascsa.net/id/agora/image/2008.20.0069?q=references%3A%22Agora%3ADrawing%3ADA%2012872%22&t=&v=icons&sort=rating%20desc%2C%20sort%20asc&s=1>)

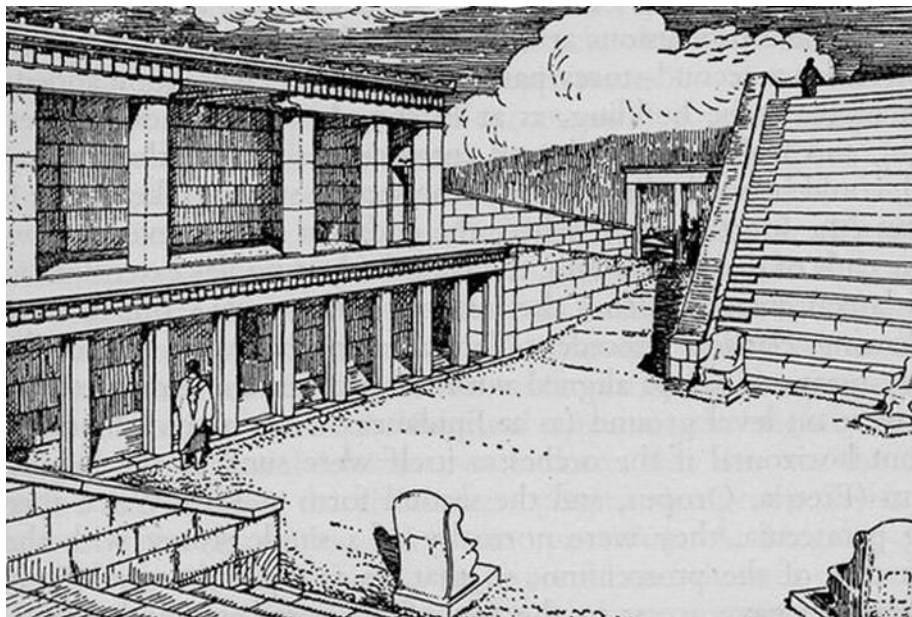
Εικόνα 142: Οπλοντίς, Έπαυλη Α, κρυπορτίκις (από: Ζαγκακουρί 2011, 59, εικ. 3.9)

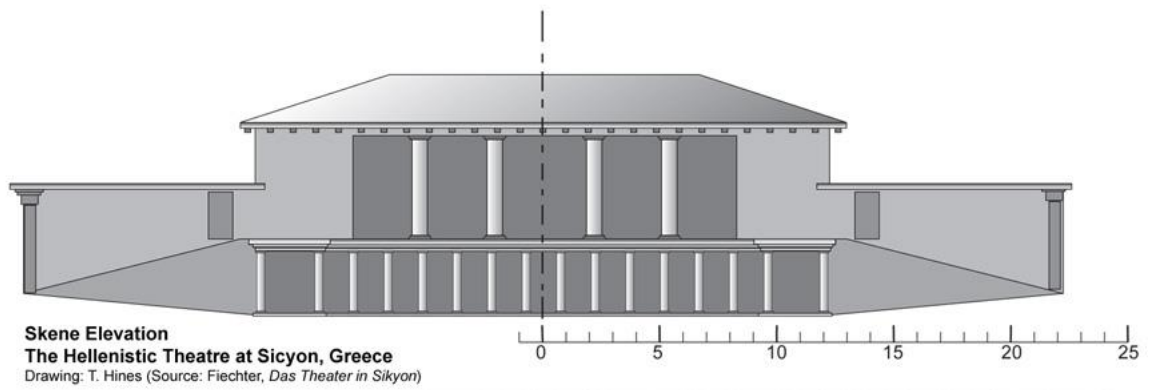
Εικόνα 143: Ηράκλειο, Έπαυλη των Παπύρων (από: Ζαγκακουρί 2011, 57, εικ. 3.7)

Εικόνα 144: Έπαυλη των Μυστηρίων (από: Gros 2001, 292, εικ. 313)

Εικόνα 145: Το θέατρο του Ωρωπού (από: Bieber 1961, 112, εικ. 428)

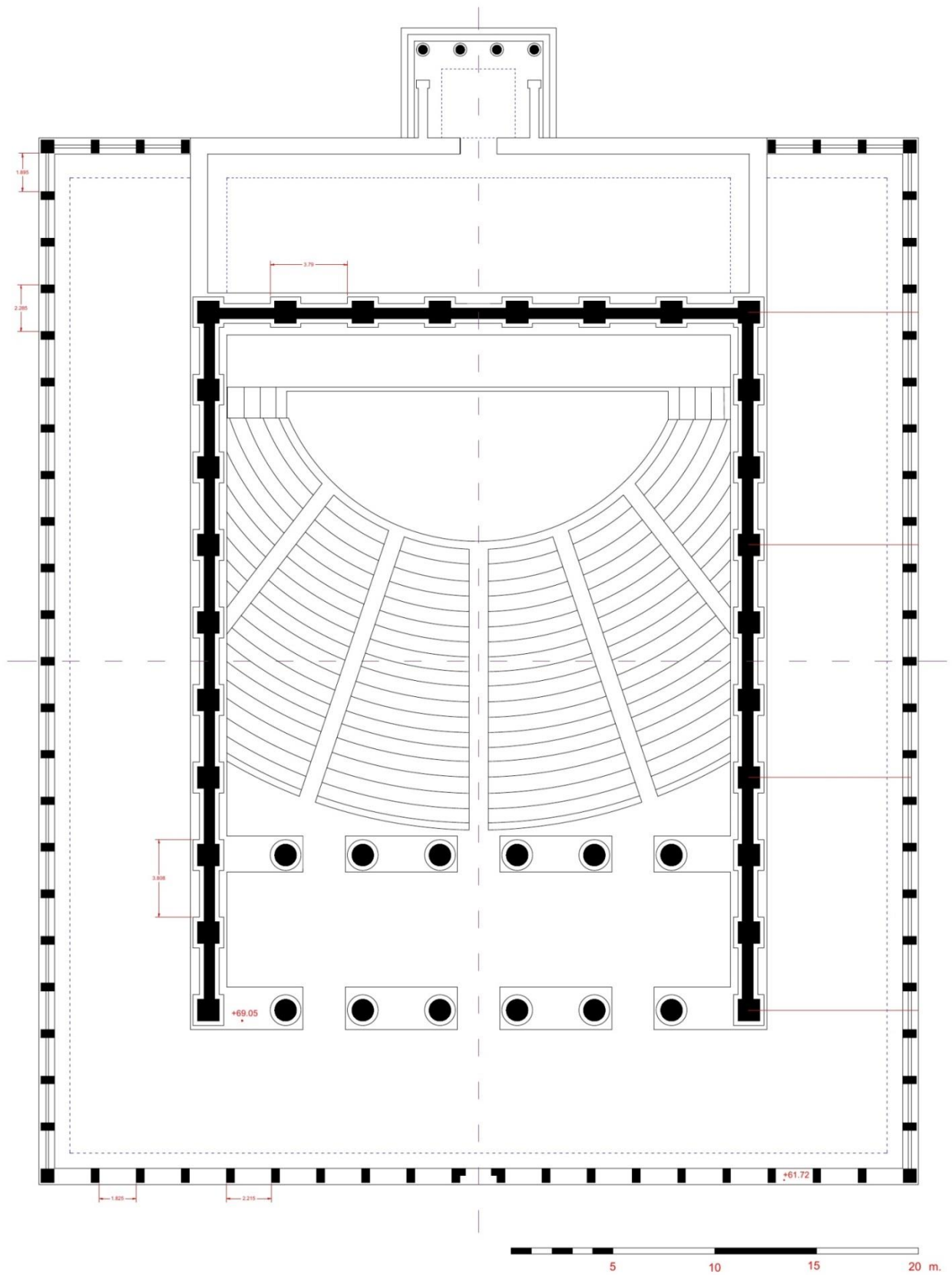
Εικόνα 146: Θέατρο Σικυώνας, ελληνιστική σκηνή (από: <https://www.whitman.edu/theatre/theatretour/sicyon/images/large%20images/sicyon.elevation.jpg>)

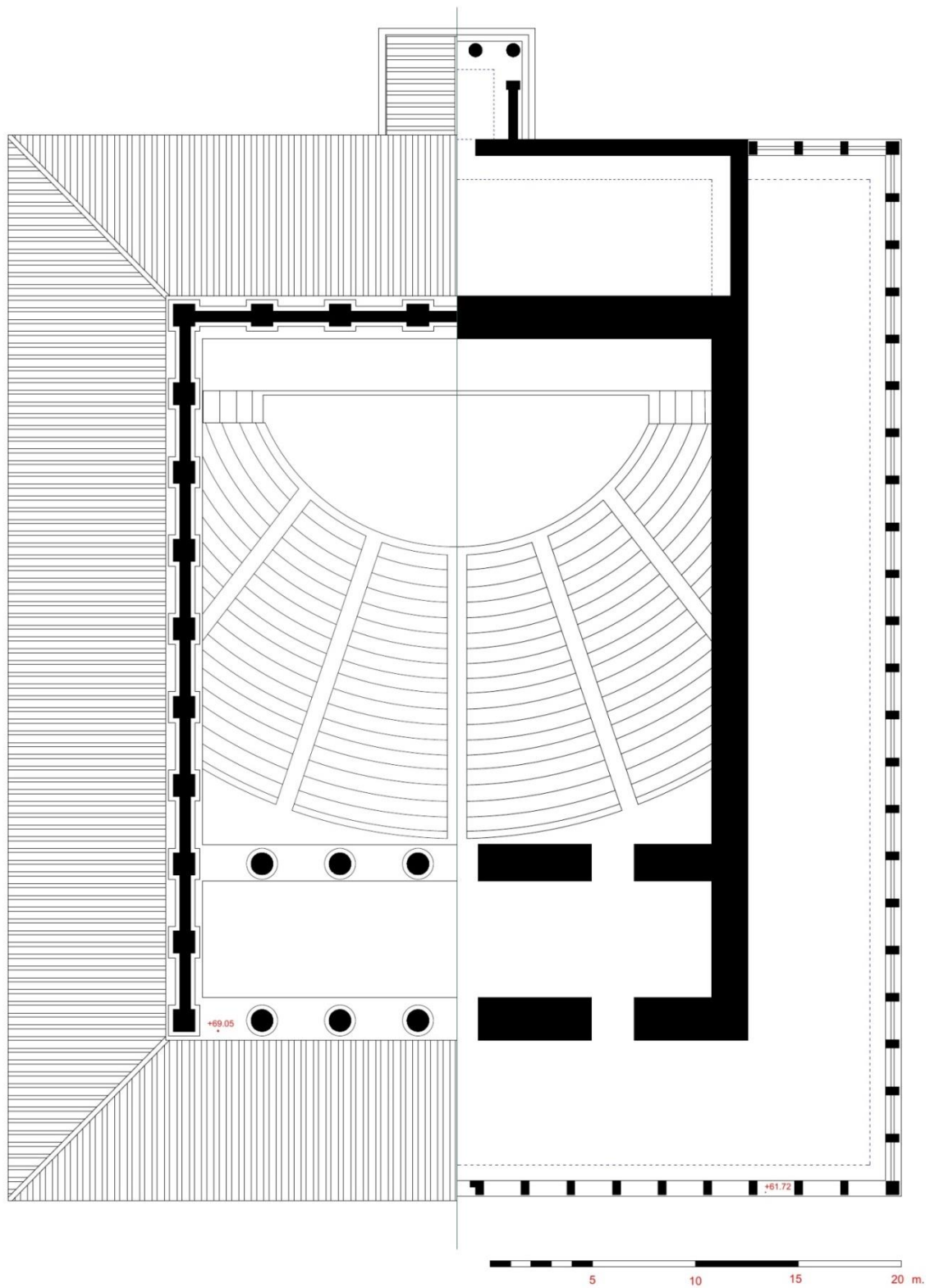
Εικόνα 147 : Θέατρο Οινιάδων (από: <http://www.diazoma.gr/theaters/archaio-theatro-oiniadwn/>)

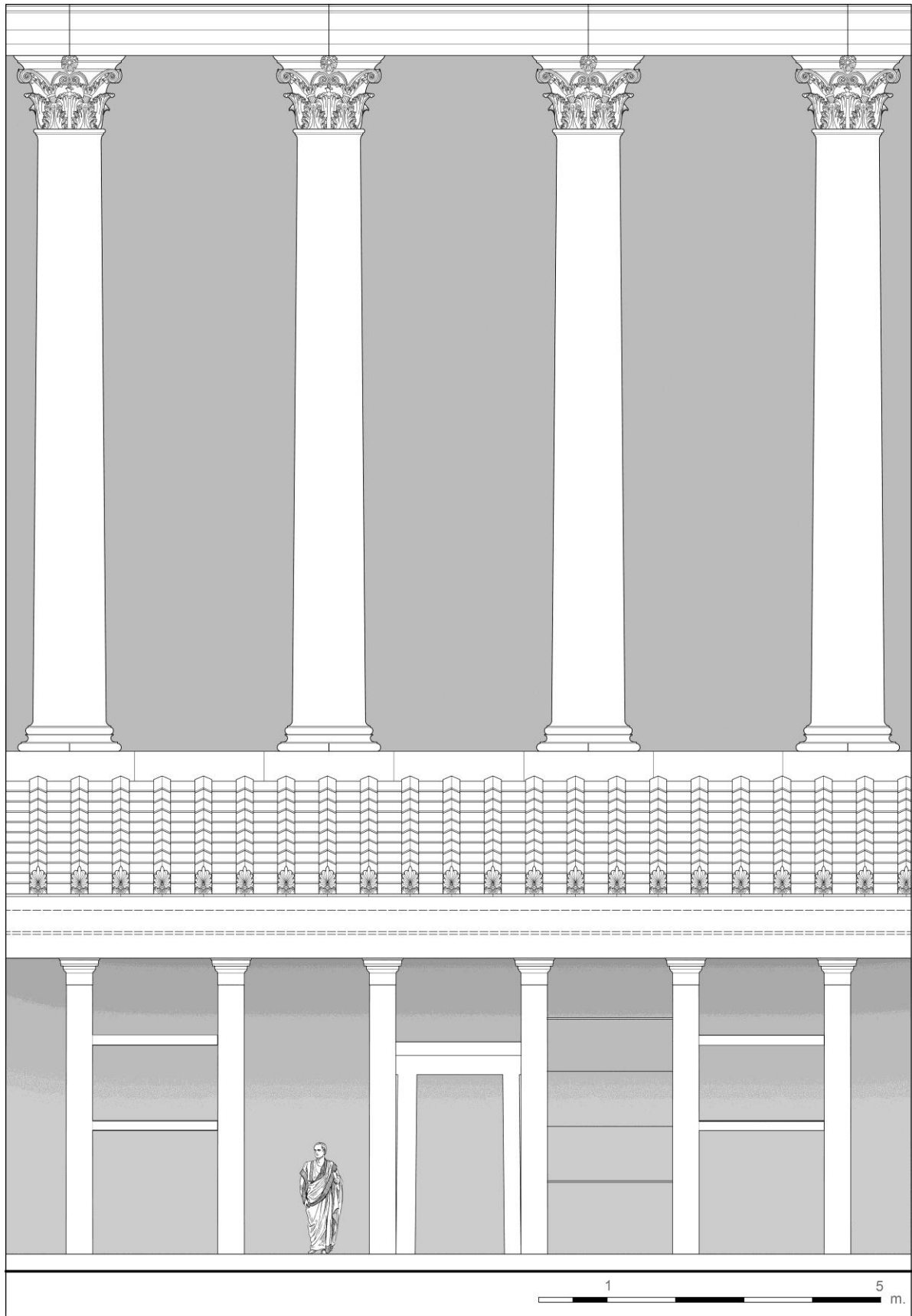
Εικόνα 148: Θέατρο, σκηνικό οικοδόμημα, γ' φάση, τρισδιάστατη αποκατάσταση (από: Fraisse και Moretti 2007, πιν. 110, εικ. 424)

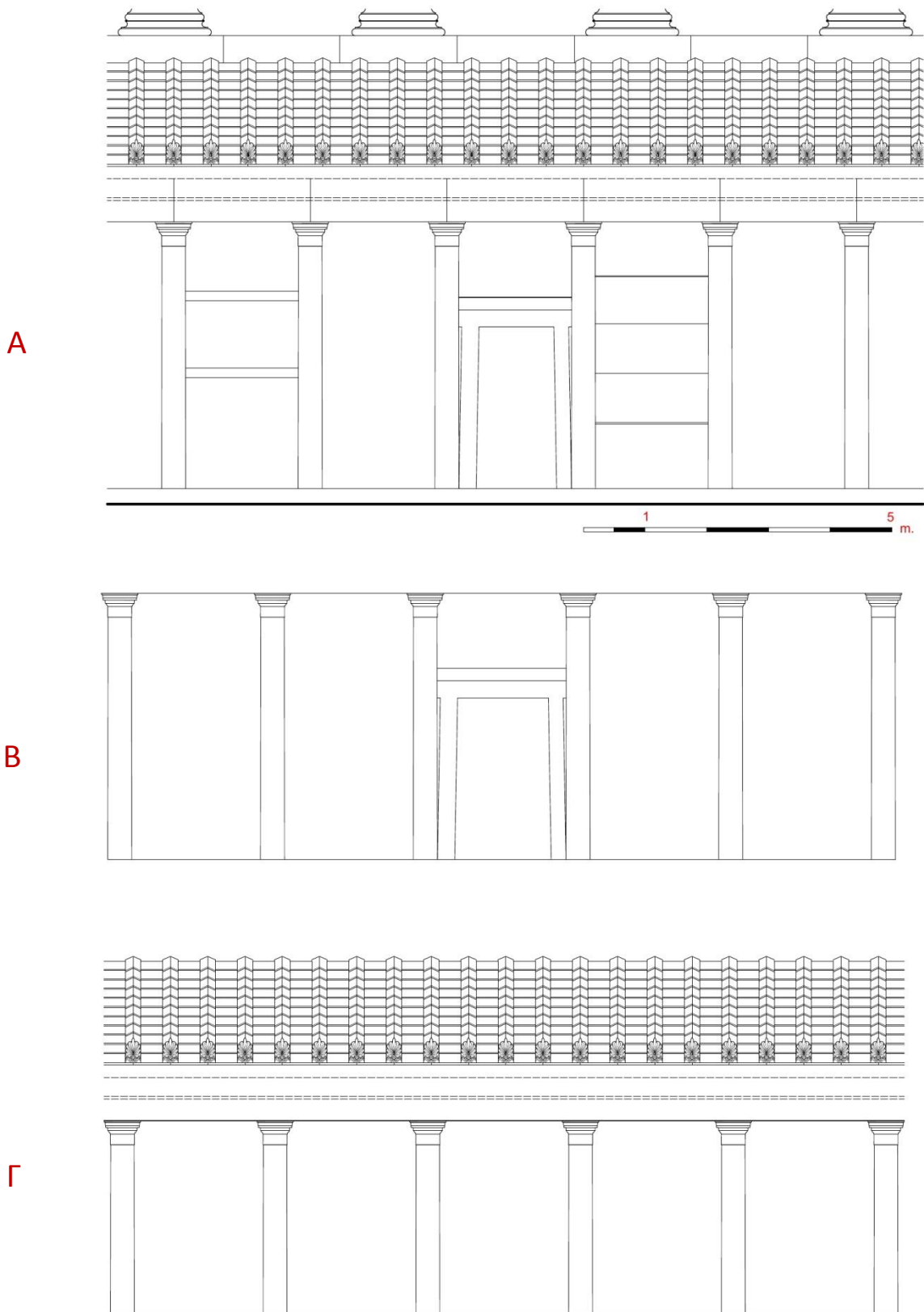
Εικόνα 149: Ωδείο Αγρίππα, κάτοψη (σχ. Λ.Τσατσαρώνη)

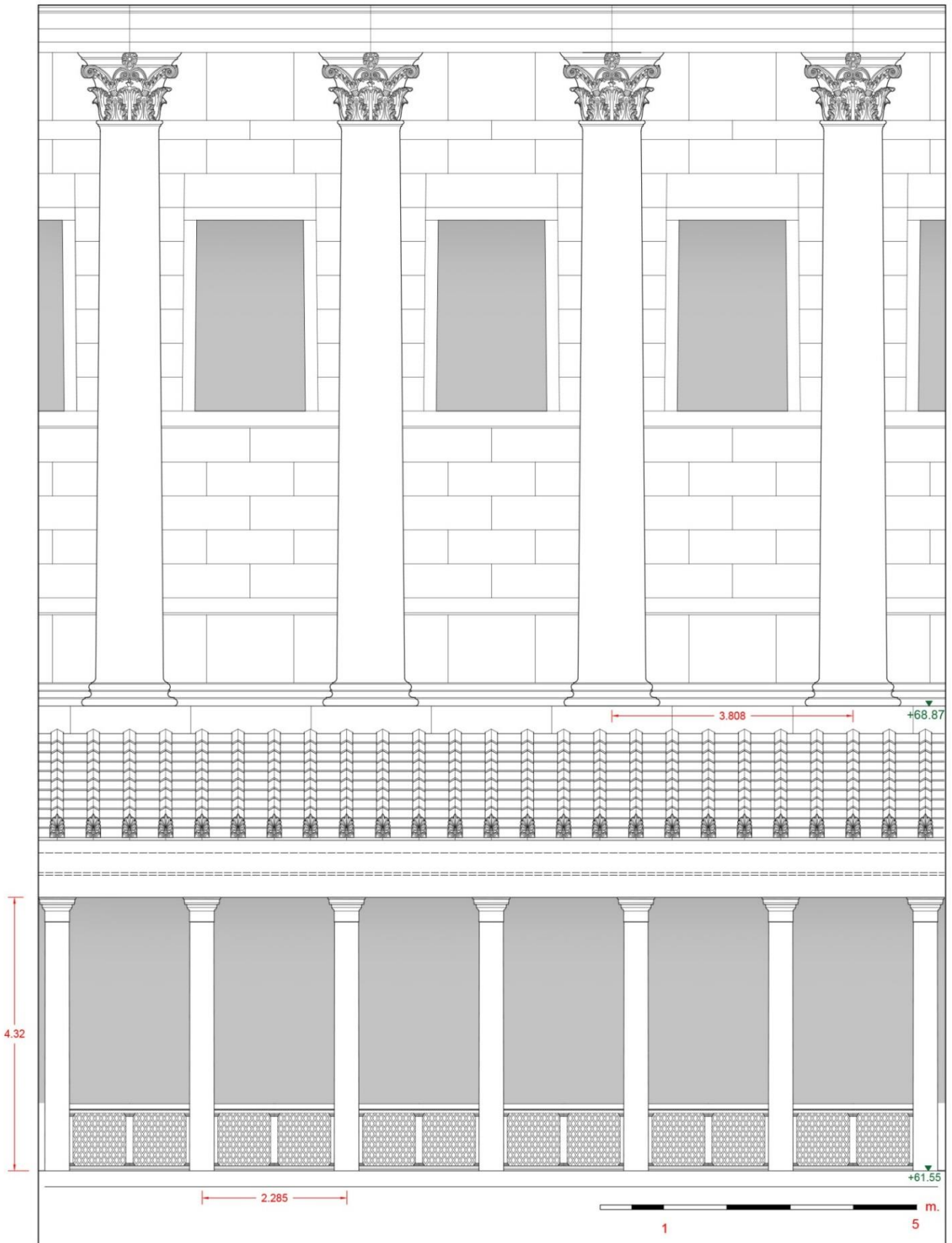
Εικόνα 150: Κάτοψη του Ωδείου σε δύο στάθμες (εξώστης και όροφος) σχ. Λ.Τσατσαρώνη.

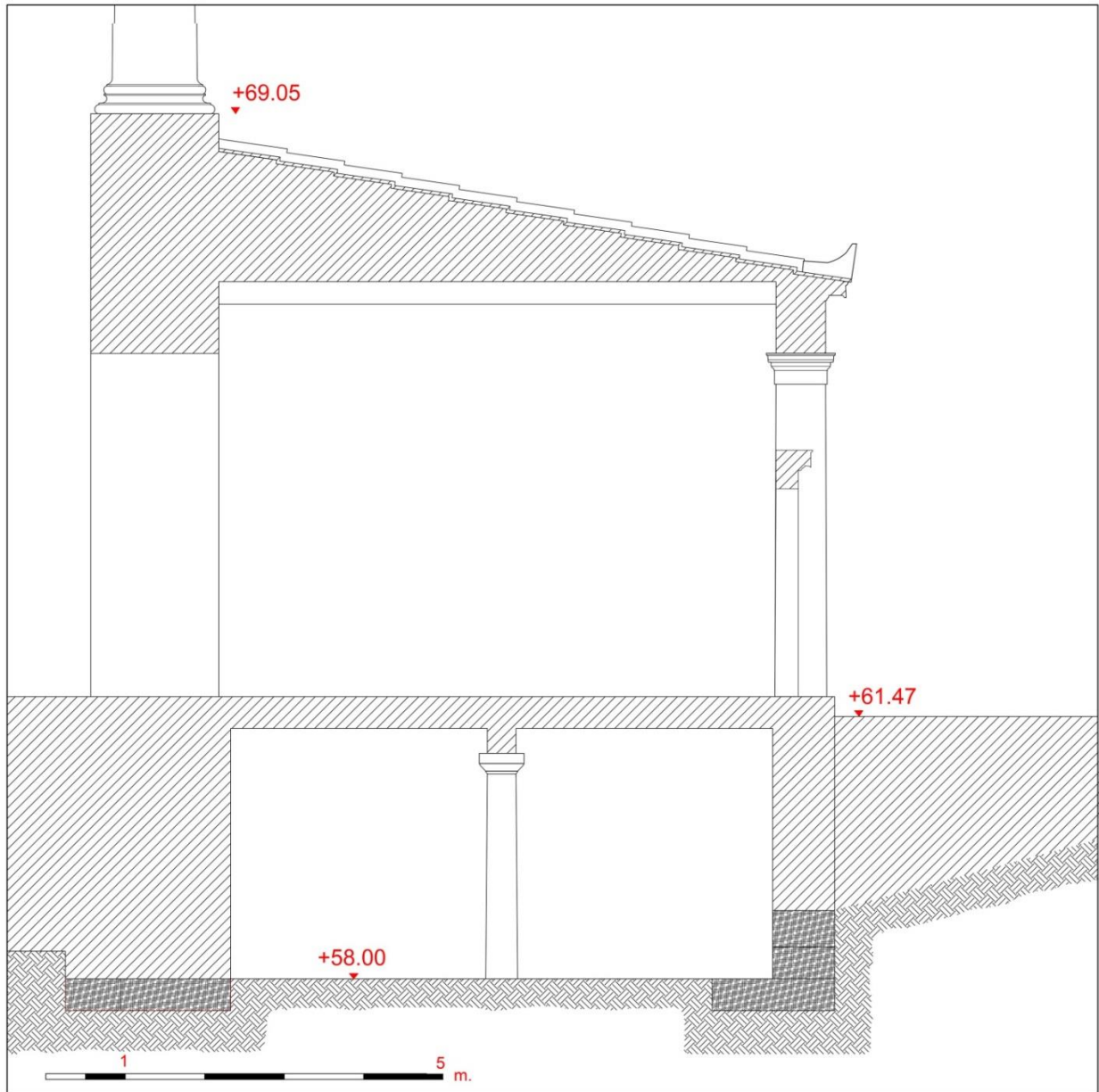
Εικόνα 151: Όψη νότια πλευράς στο σημείο της εισόδου (σχ. Α.Τσατσαρώνη)

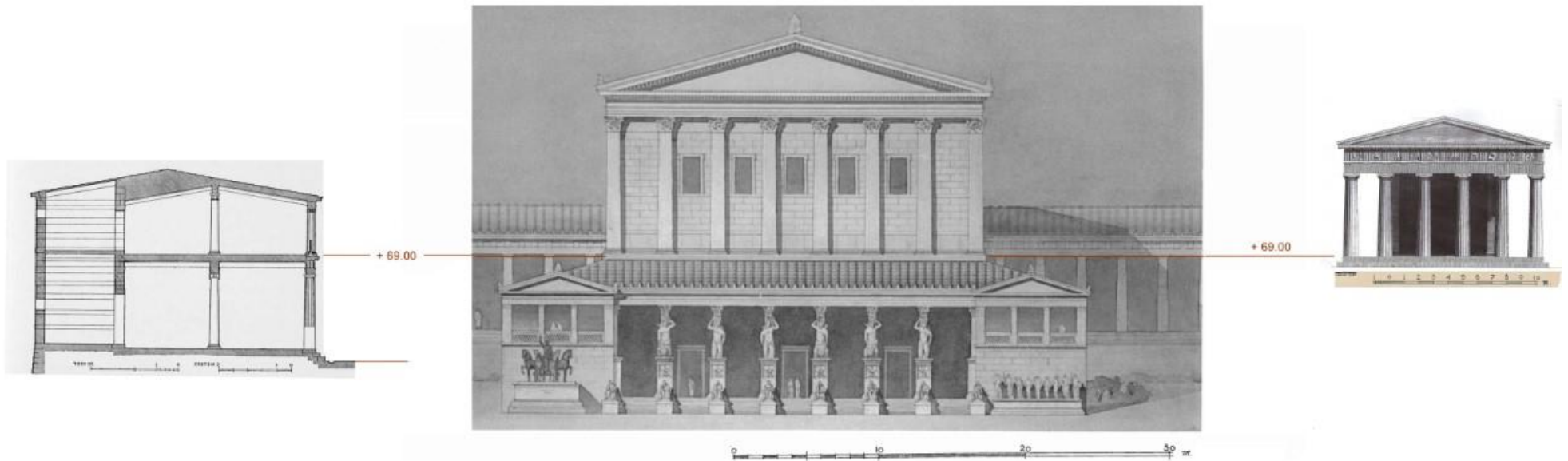
Εικόνα 152: Α) Η νότια πεσσοστοιχία με το θύρωμα και 20 πεσσούς, Β) Η νότια πεσσοστοιχία με το θύρωμα και 18 πεσσούς, σύμφωνα με τον Τραυλό, Γ) Η νότια πεσσοστοιχία, σύμφωνα με τον Τραυλό (ύψος και μεταξόνιο). Σχ. Α.Τσατσαρώνη.

Εικόνα 153: Όψη ανατολικής πλευράς (σχ. Λ.Τσατσαρώνη)

Εικόνα 154: Τομή της νότιας πλευράς με το θύρωμα (σχ. Λ.Τσατσαρώνη)

Εικόνα 155: Το επίπεδο δόμησης στην Αγορά σε υψόμετρο +69 μ. Ευθυγράμμιση του ορόφου της Στοάς του Αττάλου, του μεγάλου ρυθμού του Ωδείου και του Ηφαιστείου (σύνθεση εικόνων με Photoshop από Χρ. Κανελλόπουλο)